કહ્યું છે, તે અવિદ્યાનું નાશાત્મક મહત્ત્વ કેવું પ્રબળ છે, તે તમે સાંભળો. પ્રથમ વર્ણન કરેલા લવણરાજાને ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસે ચંડાળપણાનો ભ્રમ દેખાડ્યો. એ બધું નજરે જોયા પછી બીજે દિવસે તે રાજાએ પોતે નજરે જોયેલી પૃથ્વીમાં જવાની પ્રવૃત્તિ કરી અને વિચાર કર્યો કે, 'જે અરણ્યમાં મેં દુઃખનો અનુભવ કર્યો છે, તે અરણ્ય ચિત્તરૂપી અરીસામાં આલેખાયેલું હોય તેમ મને સ્મરણમાં છે. માટે કદાચ વિંધ્યપર્વતમાં જવાથી તે અરણ્ય મને પ્રાપ્ત થાય.' એ પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કરીને તેણે પોતાના કારભારી સહિત દક્ષિણ દિશાના માર્ગે પ્રયાણ કર્યું. ફરીથી દિગ્વિજય કરવા નીકળેલો હોય તેમ તે વિંધ્યપર્વતમાં આવ્યો. પછી જેમ સૂર્યદેવ કૌતુકથી સમગ્ર આકાશમાં ફરે, તેમ તેણે પૂર્વ-દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ સમુદ્રના કાંઠાના ભાગો પ્રત્યે ફરવા માંડ્યું. ત્યાર પછી એક પ્રદેશમાં તેણે જાણે સામે આવેલી ચિતા હોય તેમ પરલોકની પૃથ્વી જેવું એક મહાન અરણ્ય પોતાની પાસે જોયું. ત્યાં ફરતાં ફરતાં તેણે પ્રથમ અનુભવ કરેલા સર્વ વૃત્તાંતનો લોકોને પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેની હકીકત જાણી અને તેથી તે વિસ્મય પામી ગયો. ત્યાં રહેનારા પારધી તથા ચંડાળને તેણે ઓળખ્યા અને વિસ્મય પામીને, તેણે આકુળબુદ્ધિથી કુતૂહલપણે ફરીથી ફરવા માંડ્યું. પછી તે એક મહાટવીમાં આવ્યો. ત્યાં ધુમાડાવાળા એક ભાગમાં જે ગામમાં પોતે ચંડાળ બન્યો હતો, તે ગામ તેણે નજરે જોયું તે ગામમાં પ્રથમ જોયેલાં સર્વ માણસો સ્ત્રીઓ, નાની ઝૂંપડીઓ, લોકોનાં અનેક પ્રકારનાં વિશ્રાંતિનાં સ્થાનકો, પૃથ્વીના ભાગો, વૃક્ષો, દુષ્કાળમાં દુર્દશા પામેલા પોતાના ચાકરો, તે સ્થળે રહેનાર પારધી તથા બંધુ વિનાનાં કેટલાંક બાળકો—એ બધું તેણે નજરે દીઠું. ત્યાં ચંડાળદશાની પોતાની સાસુ હતી. તે બીજી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ કરતાં પણ વધારે વૃદ્ધ હતી અને તેની આંખમાંથી ઉજ્જ્વળ આંસુની ધારા ચાલી જતી હતી: તેનાં સ્તન સુકાઈ ગયાં હતાં અને તેનું અંગ દુર્બળ થઈ ગયું હતું. દુઃખ પામતા પોતાના બંધુનાં દુઃખને લીધે દુઃખ પામતી તથા આંખમાંથી આંસુ ખેરવતી બીજી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની વચ્ચે તે બેઠી હતી. એ અનાવૃષ્ટિરૂપી ઉગ્ર વજ્રથી બળી ગયેલા દેશમાં, અકસ્માત દુષ્કાળને લીધે વીંખાઈ ગયેલા પોતાના બંધુનાં અસંખ્ય દુઃખનું વર્ણન કરતી હતી. ત્યાં તેણે આર્તસ્વરથી આ પ્રમાણે વિલાપ કરવા માંડ્યો : 'જેના શરીરની પાસે પુત્રો બેઠેલા છે તથા ત્રણ દિવસ સુધી ભોજન ન મળવાથી જેનું અંગ જર્જરિત થયેલું છે, એવી હે મારી પુત્રિ! મ્યાનમાં તલવાર પ્રવેશ કરે, તેવી રીતે તારા દેહમાં રાજાએ પ્રવેશ કર્યા પછી તેં તારા પ્રાણનો કયે સ્થળે ત્યાગ કર્યો? ચણોઠીની માળા પહેરનાર તારો પતિ મેઘ સમાન ઊંચા તાડના ઝાડ પર ચડ્યો હતો, તેણે તેના હાથમાં ફળ લીધાં હતાં અને ઊતરતાં મુશ્કેલી પડવાને લીધે તે ફળ દાંતમાં પકડીને ઊતરતો હતો. તે સમયે હનુમાનનું પણ હાસ્ય કરે એવું તેનું સાહસ હતું, તે મને સાંભરે છે. કદંબ, જંબીર, લવંગ તથા ગુંજા(ચણોઠી)ના ઝાડમાં ફરનાર 'જરખ' નામના જનાવરને પણ ભયંકર લાગે એવા અને પુત્રથી પણ અધિક પ્રિય જમાઈના આગમનને હવે ફરીથી હું ક્યારે જોઈશ? એ મારો જમાઈ જ્યારે પોતાના મુખમાં માંસ ગ્રહણ કરીને તેનું ચર્વણ કરતો હતો, તે વખતે દાઢીમૂછને લીધે તમાલના જેવા શ્યામ મુખભાગ ઉપર જે શોભા થતી હતી, તે શોભા કામદેવના મુખ ઉપર પણ થતી નથી. પુષ્પના ગુચ્છ સહિત રહેલી તમાલની વેલને વાયુ જેમ વનમાં હરી જાય, તેમ યમુના નદીના વર્ણ જેવી (કાળી) મારી પુત્રીનું તેના પતિ સહિત યમરાજા હરણ કરી ગયા. ચણોઠીની માળાને ધારણ કરનારી ઊંચા શરીરના ભાગમાં સુંદર સ્તનવાળી, વાયુથી શોભતા કાજળના જેવા ચપળ વર્ણવાળી, પાંદડાંરૂપી વસ્ત્રને ધારણ કરનારી તથા બોર અને જાંબુના જેવા દાંતવાળી હે મારી

પુત્રી! તારે માટે હું ઘણો ખેદ કરું છું. ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળા હે રાજપુત્ર! શુદ્ધ અંતઃપુરમાં વિલાસ કરનારી બીજી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરીને તેં મારી પુત્રીની સાથે પ્રીતિ બાંધી અને તે પ્રીતિ પણ સ્થિર રહી નહિ. સંસારરૂપી નદીના સુંદર તરંગરૂપ અને બીજા માણસો તરફથી ઉપહાસ(ઠેકડી)ને પાત્ર એવી ક્રિયાના વિલાસ વડે તેં શું નિંદિત કામ ન કર્યું? કેમ કે તું રાજા હોવા છતાં ચંડાળકન્યામાં આસકત થયો! મોટા મોટા મનોરથવાળી આશા જેવી રીતે ધન સહિત નાશ પામે, તેવી રીતે સારંગપક્ષીના જેવાં નેત્ર-વાળી મારી પુત્રી તથા મદોન્મત્ત સિંહના જેવાં પરાક્રમવાળો રાજા, એ બંને એક જ સમયે નાશ પામ્યાં. હવે ધણી તથા પુત્રી વિનાની, દૂર દેશમાં આવેલી, દુર્ગતિને પામેલી અને દુષ્ટ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી એવી હું આ દુઃખમાં ભય અને મહા આપત્તિરૂપ જ છું. નાથ વિનાની હું, નીચના અપમાનથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધનું તથા ભૂખને લીધે હેરાન થતાં બાળકની ભૂખ મટાડી શકાતી નથી, તેથી શોકનું પણ સ્થાનકરૂપ છું. મોટા દુઃખરૂપી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા દૈવને લીધે તાપ પામતા, બંધુ વિનાના મૂઢ પ્રાણીને જગતમાં જે જીવન, મરણ તથા મહા-આપત્તિ આવે છે, તેના કરતાં તો પથ્થર જેવી નિર્જીવ વસ્તુનું જીવન વધારે ઉત્તમ છે. વર્ષાઋતુમાં પર્વત ઉપર હજારો શાખાથી સેંકડાં ખડ ઊગી નીકળે છે, તેવી રીતે સંબંધ વિનાના તથા કુરુદેશમાં રહેનાર માણસને માથે હજારો દુઃખ આવી પડે છે.' આ પ્રમાણે તે વૃદ્ધ ચંડાળણી વિલાપ કરી રહી હતી ત્યારે રાજાએ તેને તેની સખી દ્વારા ધીરજ આપી અને કહ્યું કે, 'આ સ્થળે શું થયું હતું? તારી પુત્રી કોણ હતી? તથા તારો જમાઈ કોણ હતો?' એટલે આંસુભરી આંખવાળી તે સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'પુષ્પ-સઘોષ' એવું આ ગામનું નામ છે. આ ગામમાં ચંડાળજાતિનો મારો પતિ હતો. તેને ચંદ્ર સમાન એક પુત્રી હતી. વનમાં રહેનારી કોઈ ગરીબ ગધેડીને જેમ ખુલ્લા મોઢાવાળો મધનો ઘડો પ્રાપ્ત થાય, તેમ મારી તે પુત્રીને દૈવયોગથી આ સ્થળે આવેલો ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળો એક રાજા પતિરૂપે પ્રાપ્ત થયો હતો. તે રાજાની સાથે ઘણા દિવસ સુખ ભોગવ્યા પછી તેણે કેટલાક પુત્રો અને પુત્રીને જન્મ આપ્યો. જેમ વૃક્ષના આશ્રયથી તુંબડીની લતા વૃદ્ધિ પામે, તેમ તે રાજાના આશ્રયથી મારી પુત્રી આ વનમાં વૃદ્ધિ પામી હતી. ૧-૩૦

सा तेन सार्द्धं सुचिरं सुखानि भुक्त्वा प्रसूता तनयाः सुतांश्च । वृद्धिं गता काननकोटरेऽस्मिंस्तुंबीलता पादपसंश्रितेव ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ચંડાલીશોચન' નામનો સર્ગ ૧૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૧ મો*

લવણરાજાનું સમાધાન

चंडाल्युवाच

केनचित्त्वथ कालेन ग्रामकेऽस्मिञ्जनेश्वर । अवृष्टिदुःखमभवद्भीषणं भग्नमानवम् ॥ १ ॥

ચંડાળણી બોલી: હે રાજન્! એ પ્રમાણે કેટલોક કાળ વીત્યા પછી આ ગામમાં અના-વૃષ્ટિને લીધે માણસોનો નાશ કરનાર એવો ભયંકર દુષ્કાળ પડયો. એ દુઃખને લીધે ગામનાં સર્વ માણસો અહીંથી નીકળી દૂર દેશમાં ગયાં અને ત્યાં મરણ પામ્યાં. એ પ્રમાણે બંધુના મરણથી તથા દુષ્કાળથી દુઃખ ભોગવનારાં અમે શૂન્ય થયાં છીએ અને આંખમાંથી ચાલી જતી અશ્રુ-ની ધારા વડે શોક કરીએ છીએ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આ પ્રમાણે તે ચંડાળ-ણીનાં વચન સાંભળીને રાજા વિસ્મય પામ્યો અને મંત્રીના મુખ સામે જોઈ રહ્યો ત્યારે ચિત્રમાં

* આ એકસોએકવીસમા સર્ગમાં લવણરાજા ચંડાળની સ્ત્રીનાં વચન સાંભળી, વિસ્મય પામીને પોતાને ઘેર આવ્યા; તથા વસિષ્ઠઋષિને તેનો નિર્ણય પૂછયો, તેથી લવણરાજા તથા રામચંદ્રજીના મનનું વસિષ્ઠઋષિએ સમાધાન કર્યું, એટલી કથા કહેવાશે.

આલેખેલો હોય એમ તે સ્તબ્ધ બની ગયો. ફરીથી એ આશ્ચર્યકારક ઘટના માટે તે વિચાર કરવા લાગ્યો, વારંવાર પૂછવા લાગ્યો અને તેથી આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે રાજાએ દયામાં મગ્ન થઈને તે ચંડાળના સ્થાનકમાં રહેનાર પોતાના સંબંધીઓ તરફ દૃષ્ટિ કરી તેમનું સન્માન કર્યું તેમ જ તેમનાં દુ:ખનો નાશ કર્યો. એવી રીતે તે સ્થળે કેટલોક સમય રહ્યા પછી તે લવણરાજા નિયતિ એટલે દૈવની ગતિનો વિચાર કરીને પાછો પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો અને નગરના લોકોનાં વંદન ઝીલતો રાજમહેલમાં ગયો. પછી લવણરાજાએ પ્રાત:કાળે સભામાં મને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, 'હે મુનિ! જે બાબત સ્વપ્નમાં જોયેલી હતી, તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવી, તેથી મને ઘણું વિસ્મય થયું છે.' એ પ્રમાણે રાજાએ મને પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેથી વાયુથી જેમ મેઘનો નાશ થાય, તેમ મેં તેના હૃદયના સંશયનો નાશ કર્યો. હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે અવિદ્યા જ મોટા ભ્રમને કરનારી છે અને તે અસત્ વસ્તુને સત્ કરે છે તથા સત્ વસ્તુને અસત્ કરે છે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! એ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં જોયેલી બાબત સાચી હોય તેવી રીતે જોવામાં આવી તેનું શું કારણ તે કહો; કારણ કે આ સંશય મારા મનમાંથી મટતો નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! અવિદ્યામાં સર્વ વસ્તુનો સંભવ છે. સ્વપ્નમાં અવિદ્યાને લીધે ઘટમાં પણ પટ(વસ્ત્ર)ની બુદ્ધિ થાય છે. અવિદ્યાને લીધે અરીસામાં રહેલા પર્વતની પેઠે દૂરની વસ્તુ પાસે જણાય છે અને સુખે નિદ્રા આવવાથી જેમ લાંબી રાત્રી ક્ષણવારમાં ચાલી જાય છે, તેમ અવિદ્યાને લીધે લાંબો વખત પણ ક્ષણવારમાં વહી જાય છે. સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ થાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યાને લીધે અસંભવ વસ્તુ પણ સંભવિત થાય છે. સ્વપ્નમાં થતા આકાશગમનની જેમ અસત્ય બાબત પણ અવિદ્યાને લીધે સત્ય લાગે છે. માણસ ફૂદડી ફરે છે, તે વખતે આખી પૃથ્વી ફરતી હોય એમ દેખાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યાને લીધે સ્થિર વસ્તુ પણ અસ્થિર જણાય છે; વળી મદથી ચિત્તમાં ક્ષોભ પામેલા માણસને દૃશ્ય પદાર્થ ચલાયમાન જણાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યાને લીધે અચળ વસ્તુ ચલાયમાન દેખાય છે, વાસનાવાળું ચિત્ત જેવી જેવી ભાવના કરે છે, તેવો તેવો તેને અનુભવ થાય છે. વળી તે અનુભવ સાચો પણ નથી, તેમ ખોટો પણ નથી. જ્યારે મિથ્યા અહંતારૂપ અવિદ્યાનો ઉદય થાય છે, ત્યારે આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત ભ્રમનું પણ અનંતપણું ઉદય પામે છે. પ્રતિભાસના પરવશપણાથી સર્વે અવળાપણું જણાય છે. તેથી એક ક્ષણ કલ્પરૂપ તથા એક કલ્પ ક્ષણરૂપ થઈ પડે છે. બુદ્ધિ અવળી થવાથી જંતુ પોતાના આત્માને ઘેટારૂપ જુએ છે અને વાસનાને લીધે કોઈ સમયે ઘેટો પણ પોતે સિંહપણું ધારણ કરે છે. અવિદ્યા વિષમ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી છે; મોહ અને અનંત વગેરે પણ ભ્રમને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યા તથા તેથી થયેલા મોહ અને અહંતા આદિ એ સર્વે ચિત્તના અવળાપણારૂપી ફળસંપત્તિના કારણરૂપ છે. તેથી તેઓ વાસનાને લીધે અકસ્માત્ મોટા આરંભવાળા વ્યવહારનો સંવાદ કરે છે. ચંડાળના સ્થાનકમાં કોઈ ચંડાળ કન્યાનો કોઈ ચંડાળની સાથે વિવાહ થયો અને તે સત્ હોય અથવા અસત્ હોય, તોપણ લવણરાજાના મનમાં તે સાચો પ્રતીત થયો. જે પ્રમાણે કોઈ માણસે કાંઈ કામ કરેલું હોય અને એનો તેને સંપૂર્ણ અનુભવ હોય, તોપણ તેને કરેલી ક્રિયાનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે તેને કોઈ સમયે ન કરેલા તથા અનુભવમાં ન આવેલા વિષયનું સ્મરણ પણ આવે છે. સ્વપ્નમાં તો પ્રાકૃત માણસ પણ દેશાંતરમાં જઈને પોતે ભોજન ન કર્યું હોય, તોપણ મેં ભોજન કર્યું છે, એમ ચિત્તમાં જાણે છે. વિંધ્યપર્વતમાંના ચંડાળના ગામનો વ્યવહાર પણ આવો છે. જેમ સ્વપ્નમાં પ્રાચીન કથા જોવામાં આવે, તેમ લવણરાજાને પ્રતિભાસથી એ વૃત્તાંત અનુભવમાં આવ્યો છે.

અથવા લવણરાજાએ સ્વપ્નમાં જે વિભ્રમ જોયો હતો, તે જ વિભ્રમ વિંધ્યપર્વતમાંના ચંડાળના ચિત્તમાં પ્રાપ્ત થયો. એટલે કે લવણરાજાના મનની કલ્પનાઓનો, વિંધ્યપર્વતના ચંડાળના ચિત્તમાં ઉદય થયો અથવા વિંધ્યપર્વતના ચંડાળની કલ્પનાનો લવણરાજાના ચિત્તમાં ઉદય થયો. જે પ્રમાણે ઘણાં માણસોનાં નામ, તેમનાં વચન તથા તેમણે પોતાના મનથી કરેલી કલ્પના એ બધું કોઈ સમયે શબ્દ તથા અર્થથી મળતું આવે છે, તે જ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં જુદાં જુદાં માણસે જોયેલાં કાળ, દેશ તથા ક્રિયા પણ મળતાં આવે છે. એવી રીતે વ્યવહારની ગતિએ કરીને અધિષ્ઠાન ચૈતન્યની સત્તાથી જ, પ્રતિભાસને લીધે સર્વ વસ્તુની સત્તા છે અને સંવેદન વિના સર્વ પદાર્થોની કાંઈ પણ સત્તા નથી. જળમાં તરંગ તથા બીજમાં વૃક્ષ એક છતાં જેમ ભિન્નરૂપે જણાય છે, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં સંવેદનની સત્તા જ સંવેદનથી ભિન્નરૂપે જણાય છે, પણ તેનું સત્પણું અથવા અસત્પણું, સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી. સત્યદૃષ્ટિથી સંવેદનનું સત્પણું સત્ય છે તથા અસંવેદનનું અસત્ય છે. ખરું જોતાં રેતીમાં જેમ તેલ નથી, તેમ અવિદ્યા એ કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. સુવર્ણમાંથી થયેલાં કડાંમાં સુવર્ણ વિના અન્ય વસ્તુ હોય જ નહિ. અવિદ્યા વડે આત્મતત્ત્વ સાથે સંબંધ થતો નથી; કારણ કે અવિદ્યા તથા આત્મતત્ત્વને સમાનપણું નથી અને સમાનપણા વિના સંબંધ થતો નથી. સમાન વસ્તુનો જ સંબંધ થાય છે, એમ અનુભવથી સ્પષ્ટ છે. વળી લાખ અને કાષ્ઠ સમાન નથી, તથાપિ જેનો તે સંબંધ થાય છે તે અસમાન (અવિદ્યા અને આત્મતત્ત્વનો) છે તેથી પરસ્પર સંબંધના ઉદાહરણ માટે યોગ્ય નથી; કારણ કે લાખ અને લાકડાં વગેરેનો સંબંધ એ માત્ર એકલી અવિદ્યાનો જ વિલાસ છે. કદાચ એમ માનીએ કે, સર્વ જગત પરમાર્થમય છે, તેથી તૃણ—કાષ્ઠાદિ બધું ચૈતન્યની સમાન છે અને તેઓ પરસ્પર સંબંધથી ચૈતન્ય વડે પ્રકાશ પામે છે, તો જગતમાં રહેલા સર્વ ભાવ ચિન્માત્રથી જ સન્માત્ર છે, તેથી તેઓ પોતાના અનુભવથી જ પરસ્પર પ્રકાશ પામે છે, એટલે તેને પ્રકાશ કરનાર અન્ય પદાર્થ ન હોવો જોઈએ. વિષમ પદાર્થનો પરસ્પર સંબંધ થવાનો સંભવ નથી અને સંબંધ થયા વિના પરસ્પરનો અનુભવ થતો નથી. સમાન વસ્તુમાં બીજી સમાન વસ્તુ સંપૂર્ણ એકતા પામીને, એકત્વપણાને લીધે તેના રૂપમાં વૃદ્ધિ પમાડે છે. ચેતન પદાર્થ ચિત્ત અને ચૈત્યરૂપ દૃશ્યભાવથી ઉદય પામે છે. એક જડ વસ્તુ બીજી જડ વસ્તુ સાથે મળવાથી ગાઢ જડતા થાય છે; પણ ચૈતન્ય અને જડ એ બેમાં વિલક્ષણતા હોવાથી તેમની એકતા થતી નથી. દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીરૂપી ચિત્રમાં પણ ચૈતન્ય અને જડ, એ બે સમાન ન હોવાથી મળતાં નથી અને સર્વ ચૈતન્યમય છે, માટે ચૈતન્યનો જ અનુભવ થાય છે, એમ માનીએ તો ચૈતન્યના અનુભવમાં 'હું જાણું છું' એમ અનુભવ થવો જોઈએ નહિ; કારણ કે ચૈતન્ય વસ્તુ એક જ હોવાથી બે ચૈતન્યનો અનુભવ કેમ જ થાય? લાકડું, પથ્થર તથા માટી એ બધાં જડરૂપે સમાન છે, તોપણ તેમાં ચૈતન્યનો અંશ નથી, તેથી એ બધા જડ પદાર્થો એકસાથે મળવાથી તેમાંથી ઘરરૂપી જડ પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે, પણ તેમાંથી ચૈતન્યનો અનુભવ થતો નથી. તેમ જ જિહ્વા અને રસ એ બંને જળરૂપે સમાન હોવાથી, તેના સમાગમથી જળરૂપ રસનો અનુભવ થાય છે. એ પ્રમાણે સમાન વસ્તુના સંબંધથી સમાન વસ્તુનો અનુભવ થાય છે, પણ જડ અને ચેતન એ બે અસમાન હોવાથી તેનો સંબંધ ઘટતો નથી. પથ્થર વગેરે જડ નથી એમ માનવામાં આવે, તો પથ્થર સંવિતરૂપી ચૈતન્ય પરમાર્થથી એકપણાને પામે છે, ત્યારે તે દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય વગેરે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી કાષ્ઠ અને પાષાણ વગેરે પરમાર્થમય છે; તે છતાં તેનો 'આ ઘર છે,

એવા ભાવે કરી જે સંબંધ દેખાય છે, તે માત્ર કાષ્ઠ—પાષાણ વગેરેના કલ્પિતરૂપ વડે જ દેખાય છે. ખરું જોતાં તો અનંત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, તે જ સર્વ પ્રકારમય છે; માટે હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તા! આ વિશ્વ બ્રહ્મમય છે, એમ તમે જાણો. આ જગત મિથ્યા છે એમ માનવું એ જ ચૈતન્યનો ચમત્કાર છે તેથી આ જ આ વિશ્વ ભ્રમથી ભરપૂર નથી, તોપણ લાખો ભ્રમથી ભરપૂર જણાય છે. માણસના કલ્પેલા પુરુષો પરસ્પર સ્ફુરતા નથી અને દેશકાળને અટકાવ કરતા નથી, તે જ પ્રમાણે સર્ગો વિષે સ્થિતિ છે. જ્યાં સુધી ભેદબુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી સર્ગપણું તથા અહંતા વગેરે ભ્રમનો ઉદય થાય છે. સુવર્ણનું જ્ઞાન મળ્યા પછી કડાં વગેરેનો ભ્રમ થાય છે, પણ સુવર્ણમાં કડાં વગેરે ભ્રમમાત્ર છે; કારણ કે એક દેશમાં-થી બીજા દેશમાં પણ તેમાં સુવર્ણની જ સત્તા છે. કડાં વગેરેના ભેદનો ત્યાગ કરવાથી જેમ તે સુવર્ણથી ભિન્ન નથી, તેમ દ્રષ્ટા—દર્શનનો ત્યાગ કરવાથી અવિદ્યા પણ ભિન્ન નથી. માટીની બનાવેલી સેનામાં માટીનું જ્ઞાન થવાથી તે માટીરૂપ જ જણાય છે, તેમ પરમ—તત્ત્વનું જ્ઞાન થવાથી આ સર્ગ અસત્ય છે, એમ જાણવામાં આવે છે. જેમ તરંગ છે તે જળરૂપ જ છે, પૂતળી છે તે લાકડાંરૂપ જ છે તથા કુંભ વગેરે છે તે મૃત્તિકારૂપ જ છે, તેમ આ ત્રણે જગતનો ભ્રમ પણ એક બ્રહ્મરૂપ જ છે. દૃશ્ય અને દૃષ્ટિનો સંબંધ થાય ત્યારે મધ્યમાં જે છે તે દ્રષ્ટાનું સ્વરૂપ છે. દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય આદિ વડે તે પરમપદ વર્જિત છે. જ્યારે ચિત્ત એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જાય છે ત્યારે મધ્યમાં (એક દેશનો ત્યાગ કર્યા પછી બીજા દેશમાં ગયા પહેલાં) જડતા વિનાનું તથા જ્ઞાનના મનરૂપ ચિત્તનું જે સ્વરૂપ છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. જાગ્રત સ્વપ્ન તથા નિદ્રાથી રહિત તમારું જે સનાતન, ચિત્તવૃત્તિથી રહિત અને અજડરૂપ છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. તમે સમાધિમાં હો અથવા વ્યવહાર કરતા હો, ત્યારે શિલા(પાષાણ)નું જે ચૈતન્યઘનરૂપ હૃદય છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. કોઈ પણ માણસને કોઈ પણ વસ્તુનો ઉદય પણ થતો નથી, તેમ લય પણ થતો નથી; માટે તમે સમાધિદશામાં તથા વ્યવહારદશામાં સ્વસ્થપણે પરમાર્થદૃષ્ટિને અનુસરો. દેહને વિષે કોઈ પણ આત્મા કાંઈ ઈચ્છા પણ કરતો નથી તેમ દ્વેષ પણ કરતો નથી માટે તમે શંકાનો ત્યાગ કરીને સ્વસ્થપણે રહો અને દેહની વૃત્તિમાં પડો નહિ. ભવિષ્યમાં થનારા સાંસારિક વ્યવહારમાં, જેવી રીતે વ્યવસાય થતો નથી, તેવી રીતે વર્તમાન વ્યવહારનાં મિથ્યાત્વ દૃષ્ટિ રાખો અને સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈને ચિત્તવૃત્તિમાં રહો નહિ. જેવી રીતે દેશાંતરમાં રહેલો માણસ પાસે ન હોવાથી કાર્યમાં ઉપયોગ નથી, તેમ જ કાષ્ઠ અને પાષાણ વગેરે પાસે હોય, તોપણ તે અચેતન હોવાથી કાર્યમાં ઉપયોગી નથી, તેવી જ રીતે ચિત્તને પણ તમે જુઓ; કારણ કે આત્મસ્વરૂપ વડે અચિત્તપણું એ જ વિદ્વાનને અનુભવસિદ્ધ છે. પાષાણમાં જેમ જળ નથી અને જળમાં જેમ અગ્નિ નથી, તેમ પોતાના દેહમાં પણ ચિત્ત નથી તો પરમાત્મામાં ચિત્ત કેમ જ હોય? જે વસ્તુ નજરે જોવામાં આવતી નથી તે વસ્તુ જે કાર્ય કરે છે તે કર્યું એ ન કર્યા બરાબર છે; માટે ચિત્તથી પર થઈને રહેવું. જે માણસ અત્યંત જડરૂપ એવા ચિત્તને અનુસરીને રહે છે, તે શા માટે પોતાની પાસે રહેનાર મ્લેચ્છને અનુસરીને નથી રહેતો? માટે તમે નિરંતર ચિત્ત-રૂપી ચંડાળનો અનાદર કરો અને માટીની કરેલી પ્રતિમાની જેમ સ્વસ્થ તથા શંકારહિત થઈને રહો. ચિત્ત છે જ નહિ અથવા છે તો મૃતરૂપ છે, એવો નિશ્ચય કરીને તમે શિલાની પ્રતિમાની પેઠે નિશ્ચળ થઈને રહો. વિચાર કરવાથી ચિત્ત છે નહિ, માટે તમે તત્ત્વતઃ ચિત્તરહિત છો, તોપણ તમે મિથ્યા ચિત્ત વડે શા માટે ખેદ પામો છો? ચિત્તરૂપી અસત્ય યક્ષે જે પુરુષને વશ કર્યા છે, તેમની મૂઢ બુદ્ધિમાં ચંદ્રમાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયેલો છે. માટે તમે ચિત્તનો દૂરથી ત્યાગ કરી દો, જે રૂપે તમે છો તે રૂપે તમે સ્થિર થાઓ અને

પરમ યુકિત વડે તમે ભાવનાથી મુકત થઈને રહો. ચિત્ત અસત્ય છતાં સત્ય લાગે તેવું છે. જે મનુષ્યો તેને અનુસરીને રહે છે, તેઓ તો આકાશને મારવાના કામમાં કાળક્ષેપ કરનારા મૂઢ માણસો છે. તેમને ધિક્કાર હો! માટે તમે પ્રથમ તત્ત્વબોધમાં કુશળતા મેળવીને મનરહિત થઈને રહો અને તત્ત્વબોધથી નિર્મળ આત્માવાળા થઈને સંસારના પારને પામીને રહો. મેં મનરૂપી તત્ત્વ મેળવવા માટે ઘણો લાંબો વખત વિચાર કર્યો, તોપણ નિર્મળ આત્મામાં મનરૂપી મેલની મને પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. ૧—૭૦

व्यपगलितमना महानुभावो भव भवपारगतो भवामलात्मा । सुचिरमपि विचारितं न लब्धं मलममलात्मनि मानसात्म किंचित् ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'લવણરાજાનું સમાધાન' નામનો સર્ગ ૧૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૨ મો*

જ્ઞાનભૂમિના ઉદયનો ક્રમ

वसिष्ठ उवाच

(गद्यम्) प्रथमं जातमात्रेण पुंसा किंचिद्विकसितबुद्धिनैवं सत्संगमपरेण भवितव्यम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જગતમાં પ્રથમ જન્મ થતાંની સાથે જ પુરુષે પોતાની વિકાસવાળી બુદ્ધિથી સત્સંગપરાયણ થઈને રહેવું. નિરંતરના પ્રવાહમાં પડેલો તથા અવિદ્યારૂપી નદીમાં તણાતો માણસ શાસ્ત્ર તથા સજ્જનના સમાગમ વિના તરવાને સમર્થ થતો નથી. શાસ્ત્ર અને સજ્જનના સમાગમથી વિવેકને લીધે 'અમુક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તથા અમુક વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ' એવો વિચાર પુરુષને ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે પુરુષ **શુભેચ્છા** નામની પહેલી જ્ઞાનભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી તે વિવેકને લીધે **વિચારણા** નામની બીજી ભૂમિકાને પામે છે. ત્યાર પછી સારા જ્ઞાનને લીધે વાસનાનો સારી રીતે ત્યાગ કરવાથી તે માણસનું મન સંસારની ભાવનામાંથી ઓછું થાય છે. આથી **તનુમાનસા** નામની ત્રીજી યોગભૂમિકામાં આવાય છે. જ્યારે યોગીને સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, ત્યારે **સત્ત્વાપત્તિ** નામની ભૂમિકાને પમાય છે. એ ભૂમિકામાં આવ્યા પછી જ્યારે વાસનામાં ન્યૂનતા થાય છે, ત્યારે તે **અસંસક્ત** કહેવાય છે અને તેથી કર્મફળ વડે તેને બંધન થતું નથી. એ પ્રમાણે વાસના ન્યૂન થવાથી અસંસકિતને લીધે અસત્ય વસ્તુમાં ભાવના ઓછી થાય છે. તેથી મનુષ્ય સમાધિમાં હોય, વ્યવહાર કરતો હોય, અસત્ય સંસારની વસ્તુમાં રહેલો હોય તથા આત્માને વિષે મન ઓછું થવાથી તે નિરંતરના અભ્યાસને લીધે સ્નાન, ભોજન વગેરે કર્મ કરતો હોય, તોપણ તેમાં તેની વાસના હોતી નથી. તે સાંસારિક વસ્તુને દેખતો નથી. રુચિથી તેનું સેવન કરતો નથી અને તેનું સ્મરણ પણ કરતો નથી. માત્ર બાળકની જેમ સૂઈને ઊઠેલાની પેઠે, સ્નાન, ભોજન આદિ પરેચ્છાથી કર્તવ્ય કર્મ કરે છે. તેનું ચિત્ત અત્યંત સૂક્ષ્મ બ્રહ્માંકરસમાં હોવાથી **પદાર્થભાવની** નામની છઠ્ઠી યોગભૂમિકામાં તે આવે છે. ઉપર પ્રમાણે પરબ્રહ્મમાં ચિત્ત લીન થવાથી તે પરેચ્છાથી સ્નાન—ભોજન વગેરે બહારની ક્રિયા કરે છે, તોપણ ક્રમપૂર્વક સર્વથા તેની ભાવનાનો તે ત્યાગ કરે છે, તેથી **તુર્યગા** નામની સાતમી યોગભૂમિકામાં આવે છે અને તે જીવન્મુકત કહેવાય છે. જીવન્મુકતની દશા થયા પછી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુને માટે આનંદ થતો નથી તથા અપ્રાપ્ત વસ્તુને માટે શોક થતો નથી. કેવળ શંકામાત્રનો ત્યાગ કરીને, જે સમયે જેની પ્રાપ્તિ થાય, તેને તે અનુસરીને રહે છે. હે રામચંદ્રજી! તમે પણ જાણવાની વસ્તુ જાણી લીધી છે તથા સર્વ ભાવમાંથી તમારી વાસના પણ ઓછી થયેલી છે. તમે શરીરથી બહાર (સમાધિમાં) રહો, અથવા શરીરમાં રહો (લોકમાં વ્યવહાર કરો), પણ હર્ષ શોક પામો નહિ; કારણ

* આ એકસોબાવીસમા સર્ગમાં પ્રથમ જ્ઞાનભૂમિકાના ઉદયનો ક્રમ તથા ત્યાર પછી રામચંદ્રજીને શોક તથા મોહ વગેરેનો નાશ કરીને જ્ઞાન આપ્યું એટલું કહેવાશે.

કે તમારું નિર્મળ આત્માનું સ્વરૂપ છે. હે રામચંદ્રજી! તમે આત્મારૂપ, સ્વયંપ્રકાશ, નિર્મળ, સર્વ સ્થળે રહેનારા તથા સર્વદા ઉદયવાળા છો; માટે સુખ—દુઃખ તથા જન્મ—મરણ તમને કેમ જ ઘટે? તમે બંધુરહિત છો, તે છતાં બંધુના દુઃખને માટે શા સારુ શોક કરે છે? અદ્વિતીયપણે રહ્યા પછી આત્માને વિષે બાંધવ કોણ છે? દેશકાળને લીધે માત્ર દેહમાં પરમાણુનો સમૂહ જોવામાં આવે છે. અને આત્માનો ઉદય પણ નથી તથા લય પણ નથી. તમે અવિનાશી છો, તથાપિ 'હું નાશ પામું છું' એમ ધારી શા માટે ખેદ કરો છો? કારણ કે મૃત્યુરહિત તથા સ્વચ્છ સ્થાનકરૂપ આત્મામાં વિનાશ છે જ નહિ. જેવી રીતે એક ઘડાનો નાશ થવામાં ઘટાકાશનો નાશ થતો નથી, તેવી રીતે શરીરનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી. મૃગતૃષ્ણારૂપી નદીનો નાશ થવાથી જેમ તડકાનો નાશ થતો નથી, તેવી રીતે દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી. ઇચ્છામાત્રનો ઉદય થાય છે, તેમાં તમે અંતઃકરણમાં નિરર્થક ભ્રાંતિ શા માટે રાખો છો? તમે અદ્વિતીય છો, માટે એવી કઈ બીજી વસ્તુ છે કે, જેને માટે આત્મા ઈચ્છા કરે? હે રાઘવ! આ જગતમાં આત્મા વિના સાંભળવાનું, સ્પર્શ કરવાનું, જોવાનું, સ્વાદ લેવાનું તથા સૂંઘવાનું કાંઈ પણ નથી. જેમ આકાશમાં શૂન્યતા રહેલી છે તેમ જ સર્વ શકિતના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ, વ્યાપક ને રૂપરહિત આત્મા વિષે આ જગતની સર્વ શકિતઓ રહેલી છે. હે રામ! ચિત્તમાંથી જ આ ત્રિલોકીરૂપી લલનાનો ઉદય થયો છે તથા તે સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણના ક્રમે કરીને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી છે. મનની શાંતિ થયા પછી વાસનાનો ક્ષય થાય છે, ત્યાર પછી ક્રિયાશકિતના નિવાસરૂપ માયાનો નાશ થાય છે. હે રાઘવ! સંસારરૂપી આ એક ઉગ્ર ઘટમાળ છે. તેમાં યંત્રને ચલાવવા માટે વાસનારૂપી દોરડી છે, તમે તે દોરડીને પ્રયત્નથી કાપી નાખો. એ વાસના જ્યાં સુધી જાણવામાં નથી આવી, ત્યાં સુધી મહામોહ આપનારી છે અને જાણ્યા પછી તે અનંત બ્રહ્મસુખ આપનારી છે. એ વાસના બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને લીલામાત્રથી સંસારનું સુખ ભોગવ્યા પછી, તે બ્રહ્મનું સ્મરણ કરીને બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે. તેજમાંથી જેમ પ્રકાશ પેદા થાય છે, તેમ રૂપરહિત, અપ્રમેય તથા નિરામય એવા પવિત્ર પદમાંથી સર્વ પ્રાણી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. જેવી રીતે પાંદડાંમાં રેખા છે, જળમાં તરંગ છે, સુવર્ણમાં કડાં વગેરે છે અને અગ્નિમાં ઉષ્ણતા છે, તેવી રીતે વાસનાથી યુકત બ્રહ્મને વિષે આ ત્રણે ભુવન રહેલાં છે અને તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, માટે એ ત્રણ ભુવન બ્રહ્મરૂપ જ છે. એ બ્રહ્મ છે, તે જ સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મા છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી આખા જગતનું જ્ઞાન થાય છે અને તે જ ત્રણ ભુવનના જ્ઞાતા (જાણનાર) છે. પણ શાસ્ત્રના વ્યવહાર સારુ એક બ્રહ્મનાં જ ચિત, બ્રહ્મ અને આત્મા વગેરે નામ વિદ્વાનોએ કલ્પેલાં છે. પ્રિય તથા અપ્રિય વિષયનો ઈન્દ્રિયો સાથે સંયોગ થાય, તોપણ તેમાં મિથ્યાબુદ્ધિ હોવાથી હર્ષ તથા ક્રોધ વિનાનો જે જીવન્મુકતનો અનુભવ છે, તે જ આત્મા છે. આકાશની પેઠે અત્યંત સ્વચ્છ ચિદાત્માને વિષે, આ જગત ભિન્ન હોય તેવી રીતે તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તે જગતમાં બુદ્ધિની પ્રેરણાથી લોભ, મોહ વગેરે પરસ્પર ભેદે કરીને ચિદાત્મામાં રહેલા છે, માટે તે તે રૂપ જ છે. પણ હે રામચંદ્રજી! તમારે દેહ નથી તથા તમારી આકૃતિ નિર્વિકલ્પ ચૈતન્ય રૂપ છે; માટે લજ્જા, ભય તથા ખેદમાંથી તમને મોહ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? તમને દેહ નથી તથા લજ્જા વગેરે દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોઈ અસત્ છે, તો તમે મૂર્ખ મનુષ્યની જેમ દુર્બુદ્ધિના વિકલ્પથી કેમ પરાભવ પામો છો? તમે પોતે અખંડ ચૈતન્યરૂપ છો અને તમારો પોતાનો દેહ નાશવંત છે. જેને આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું નથી એવા અજ્ઞાનીના આત્માનો પણ જ્યારે નાશ થતો નથી, તો પછી જ્ઞાની

પુરુષનો તો કેમ જ નાશ થાય? સૂર્યના આધાર વિનાના માર્ગમાં પણ જે ચિત્તનો જવા—આવવાનો સંચાર થાય છે; એ ચિત્ત છે તે જ પુરુષ છે; પણ શરીર એ પુરુષ નથી. શરીર હોય અથવા ન હોય, તોપણ દેહનો નાશ થયા પછી ચિત્તરૂપી પુરુષ જ્ઞાની હોય અથવા અજ્ઞાની હોય તોપણ નાશ પામતો નથી. આ સંસારનાં જે વિચિત્ર દુઃખ નજરે જોવામાં આવે છે, તે બધાં દેહને છે; પણ અગ્રાહ્ય એવા ચિદાત્માને નથી. ચૈતન્ય તો મનના માર્ગનું અતિક્રમણ કરીને શૂન્યની પેઠે રહેલું છે; તે સુખદુઃખ વડે કેમ વ્યાપ્ત થાય? ભ્રમર કમળમાંથી ઊડીને આકાશમાં જાય છે, તેવી રીતે આ દેહપિંજરનો નાશ થયા પછી દેહમાંથી રહેનારો આત્મા દેહના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને પોતાના મૂળ સ્થાનરૂપ પરમાત્મામાં જ લય પામે છે; પણ વાસનાનો અભ્યાસ હોવાથી તેની મુક્તિ થતી નથી. હે રામ! જો આ જીવરૂપી આત્મતત્ત્વ મિથ્યા હોય, તો પછી આ દેહપિંજરનો નાશ થવાથી કોનો નાશ થાય છે તથા કોને માટે તમે ખેદ કરો છો? માટે તમે સત્ય એવા બ્રહ્મનું ચિંતન કરો, મોહ(ભ્રાંતિથી થયેલા અસત્ દેહ, વગેરે)ની ભાવના કરો નહિ. ઈચ્છારહિત તથા નિર્મળ આકૃતિવાળા આત્માને કંઈ પણ ઇચ્છા થતી નથી. અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે તેવી રીતે સાક્ષીભૂત, સમાન, સ્વચ્છ તથા નિર્વિકલ્પ ચિદાત્મામાં આ જગતનું પ્રતિબિંબ પડે છે. સારા મણિમાં જેવી રીતે કિરણ દેખાય છે, તેવી રીતે સાક્ષીભૂત, સમાન, સ્વચ્છ તથા નિર્વિકલ્પ ચિદાત્મામાં આ જગત દેખાય છે, દર્પણને તથા પ્રતિબિંબને ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેઓનો પરસ્પર સંબંધ જેમ થાય છે, તેમ આત્મા તથા જગતનો આ જગતમાં ઇચ્છા વગર જ સંબંધ થાય છે, તેને લીધે ભેદ—અભેદની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. સૂર્યના સાન્નિધ્યથી એટલે સૂર્યોદયથી જેમ જગતની ક્રિયાનો આરંભ થાય છે. તેમ ચૈતન્યથી સત્તામાત્રથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. હે રામ! આ મારા ઉપદેશ પ્રમાણે જગતની સ્થિતિના મૂર્તિમાન આકારની નિવૃત્તિ થઈ છે; માટે તમારા ચિત્તમાં પણ જગત આકાશરૂપ (શૂન્ય) છે, એમ સમજવામાં આવ્યું હશે. જેમ દીવાની સત્તાથી પ્રકાશ થવો એ સ્વાભાવિક છે, તેવી રીતે જગતની સ્થિતિ એ ચૈતન્યના તત્ત્વનો સ્વભાવ છે. આકાશ શૂન્ય છે તે છતાં જેમ તે આકાશ મનોહર શોભાથી યુક્ત તથા મનોહર વ્યવહારને યોગ્ય નીલિમા(આકાશમાંની શ્યામતા)ને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પ્રથમ પરમાત્મતત્ત્વમાંથી ઉદય પામેલું મન પોતાના અનેક પ્રકારના વિકલ્પના સમૂહથી આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. સંકલ્પવિકલ્પનો ક્ષય થયા પછી ચિત્ત ગળી જાય છે અને તેથી સંસારનો મોહ મટી જાય છે. પછી શરદ્ ઋતુમાં જેમ આકાશ સ્વચ્છ જણાય છે તેમ મોહ મટવાથી જન્મરહિત એક ચૈતન્યસ્વરૂપ જ જણાય છે. પ્રથમ કર્માત્મક મનનો ઉદય થાય છે, પછી તે મન સંકલ્પને લીધે બ્રહ્મા તથા મનુ વગેરે સ્રષ્ટાના શરીરરૂપે થાય છે. પછી જેમ મુગ્ધ બાળક ભૂતની કલ્પના કરે છે, તેમ તે અનેક પ્રકારના જગતનો મિથ્યા વિસ્તાર કરે છે. મહાસાગરમાં જેમ તેની જ સત્તાથી જળના તરંગની પંક્તિ દેખાય છે, તેમ અસત્રૂપ મન પોતે પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યમાં ચૈતન્યની સત્તામાત્રથી જગતરૂપી મહાન શરીર ધારણ કરીને સ્ફુરે છે, અસત્ છતાં સત્ હોય તેમ દેખાય છે અને વારંવાર ઉત્પન્ન થઈ પાછું લય પામે છે. ૧—૫૮

असन्मयं सदिव पुरो विलक्ष्यते पुनर्भवत्यथ परिलीयते पुनः । स्वयं मनश्चितिचितसंस्फुरद्वपुर्महार्णवे जलवलयावली यथा ॥ ५८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સ્વરૂપનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૧૨૨ મો સમાપ્ત

उत्पत्ति–प्रकरण समाप्त

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्रीयोगवासिष्ठ

महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૪-સ્થિતિ-પ્રકરણ

સર્ગ ૧ લો.*

જગતરૂપી ચિત્રનું વૈધર્મ્ય તથા સાંખ્યાદિ મતનું ખંડન

वसिष्ठ उवाच

मथोत्पत्तिप्रकरणादनन्तरमिदं शृणु । स्थितिप्रकरणं राम ज्ञातं निर्वाणकारि यत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે મેં તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણ કહ્યું. હવે હું તમને મોક્ષપદવીને પમાડનાર સ્થિતિપ્રકરણ કહું છું. તે તમે સાંભળો. મારા કહેવા પ્રમાણે રહેલું આ દૃશ્ય જગત 'અહંતા' યુકત, આકાર વિનાનું, ભ્રાંતિમાત્ર તથા અસત્ છે. વળી તે કર્તા વિનાનું, રંગવાના પદાર્થથી રહિત, આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્રના જેવું, દ્રષ્ટા વિનાનું, અનુભવરૂપ, નિદ્રા વિનાનું અને સ્વપ્ન જેવું છે. તે ભવિષ્યમાં થનાર નગરના નિર્માણ જેવું છે, ચિત્તામાં રહીને ઉદય પામેલું છે અને વાનરે ટાઢ મટાડવા માટે× કલ્પેલા મિથ્યા અગ્નિની પેઠે અર્થ સાધનારું છે. બ્રહ્મથી તે અભિન્ન જુદું નથી છતાં તે જુદાની પેઠે રહ્યું છે, તે જળમાં પડનારી ઘૂમરીના જેવું છે અને સત્ય છતાં આકાશમાં સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે શૂન્ય છે, તે રત્નની કાંતિના સમૂહની જેમ આકાશમાં દેખાય છે, તે આધાર વિનાનું છે અને ગંધર્વનગરની પેઠે નિત્ય નિરાધાર છે. મૃગતૃષ્ણાના જળની પેઠે તે અસત્ય છતાં સત્યના જેવું પ્રતીત થાય છે, કલ્પિત નગરની પેઠે તે દૃઢ

---

* આ સ્થિતિપ્રકરણના પહેલા સર્ગમાં જગતરૂપી ચિત્રનું પ્રસિદ્ધ ચિત્રથી વૈધર્મ્ય (અવળાપણું) વર્ણવેલું છે તથા સાંખ્ય વગેરેના મતનું ખંડન કરી બ્રહ્મમાત્રની સિદ્ધિ કરેલી છે.

× વાંદરાંઓ ઠંડી ઋતુમાં ચણોઠી અથવા ગેરુ આદિ રાતા પદાર્થના ઢગલા કરી તાપે છે; તેથી તેમના શીતની નિવૃત્તિ થાય છે.

અનુભવમાં આવે છે, છતાં અસત્ય છે. તે કવિએ કલ્પેલી કથામાંના નગરની તથા પર્વતની પ્રતિભાના સ્વરૂપ જેવું છે તેની કોઈ સ્થળે સ્થિતિ નહિ હોવાથી તે અસ્થિત છે. તે નિ:સાર છે છતાં અતિ દૃઢ છે. તે સ્વપ્નમાં દેખાતા પર્વત જેવું છે. તે ભૂતાકાશની પેઠે આકારવાળું છે, શૂન્ય માત્ર છે શરદઋતુનાં વાદળાંની પેઠે અસ્થિર છે, અક્ષય છે, અને અવિચ્છિન્ન છે. આકાશની શ્યામતાની પેઠે તે ભાસમાન છે, વસ્તુ વિનાનું છે, સ્વપ્નની સ્ત્રીના સમાગમની જેમ ભોગ વગેરે ક્રીડા કરનારું છે અને અનર્થરૂપ છે. તે વિચિત્ર વાડીની પેઠે પ્રફુલ્લ છે, નીરસ છતાં સરસ આકૃતિવાળું છે અને પ્રકાશમાન છતાં ચિત્રમાંના સૂર્ય તથા અગ્નિની પેઠે નિસ્તેજ છે. અનુભવ કરેલા મનોરાજ્યની પેઠે તે સ્વરૂપ તથા ફળથી મિથ્યા છે અને ચિત્રમાં રહેલા કમળની પેઠે તે સાર તથા સુગંધ વિનાનું છે. તે શૂન્યમાં પ્રકાશ પામેલું અનેક પ્રકારના વર્ણથી આકારવાળું મૂર્તિમાન, આકાર વિનાનું, ચારે બાજુથી શૂન્ય અને ઈન્દ્રધનુષની જેમ ઉત્પન્ન થયેલું છે. તે પરમાત્માનો સ્વલ્પ વિચાર કરીએ તોપણ આ જગત સ્તંભ જેવું અસાર છે, જડ છે, મિથ્યા પંચમહાભૂતો વડે રચેલું છે, એમ જણાય છે. તે નેત્રદોષથી દેખાતા અંધકાર જેવું મિથ્યા તથા ચક્રની પેઠે રહ્યું છે અને અત્યંત રૂપરહિત છતાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તે પાણીના પરપોટાના આકાર જેવું છે, શૂન્ય છતાં અંદરથી સ્ફુરાયમાન શરીરવાળું છે, રસાત્મક છતાં પરિણામે કડવું છે અને નિરંતર ક્ષય તથા ઉદયવાળું છે. ઝાકળની પેઠે તે વિસ્તાર પામેલું છે અને પકડવા જતાં તે હાથમાં આવતું નથી. તે જડરૂપ અવિદ્યાના સ્થાનકરૂપ છે, શૂન્ય છે અને પરમાણુ જેવું છે. એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓનો મત છે. વળી હું પાંચ મહાભૂતમય છું એ પ્રમાણે તે ગ્રહણ કરાય તેવું છે, શૂન્ય છે અને પાંચ મહાભૂત વિનાનું છે. જેવી રીતે રાક્ષસનું ગ્રહણ થાય છે તોપણ તે અસત્‌રૂપ છે, તેવી રીતે આ જગત પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ થાય તેવું છે, તોપણ અસત્ છે.

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્ ! બીજમાં અંકુર રહે, તેવી રીતે પ્રલયકાળના સમયમાં આ જગત પરમાત્મામાં રહે છે તથા તેમાંથી જ પાછું ઉદય પામે છે, તો એવી રીતે માનનાર જે માણસો છે, તે જ્ઞાની છે કે અજ્ઞાની છે, તે મારો સંશય મટાડવા માટે તમે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : બીજમાં અંકુર રહે, તેવી રીતે આ દૃશ્યજગત પ્રલયકાળમાં પરમાત્મામાં રહે છે, એમ જે માનનાર છે તેનું માત્ર અજ્ઞાનપણું તથા બાળબુદ્ધિપણું છે તે સાંભળો. આ જગતનો કોની સાથે સંબંધ નથી ? એમ મનાવાથી પણ કોઈ સ્થળે વાસ્તવ સંબંધ જણાય છે તથા કોઈ સ્થળે વાસ્તવ સંબંધ જણાતો નથી. એટલા માટે બીજમાં અંકુરની પેઠે પરમાત્મામાં જગત રહેલું છે, એવો બોધ વિપરીત છે અને વક્તા તથા શ્રોતાને મોહ કરનારો છે. બીજમાં અંકુર રહે છે તેવી રીતે પરમાત્મામાં જગત રહે છે. એવા પ્રકારની જે બુદ્ધિ છે, તે પ્રલયકાળમાં જગતની સત્યતા જણાવવા માટે છે; પણ તેવી બુદ્ધિ રાખવી એ મૂઢપણું છે. તેનું કારણ કહું છું, તે તમે સાંભળો. જવ, ધાણા તથા ધાન્ય વગેરે જે બીજ જોવામાં આવે છે, તે ચિત્ત તથા ઈન્દ્રિયોથી ગોચર છે, માટે તેમાંથી પત્ર તથા અંકુરની ઉત્પત્તિ થવી ઘટે છે. પણ પરમાત્મા પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા છઠ્ઠા મનથી પણ અતીત છે, અણુરૂપ છે અને સ્વયંભૂ છે; તેને જગતનું બીજપણું કેમ જ ઘટે ? આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ, પરથી પણ પર અને કોઈ પણ નામથી અપ્રાપ્ય એવા પરમાત્માને બીજપણું કેમ તથા કેવી રીતે ઘટે ? પરમાત્માનું સ્વરૂપ વસ્તુત: સત્ય છે, તોપણ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ અસત્‌રૂપ જણાય છે. તેને વિષે બીજપણું પણ નથી, ત્યાર પછી અંકુરપણું તો કેમ જ ઘટે ? ગગનથી પણ સ્વચ્છ અને શૂન્ય એવા પરમ પદમાં જગત, મેરુ, સમુદ્ર અને આકાશ વગેરે કેમ જ ઘટે ? જે વસ્તુ પોતે કંઈ પણ નથી તેમાં બીજી

વસ્તુ કેમ રહે? અને જો તે વસ્તુ હોય, તો તેમાં રહેલી વસ્તુ કેમ ન દેખાય? એ પ્રમાણે આત્માનું કાંઈ પણ સ્વરૂપ નથી. માટે તેમાંથી જગત કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? શૂન્યરૂપ ઘટાકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પર્વત ક્યાં છે અને તે કેવી રીતે અને ક્યારે ઉત્પન્ન થયો છે? વળી તડકામાં જેમ છાયા રહી શકે નહિ, તેમ સત્ય સત્તાવાળા પરમાત્મામાં જડ સત્તાવાળું જગત કેમ રહી શકે? સૂર્યમાં અંધકાર કેમ રહે? અગ્નિમાં હિમ કેમ રહે? અણુમાં મેરુ કેમ રહે? નિરાકાર વસ્તુમાં સાકાર વસ્તુ કેમ રહે? છાયા તથા તડકાની એકતા ઘટતી નથી, તેવી રીતે ચૈતન્ય તથા જડરૂપ જગતની એકતા ઘટતી નથી. વડ તથા તેનું બી એ બંને સાકાર હોવાથી તેના બીજમાંથી અંકુર થવા સંભવ છે, પણ નિરાકાર પરમાત્માના સ્વરૂપમાંથી મોટા આકારવાળાં જગત ઉત્પન્ન થવા સંભવતાં નથી. બીજા દેશમાં અને બીજા મનુષ્યમાં બુદ્ધિ વગેરે સર્વ ઈન્દ્રિયોની શકિતથી પ્રત્યક્ષ અનુમાન વગેરે બુદ્ધિના જ્ઞાન વડે જે આ દૃશ્ય જગત જોવામાં આવે છે, તે વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ. પરમાત્મા જગતરૂપી કાર્યમાં કારણપણાને પામેલા છે, એમ કહેનાર મૂઢ બુદ્ધિવાળા છે. જો પરમાત્મામાંથી જ જગત ઉત્પન્ન થયું હોય, તો ક્યાં સહકારી કારણ સહિત તે ઉદય પામ્યું, તે કહો. માટે દુર્બુદ્ધિવાળાએ કલ્પેલા કાર્યકારણભાવને દૂર રાખો અને આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત જે બ્રહ્મ છે, તે જ આ જગતરૂપે રહ્યું છે એમ તમે જાણો. ૧–૩૬

दुर्बुद्धिभिः कारणकार्यभावं संकल्पितं दूरतरे व्युदस्य। तदेव तत्सत्यमनाद्यमध्यं जगत्तदेतत् स्थितमित्यवेहि ॥ ३६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'જન્યજનિનિરાકરણ' નામનો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો*

જગતની સ્થિતિનું ખંડન તથા સત્ય સ્વરૂપની સ્થિતિનું મંડન

वसिष्ठ उवाच

अथैतदभ्युपगमे वच्मि वेदविदां वर।
समस्तकलनातीते महाचिद्व्योम्नि निर्मले ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હવે હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞ! સમસ્ત કલ્પનાથી અતીત અને નિર્મળ એવા મહાચિદ્રૂપી પરમાત્મામાં આ જગતની ઉત્પત્તિ વિષે હું તમને કહું છું. જો પરમાત્મામાં જગત વગેરે અંકુર રહેલા હોય, તો તે ક્યાં સહકારી કારણો÷ સહિત ઉત્પન્ન થાય છે તે કહો. કારણ કે સહકારી કારણ વિના અંકુરની ઉત્પત્તિ કહેવી તે તો વંધ્યા સ્ત્રીને કન્યા ઉત્પન્ન થયા જેવી વાત છે. એમ કોઈ કન્યા ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ દિવસ કોઈએ દીઠી નથી. હવે સહકારી કારણ વિના પણ જગત ઉત્પન્ન થયું છે એમ માનતા હો, તો મૂળ કારણ પોતે જ જગતના સ્વભાવથી સ્થિતિ પામેલું છે. સર્ગના આરંભમાં બ્રહ્મ નિરાકારપણે સર્ગરૂપે આત્મામાં રહેલું છે, માટે તેમાં જન્ય (ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય) અને જનક (ઉત્પન્ન કરનાર) નો ક્રમ કેમ જ ઘટે? કદાપિ એમ કહો કે, પરમાત્મામાં પૃથ્વી વગેરે પોતે જ સહકારી કારણરૂપે રહેલાં છે, તો પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પોતે સહકારી કારણ કેમ જ બની શકે? એટલે કે ઉત્પત્તિ થયા વિના સહકારી કારણપણું ન ઘટે તથા સહકારી કારણ વિના ઉત્પત્તિ ન ઘટે. એટલા માટે સહકારી કારણ સહિત જગત પ્રલયકાળમાં પરમપદમાં શાંત થાય છે અને ચિત્તમાંથી પાછો તેનો વિસ્તાર થાય છે, એમ બાળકનું કહેવું છે, પણ વિદ્વાન

* આ બીજા સર્ગમાં તર્કથી સ્વરૂપભેદ વડે જગતસ્થિતિનું ખંડન કરી પૂર્ણાનંદ સત્યસ્વરૂપની સ્થિતિનું મંડન કરેલું છે.

÷ સહકારી કારણ એટલે એક વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણરૂપે રહેલાં બીજાં સાધન.

માણસનું કહેવું નથી. માટે હે રામચંદ્રજી ! આ જગત પ્રથમ હતું નહિ, વર્તમાનમાં છે નહિ અને ભવિષ્યમાં થશે નહિ. માત્ર ચેતનાકાશ આ પ્રમાણે પરમાત્મામાં પ્રકાશ પામે છે. હે રામ! જ્યારે આ જગતનો અત્યંત અભાવ છે, ત્યારે અખિલ જગત બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે અને તેમાં અન્યથાપણું નથી. જે વસ્તુની પ્રધ્વંસાભાવથી તથા અન્યોન્યાભાવથી શાંતિ થાય છે, તે વસ્તુ ચિત્તમાં શાંત થતી નથી અને શાંત થાય તોપણ નજરે દેખાય છે. કામ—કર્મ વગેરે વાસનાનાં બીજ સહિત જો જગતની શાંતિ થતી હોય, તો તેનો અત્યંત અભાવ થયો એમ જ કહેવાય; પણ ચિત્તની શાંતિ થયા વિના કામ—કર્મ વગેરેની શાંતિ થતી નથી, ત્યારે દૃશ્યતાની શાંતિ કેમ જ થાય? માટે આ દૃશ્ય જગતનો અત્યંત અભાવ છે, એમ માન્યા વિના અનર્થનો ક્ષય કરવા માટે બીજી યુક્તિ નથી. આ જગત ચિદેકરસ છે અને અણુમાત્ર પણ અચિદ્રૂપ નથી, એવું જ્યારે પાકું જ્ઞાન થાય ત્યારે 'આ હું છું' અને 'આ હું નથી' એ લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર ચિત્ર કથા જેવો છે. આ પર્વત, આ પૃથ્વી, આ વર્ષ, આ કલ્પ, આ ક્ષણ, આ જન્મમરણ, આ કલ્પાંતનો સંરંભ, આ મહાકલ્પાંત, આ સર્ગનો પ્રારંભ, આ આકાશ વગેરે સૃષ્ટિનો ક્રમ, આ કલ્પનાં લક્ષણ, આ કોટી બ્રહ્માંડ, આ ચાલ્યા ગયેલા સર્ગો, આ ફરી આવેલા સર્ગો, આ દેવ તથા મનુષ્યનાં સ્થાનકના ભેદ અને આ સાત દ્વીપની તથા ત્રેતા વગેરે કાળની કલ્પના, એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના ભેદોથી મહાચૈતન્યરૂપી પરમાકાશ અનંતરૂપે વીંટાઈને રહેલું છે. જેવી રીતે આકાશમાં વિસ્તાર પામેલા સૂર્યના પ્રકાશ વડે પરમાણુના ભેદ જણાય છે, તેવી રીતે પ્રથમ શાંતરૂપે રહેલું આ જગત મહાચિત્ત પરમાકાશમાં પ્રકાશ પામે છે. ચૈતન્ય પોતે પોતાની અંદર ચમત્કારનું જે વમન કરે છે, તે જ સર્ગરૂપે જણાય છે; પણ તે રૂપરહિત અને નિરાધાર છે. ખરું જોતાં મોટી શિલામાં સ્થિર થઈ રહેલી રેખાની પેઠે આ જગતનો ઉદય નથી. નાશ નથી તેમ તે જતું નથી અને આવતું પણ નથી. નિરાકાર આકાશમાં જેવી રીતે તેથી જુદા નિરાકાર આકાશના ભાગ જણાય છે, તેવી રીતે નિર્મળ આત્મામાં પોતાની મેળે આ સર્ગ સ્ફુરે છે. જેવી રીતે જળમાં દ્રવપણું છે, વાયુમાં સ્પંદ છે, સમુદ્રમાં ઘૂમરી છે, અને ગુણવાન મનુષ્યમાં ગુણ રહ્યા છે, તેવી રીતે ઉદય તથા અસ્તના આરંભરૂપે રહેલું આ જગત એક વિજ્ઞાનઘન, શાંત, બ્રહ્મરૂપે જ વિસ્તાર પામેલું છે. સહકારી કારણ વિના શૂન્ય વસ્તુમાંથી પોતાની મેળે આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, એમ કહેવું એ માત્ર ઉન્મત્ત માણસના બોલવા જેવું છે. આથી જેનું સર્વ અર્થની કળાનું કલંક શાંત થયું છે, જેના વિકલ્પના સમૂહનો નાશ થયો છે અને જેની દીર્ઘ નિદ્રા વિરામ પામી છે, એવા તમે જાગ્રત થાઓ છો. પછી રાજા જેવી રીતે પોતાની સભાના સ્થાનકને શોભાવે તેવી રીતે તમે બ્રહ્મબોધ થવાથી અભય પદવી પામીને બ્રહ્મવેત્તાઓની સભાને શોભાવો. ૧—૨૫

પ્રશાંતસર્વાર્થકલાકલંકો નિરસ્તનિઃશેષવિકલ્પતલ્પઃ । ચિરાય વિદ્રાવિતદીર્ઘનિદ્રો ભવાભયો ભૂષિતભૂઃ પ્રબુદ્ધઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સ્થિતિબીજોપન્યાસ' નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો*

જગતનું અનંતપણું

રામ ઉવાચ

મહાકલ્પાંતસર્ગાદૌ પ્રથમોઽસૌ પ્રજાપતિઃ । સ્મૃત્યાત્મા જાયતે મન્યે સ્મૃત્યાત્મૈવ તતો જગત્ ॥

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! મહાકલ્પના પ્રલય પછી સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રથમ આ પ્રજાપતિ સ્મૃતિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, એમ હું માનું છું.

* આ ત્રીજા સર્ગમાં બોધદૃષ્ટિથી વિવર્તપણાની સ્થાપના કરીને અપવાદ બતાવવામાં આવશે તથા અજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જગતનું અનંતપણું છે. એમ કહેવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! તમે કહો છો તે પ્રમાણે મહાપ્રલયને અંતે સૃષ્ટિના આરંભમાં સ્મૃતિરૂપે જ પ્રથમ પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્મના સંકલ્પરૂપ આ જગત સ્મૃતિરૂપ છે. પ્રજાપતિનું પ્રથમ સંકલ્પિત જે નગર છે, તે જ જગતરૂપે જણાય છે. આકાશમાં જેવી રીતે મોટા વૃક્ષનો સંભવ નથી, તેવી રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં જન્મ ન હોવાથી પરમાત્માની સ્મૃતિનો સંભવ નથી.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! સૃષ્ટિના આરંભમાં પૂર્વજન્મની સ્મૃતિનો સંભવ કેમ નથી? તથા મહાપ્રલયના મોહ વડે પૂર્વકલ્પની સ્મૃતિનો કેમ નાશ થાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પૂર્વે જે જે બ્રહ્માદિ દેવતાનો મહાપ્રલયમાં નાશ થયો છે,તે સર્વ બ્રહ્મપદવીને અવશ્ય પામી ગયા છે. માટે હે સુવ્રત! પૂર્વજન્મનો કર્તા કોણ છે, તે તમે કહો. કારણ કે સ્મરણ કરનારની મુક્તિ થવાથી સ્મૃતિ નિર્મૂળપણાને પામી ગઈ. એટલા માટે સ્મરણ કરનારનો અભાવ હોવાથી સ્મૃતિ કેમ ઉત્પન્ન થાય? કારણ કે મહાકલ્પમાં સર્વનો અવશ્ય મોક્ષ થાય છે. ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં અનુભવ હોવાથી અથવા અનુભવ ન થવાથી જે સ્મૃતિ છે, તે જ જગતનું સ્થાનક છે; તેથી જ ચૈતન્યપ્રભા દૃશ્યરૂપે દેખાય છે. એ પ્રમાણે આદિ અને અંત વિના પ્રકાશ પામતી ચૈતન્યપ્રભા એ જ જગત છે. અનાદિકાળથી સિદ્ધ જે બ્રહ્મનું પોતાનું ભાન છે, તે જ આતિવાહિક દેહ છે અને બ્રહ્મ પોતે જ સ્થૂળ—સૂક્ષ્મ ભાવનાના આરોપના ક્રમ વડે જગતરૂપે જણાય છે. વન, વાદળાં, આકાશ, દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દિવસ તથા રાત્રિના ક્રમથી યુક્ત આ જગત પરમાણુમાં જણાય છે. એ પરમાણુની અંદર પણ બીજો પરમાણુ વિસ્તાર પામીને રહેલ છે અને તેની અંદર પ્રકાશ પામતા પર્વતોના સમૂહો શોભે છે. તેની અંદર પણ તેવી જ રીતનું તથા દૃશ્ય જગતથી શોભતો બીજો પરમાણુ દેખાય છે, પણ એ વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા છે. હે નિષ્પાપ ! એ પ્રમાણે જેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનીને સન્માત્ર દૃષ્ટિનો અંત નથી, તેવી રીતે અજ્ઞાની માણસને અસત્ દૃષ્ટિનો અંત નથી. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ આ દૃશ્ય જગત કેવળ શાંત તથા અવ્યય બ્રહ્મરૂપ જ છે અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ પ્રકાશિત ભુવનથી યુક્ત છે. જેવી રીતે એક અણુમાં બીજા હજારો અણુ દેખાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્માંડ વડે વિકાસ પામેલું આ જગત છે. જેવી રીતે એક થાંભલામાં પૂતળી હોય અને તેના અંગમાં બીજી પૂતળીની કોઈ કલ્પના કરે અને તેના અંગમાં વળી કોઈ ત્રીજી પૂતળીની કલ્પના કરે; તેવી રીતે આ ત્રૈલોક્યરૂપી પૂતળી રહે છે. જેમ પર્વતમાં રહેલા પરમાણુ તેનાથી ભિન્ન નથી અને ગણી શકાય એવા પણ નથી, તેમ મહામેરુ બ્રહ્મમાં રહેલા ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુઓ તેનાથી ભિન્ન નથી અને ગણી શકાય તેવા પણ નથી. જો સૂર્યનાં કિરણમાં રહેલા લઘુ અણુની સંખ્યાની ગણતરી થાય તો તે ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુની સંખ્યાની ગણતરી થાય. ચૈતન્યરૂપી સૂર્યમાં ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુ ઉત્પન્ન થાય છે. સૂર્યની કાંતિની જાળમાં તથા રજમાં જેવી રીતે પરમાણુ ભમે છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુ ભમે છે. જેવી રીતે શૂન્ય અનુભવરૂપ ભૂતાકાશ રહેલું છે, તેવી રીતે સર્ગના અનુભવરૂપ ચિદાકાશ રહેલું છે. સર્ગને સર્ગરૂપે જાણવાથી અધમ ગતિ થાય છે અને એને બ્રહ્મરૂપે જાણવાથી કલ્યાણ થાય છે. જે વિજ્ઞાનાત્મા છે અને જે વિશ્વના કારણનું શાસન કરનાર છે, તે બંને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવા સંપૂર્ણ ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે. જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, તે તે રૂપ જ છે એમ સમજવું. વળી જ્ઞાન થયા પછી સર્વ જાણવાની વસ્તુ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર જ છે. ૧—૨૪

विज्ञानात्मा शाखिला विश्वबीजं ब्रह्मैवालं स्वं चिदाकाशमात्रम् । यस्माज्जातं यत्तदेवेति विद्यात्सर्वं स्वांतबोधसंशोधमात्रम् ॥ २४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'જગદાનંત્યવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો*

જગતનું મૂળ મન છે-મનના નાશથી જગતની શૂન્યતા

वसिष्ठ उवाच

इन्द्रियग्रामसंग्रामसेतुना भवसागरः ।
तीर्यते नेतरेणेह केनचिन्नाम कर्मणा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! ઈન્દ્રિયોરૂપી સંગ્રામના જયરૂપી સેતુ વડે ભવસાગર તરી જવાય છે, પણ બીજા કોઈ કર્મથી ભવસાગર તરાતો નથી. શાસ્ત્ર તથા સજ્જનનો સમાગમ, જ્ઞાનાભ્યાસ અને વિવેકથી જેણે ઇન્દ્રિયો જીતી છે, તે માણસ આ દૃશ્ય જગતનો અત્યંત અભાવ છે, એમ જાણી શકે છે. આ પ્રમાણે હે રામ! સંસારસાગરની પંક્તિ જે પ્રમાણે જાય છે તથા આવે છે, તેનું સર્વ સ્વરૂપ મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. હું તમને વધારે શું કહું? મન છે તે જ કર્મરૂપી વૃક્ષનો અંકુર છે, માટે તેનું છેદન કરવાથી કર્મરૂપી શરીરવાળા જગતરૂપી વૃક્ષનું છેદન થાય છે. હે રામચંદ્રજી! આ સર્વ જગત મનરૂપ છે, માટે મનની ચિકિત્સા કરવાથી સકળ જગજ્જાળરૂપી રોગની ચિકિત્સા થાય છે. મનનું દેહાકાર મનન છે, તે જ સ્વપ્નની પેઠે ક્રિયા કરવાને સમર્થ દેહરૂપે થાય છે. એટલે તો મન વિના દેહ ક્યાં દેખાય છે? આ દૃશ્ય જગતનો અત્યંત અસંભવ છે એમ જાણ્યા વિના મનરૂપી પિશાચની સો કલ્પો સુધી શાંતિ પણ નથી. મનરૂપી વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવામાં આ દૃશ્ય જગતનો અત્યંત અસંભવ એ જ ઉત્તમ ઔષધ છે. મન છે તે જ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, મનને લીધે જ જન્મ-મરણ છે અને તે જ પોતાની ચિંતાના પ્રસાદથી બંધન પામે છે તથા મુક્ત થાય છે. મનનને લીધે ચિત્તની વૃદ્ધિ થવાથી આ જગત વિસ્તારવાળા આકાશમાં શૂન્ય ગંધર્વનગરની પેઠે સ્ફુરે છે. પુષ્પના ગુચ્છામાં રહેલી સુગંધી જેમ પુષ્પમાં રહી છે, છતાં તેથી જુદી જણાય છે, તેમ વૃદ્ધિ પામેલું આ જગત મનમાં સ્ફુરે છે તથા મનમાં રહેલું છે. તલમાં જેવી રીતે તેલ છે, ગુણવાનમાં જેવી રીતે ગુણ છે અને ધર્મીમાં જેવી રીતે ધર્મ રહેલો છે, તેવી રીતે ચિત્તમાં આ જગત રહેલું છે. સૂર્યમાં જેવી રીતે કિરણનો સમૂહ છે, તેજમાં જેવી રીતે પ્રકાશ છે અને અગ્નિમાં જેવી રીતે ઉષ્ણતા છે, તેવી રીતે મનમાં આ જગત રહેલું છે. હિમમાં જેવી રીતે શીતળતા છે, આકાશમાં જેવી રીતે શૂન્યપણું છે અને વાયુમાં જેવી રીતે ચંચળતા છે, તેવી રીતે મનમાં આ જગત રહેલું છે. મન છે તે જ અખિલ જગત છે અને જગત છે તે જ મન છે. એ પ્રમાણે પરસ્પર એકબીજા વિના એકબીજાની સ્થિતિ નથી. પણ એ બેમાંથી મનનો નિરંતર માટે જ્યારે ક્ષય થાય છે ત્યારે જગતનો ક્ષય થાય છે; પણ જગતનો ક્ષય થાય છે ત્યારે મનનો ક્ષય થતો નથી. ૧—૧૫

मनो जगज्जगदखिलं तथा मनः परस्परं त्वविरहिते सदैव हि । तयोर्द्वयोर्मनसि निरन्तरं क्षिते क्षितं जगन्न तु जगति क्षिते मनः ॥ १५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો ‘સ્થિત્યંકુરકલન’ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો*

શુક્રાચાર્યને અપ્સરાનું દર્શન અને તેથી તેમને થયેલી તન્મયતા

राम उवाच

भगवन् सर्वधर्मज्ञ पूर्वापरविदां वर ।
अयं मनसि संसारः स्फारः कथमिव स्थितः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્! હે સર્વધર્મને જાણનારા! હે પૂર્વાપરના ઉત્તમ વેત્તા! બહાર સ્ફુરી રહેલો આ સંસાર મનમાં કેવી રીતે

* આ ચોથા સર્ગમાં ઇન્દ્રિય સહિત મન છે, તે જ વિશ્વનું મૂળ છે; માટે તેનું છેદન થતાં દૃશ્યનો અસંભવ દેખાવાથી જગત શૂન્ય જણાય છે એમ બતાવવામાં આવશે.

* આ પાંચમા સર્ગમાં ભૃગુઋષિ સમાધિમાં હતા તથા શુક્રાચાર્ય પર્વતમાં ક્રીડા કરતા હતા; તેવામાં તે (શુક્રાચાર્ય) ને અપ્સરાનું દર્શન થવાથી, મોહથી તન્મય ભાવના થઈ એટલી કથા કહેવાશે.

સ્ફુરી રહેલો છે ? હે અપાપ ! બહાર વૃદ્ધિ પામેલો આ સંસાર મનમાં કેવી રીતે સ્ફુરે છે, તે તમે સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત આપીને મને સમજાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઇન્દુ બ્રાહ્મણના દસ પુત્રોના મનમાં દૃઢ થયેલાં જગત જે પ્રમાણે સ્થિર થઈને રહેલાં હતાં, તે પ્રમાણે મનમાં આ જગત રહેલું છે. ઇન્દ્રજાળની કળાથી વ્યાકુળ થયેલા લવણરાજાને જેવી રીતે ચંડાળપણું પ્રાપ્ત થયું હતું, તેવી રીતે આ જગત મનમાં રહેલું છે. શુક્રાચાર્યને ઘણા કાળ સુધી સ્વર્ગભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાથી જેવી રીતે ભોગાધિનાથપણું, સંસારીપણું તથા ભોગેશ્વરપણું થયું હતું, તેવી રીતે આ જગતમાં મનમાં રહેલું છે.

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્ ! ભૃગુના પુત્ર શુક્રાચાર્યને સ્વર્ગના ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાથી ભોગાધિનાથપણું તથા સંસારીપણું કેમ થયું હતું ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! પૂર્વે તમાલના વૃક્ષથી ઘેરાયેલા મંદરપર્વતના શિખર ઉપર ભૃગુ તથા કાળનો જે સંવાદ થયો હતો, તે તમે સાંભળો. પૂર્વે મંદરગિરિના કોઈ એક ફૂલોથી ઢંકાયેલા શિખર ઉપર ભગવાન ભૃગુઋષિએ ઘોર તપ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. ત્યારે તેમની પાસે તેમના મહાબુદ્ધિમાન એવા 'શુક્ર' નામના બાળપુત્ર રહ્યા હતા. તે શુક્ર તેજસ્વી, પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવી કાંતિવાળા અને સૂર્યના જેવા પ્રકાશમાન હતા. ત્યારે ભૃગુઋષિ તે ઉત્તમ વનમાં સર્વ કાળ, વનના પાષાણમાંથી કોતરેલી જાણે પ્રતિમા હોય, તેવી રીતે નિશ્ચળપણે સમાધિમાં જ રહેતા હતા. ત્યાં બાળક શુક્રાચાર્ય ફૂલોની સેજોમાં, સોનાચાંદીની વેદિકાઓમાં અને મંદારવૃક્ષના ઉત્તમ હિંડોળામાં રમણલીલાથી ક્રીડા કરતા હતા. સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે વિશ્વામિત્ર ઋષિના નિર્માણ કરેલા સર્ગમાં જેવી રીતે 'ત્રિશંકુ'+ નામના રાજા રહ્યા છે, તેવી રીતે શુક્રાચાર્ય વિદ્યા તથા અવિદ્યાની વચ્ચે મોટી આપત્તિ પામ્યા હતા. એક દિવસ પોતાના પિતા ભૃગુઋષિ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં હતા, તે સમયે જેવી રીતે શત્રુને જીત્યા પછી રાજા અવ્યગ્રપણે રહે, તેવી રીતે શુક્રાચાર્ય અવ્યગ્રપણે રહ્યા હતા. તેવામાં ક્ષીરસમુદ્રના મથનથી ઉત્પન્ન થયેલાં લક્ષ્મીજી જેમ જનાર્દન ભગવાનની દૃષ્ટિમાં આવે, તેમ આકાશમાર્ગમાં ચાલી જતી એક અપ્સરા તેમની દૃષ્ટિએ આવી. તે અપ્સરાએ મંદારવૃક્ષની માળા પહેરી હતી. અને મંદમંદ વાતા પવન વડે તેના કેશ ઝૂલતા હતા. તે ચાલતી હતી, તેથી તેનાં હાર તથા ઝાંઝર ઝમકતાં હતાં. સુગંધથી તે આકાશ તથા પવનને સુગંધયુક્ત કરતી હતી. લાવણ્યમયી લતાના જેવું તેનું સ્વરૂપ હતું અને મદને લીધે તેનાં નેત્ર રાતાં હતાં. પોતાના દેહની કાંતિરૂપી ચંદ્રનાં કિરણથી તે ત્યાંના દેશને અમૃતમય કરતી હતી; તેથી સંપૂર્ણ ચંદ્રમાને જોઈને જેમ સમુદ્રને ક્ષોભ થાય તેમ તે અપ્સરાને જોઈને શુક્રાચાર્યનું મન ક્ષોભ પામ્યું અને અપ્સરા પણ શુક્રાચાર્યનું મુખ જોઈને કામવશ થઈ ગઈ. આમ અપ્સરાને જોઈને મોહ પામી ગયેલા શુક્રાચાર્યે કામદેવને વિષે પરાભવ પામેલા પોતાના મનને બોધ આપ્યો, તોપણ તે અપ્સરામાં જ તેમનું ચિત્ત એકાગ્ર હોવાથી તે શુક્રાચાર્ય અપ્સરામય થયા. ૧—૧૯

मनसिजेषुपराहतमाशयं स परिबोध्य मनस्तदनूशना । विगलितेतरवृत्तितयात्मना स च वधूमय एव बभूव ह ॥ १९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમં સ્થિતિપ્રકરણનો 'ભાર્ગવસ્ખલન' નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

+ સૂર્યવંશમાં 'સત્યવ્રત' નામનો રાજા હતો. તેણે ત્રણ મહાપાપ કર્યાં હતાં. તેથી તેનું 'ત્રિશંકુ' નામ પડયું હતું. વિશ્વામિત્ર તેના ગુરુ હતા. તેમણે પોતાના તેજથી ત્રિશંકુને સ્વર્ગમાં મોકલ્યો, ત્યારે તે પાપી હોવાથી તેને દેવતાઓએ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીમાં પાછો નાખ્યો; એટલે વિશ્વામિત્રે તેને સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી વચ્ચે સ્થિર કરી દીધો એ કથા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો*

શુક્રાચાર્યનું સ્વર્ગમાં જવું અને ત્યાં તેમનું સન્માન

वसिष्ठ उवाच

अथ तां मनसा ध्यायंस्तत्रैवामीलितेक्षणः।
आरब्धवान्मनोराज्यमिदमेकः किलोशनाः॥ १॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! ત્યાર પછી તે અપ્સરાનું મન ધ્યાન કરતાં શુક્રાચાર્યે પોતાનાં નેત્ર મીંચીને મનોરાજ્ય કરવાનો પ્રારંભ કર્યો: 'આ મારી પાસે રહેલી અપ્સરા આકાશમાર્ગે ઈન્દ્રના ભુવનમાં ચાલી જાય છે. તેની પાછળ ચાલતો હું પણ દેવો જેમાં વિહાર કરે છે, તેવા સ્વર્ગમાં આવ્યો છું. આ કોમળ મંદારનાં પુષ્પનાં ઘરેણાંથી સુંદર તથા સુવર્ણ જેવાં શોભીતાં શરીરવાળા દેવો છે. લોચનના ઉલ્લાસથી પ્રત્યક્ષ નજર આવેલી નીલકમળના જેવી દૃષ્ટિવાળી, મુગ્ધ હાસ્યથી શોભતી અને મૃગના જેવાં નેત્રવાળી સુંદર આ અપ્સરાઓ છે. પારિજાત વગેરે પુષ્પની માળાથી શોભતા, એકબીજાનું પ્રતિબિંબ પડવાથી વિશ્વરૂપ હરિના જેવા આકારના હર્ષ પામતા અને પ્રકાશં પામતા આ દેવો છે. હાથીના ગંડસ્થળમાંથી ઝરતા મદમાં આસકત થયેલા આ ભમરાઓ દેવતાઓનું અવ્યકત મધુર સ્વરથી થતું ગાયન સાંભળીને મદમાંથી વિરક્ત થયા છે અને ગીતો સાંભળી રહ્યા છે. આ ગંગા નદી છે. તેને વિષે સુવર્ણમય કમળની પાસે બ્રહ્માના હંસ થતા સારસ ફર્યા કરે છે અને તેના કાંઠા ઉપરની વાડીમાં દેવોએ વિશ્રાંતિ લીધી છે. આ અહીં યમ, ચંદ્ર, ઈન્દ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ અને વાયુદેવતા પોતાના શરીરની કાંતિથી પ્રકાશિત કિરણોને વિસ્તારી રહ્યા છે. આ ઐરાવત હાથી છે. તે યુદ્ધમાં શસ્ત્રપ્રહારને ખંજવાળ જેવો માને છે અને તેણે દાંત વડે ઘણા દૈત્યોને માર્યા છે. પુણ્યને લીધે પૃથ્વીમાંથી આકાશમાં તારારૂપે થયેલા આ પુણ્યવાન પુરુષો આ દેવરૂપે થઈ રહ્યા છે. તેઓ મનોહર સુવર્ણ જેવા દેહવાળા છે અને આ વિમાનમાં બેસનારા છે. આ ગંગાનદીના જળતરંગો છે. મેરુપર્વતના પથ્થરમાં પછડાવાથી તેમનાં બિંદુ દેવોને સ્પર્શ કરે છે અને તેઓ મંદારપુષ્પથી ભરેલા છે. પથરાઈ ગયેલાં મંદારપુષ્પની મંજરીના સમૂહથી, પિંગળાવર્ણનો તથા હિંડોળાથી ચપળ અપ્સરાની પંક્તિવાળો આ ઈન્દ્રના ઉપવનનો માર્ગ છે. આ કુંદ તથા મંદારના મકરંદના સુગંધવાળો અને ચંદ્રકિરણની પેઠે સુખરૂપ સ્પર્શવાળો પારિજાતનો પવન છે. આ સુંદર નંદનવન છે અને તેમાં પુષ્પના કેસરા તથા મકરંદના કણથી મહેકતા વસ્ત્ર વડે ક્રીડા કરવાને ઉત્સાહવાળી એવી લતાઓ તથા અંગનાઓના સમૂહો રહ્યા છે. દેવોની સ્ત્રીઓ(અપ્સરા)ને મનોહર ગીતના શબ્દથી આનંદ આપી નચાવનારા આ વીણાના મનોહર સ્વરવાળા 'નારદ' અને 'તુંબરુ' નામના ગંધર્વ છે. આ પુણ્ય કરનાર માણસો ઘણાંક ઘરેણાંથી શણગારેલા છે અને આકાશમાં ઊડનાર વિમાનમાં બેસી જઈ રહ્યા છે. જેમ વનલતા વનનું સેવન કરે તેમ મદ તથા કામદેવથી મદોન્મત્ત અંગવાળી આ અપ્સરાઓ ઈન્દ્રનું સેવન કરે છે. ઈન્દ્રનીલમણિના જેવા પુષ્પવાળાં, ચિંતામણિરૂપ કળીના ગુચ્છવાળાં તથા પાકી ગયેલાં ફળથી ઊંચા દાંતની પેઠે શોભતાં અહીં આ કલ્પવૃક્ષ રહ્યાં છે. ત્રૈલોક્યને સર્જનાર બીજા બ્રહ્મદેવ હોય તેમ આ ઈન્દ્રદેવતા આસન ઉપર બેઠા છે અને હું તમને અભિનંદન કરું છું.' આ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યે પોતાના મનથી વિચાર કર્યો અને આકાશમાં બીજા શુક્રાચાર્ય હોય તેમ તેમણે ઈન્દ્રને અભિનંદન કર્યું. પછી ઈન્દ્રદેવે આદરથી ઊભા થઈને શુક્રાચાર્યની પૂજા કરી અને હાથ પકડીને પોતાની પાસે તેડી લાવ્યા અને આસન ઉપર બેસાડયા. તેમણે કહ્યું કે, 'હે શુક્રાચાર્ય! તમારા આગમનથી આ સ્વર્ગલોકને ધન્ય છે. માટે હે નાથ! અહીં તમે ઘણા કાળ સુધી નિવાસ કરો.

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં શુક્રાચાર્ય મન વડે સ્વર્ગમાં ગયા, ત્યાં ઈન્દ્રદેવતાએ તેમનું સન્માન કરી પોતાની પાસે બેસાડયા એટલી કથા કહેવાશે.

ત્યાર પછી ઈન્દ્રની પાસે આસન ઉપર બેઠેલા તથા શોભિતા મુખવાળા તે શુક્રાચાર્ય ત્યાં નિર્મળ પૂર્ણ ચંદ્રની શોભાનું પણ હરણ કરતા હોય એમ શોભવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે સઘળા દેવતાઓના સમૂહે અભિવંદન કરેલા તથા ઈન્દ્રની પાસે બેઠેલા ભૃગુપુત્ર શુક્રાચાર્ય ઘણો જ સંતોષ પામ્યા અને ઈન્દ્રદેવતાને અત્યંત પ્રીતિપાત્ર થઈ પડયા.

सकलसुरगणाभिवंदितोऽसौ भृगुतनयः शतमन्युपार्श्वसंस्थः । चिरतरमतुलामवाप तुष्टिं नरपतिसत्तमलालनं बभूव ॥२४॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'શુક્રાચાર્યનું સ્વર્ગગમન અને સન્માન' નામનો સર્ગ ૬ ઠ્ઠો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો*

શુક્રાચાર્ય અને અપ્સરાનો અનુરાગ

वसिष्ठ उवाच

इति शुक्रः पुरं प्राप्य वैबुधं स्वेन तेजसा । विसस्मार निजं भावं प्राक्तनं व्यसनं विना ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આ પ્રમાણે શુક્રાચાર્ય પોતાના તેજથી મરણના દુઃખનો અનુભવ કર્યા પછી વિના સ્વર્ગલોકમાં આવ્યા અને તેમને પોતાના પૂર્વના ભાવનું વિસ્મરણ થઈ ગયું, એક મુહૂર્ત સુધી ઈન્દ્રની પાસે વિશ્રાંતિ લીધા પછી સ્વર્ગસુખથી આનંદ પામેલા તે શુક્રાચાર્ય સ્વર્ગમાં વિહાર કરવા માટે ઊભા થયા. સારસ જેવી રીતે નલિનીની પાસે જાય, તેવી રીતે શુક્રાચાર્ય સ્ત્રીઓને અત્યંત પ્રિય એવી સ્વર્ગની શોભા જોઈને સ્ત્રીસમૂહને જોવા ગયા. તેવામાં એ ભાર્ગવે મૃગબાલાના જેવાં નેત્રવાળી જે અપ્સરાને પ્રથમ જોઈ હતી, તેને તેમણે વનના સીમાભાગમાં એક આંબાની વેલની જેમ બીજી સ્ત્રીઓની વચમાં જોઈ. હે રામ! તે અપ્સરા પણ શુક્રાચાર્યને જોઈને પરવશપણાને પામી ગઈ. ચંદ્રકાંતમણિ ચંદ્રજ્યોત્સ્નાને જોઈને જળ સ્રવે, તેવી રીતે વિલાસથી ચપળ આકૃતિવાળી તે અપ્સરાને જોઈને શુક્રાચાર્યના અંગમાંથી પરસેવાનાં ટીપાં પડવા માંડયાં. આકાશમાં વિલાસ કરનારી શીતળ ચંદ્રજ્યોત્સ્ના ઉપર ચંદ્રકાંતમણિ દૃષ્ટિ કરે, તેમ પસીનાનાં જળ ઝરતા અંગવાળા તે શુક્રાચાર્યે તે અપ્સરા ઉપર દૃષ્ટિ કરી. ત્યાં શુક્રાચાર્યની દૃષ્ટિથી તે અપ્સરા પણ તત્પરાયણ થઈ ગઈ. રાત્રિએ પતિના વિયોગથી વિલાપ કરનારી ચક્રવાકની સ્ત્રી પ્રાતઃકાળે પોતાના પતિ ચક્રવાકને જોઈને પ્રેમરસથી વિકાસ પામે, તેવી રીતે શુક્રાચાર્યને જોઈને તે અપ્સરા વિકાસ પામવા લાગી. આમ તે બંને સાથે જ એકબીજામાં અનુરક્ત થઈ ગયાં. આથી પ્રાતઃકાળમાં સૂર્ય તથા કમલિનીના સમાગમથી જેવી શોભા થાય છે, તેવી ત્યાં શોભા થઈ રહી. તે નંદનવનનો પ્રદેશ સંકલ્પિત અર્થ આપનાર હતો, તેથી તે અપ્સરાના અંગને પરવશ કરીને શુક્રાચાર્યે તેને કામદેવને અર્પણ કરી. એટલે તેનાં કોમળ અંગો ઉપર કામદેવનાં બાણોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. કમળપત્ર ઉપર મેઘની ધારા પડવાથી જેમ તેને કંપ થાય છે, તેમ તે અપ્સરાને કામદેવથી કંપ થવા લાગ્યો. તેથી મંદમંદ પવનથી ચલાયમાન થતી પુષ્પની મંજરીના જેવી તેની સ્થિતિ થઈ હતી. હાથી જેવી રીતે કમલિનીને ક્ષોભ કરે, તેવી રીતે નીલમકમળના જેવાં નેત્રવાળી તથા હંસ અને સારસના જેવી ગતિવાળી તે અપ્સરાને કામદેવ ક્ષોભ પમાડવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે તે અપ્સરાની સ્થિતિ જોઈને સંકલ્પિત અર્થને સિદ્ધ કરનાર શુક્રાચાર્યે મહાદેવજી સંહારનો સંકલ્પ કરે, તેવી રીતે અંધકારનો સંકલ્પ કર્યો; તેથી જેમ ભૂલોકના લોકાલોક પર્વતનો તટ અંધકારથી વ્યાપ્ત થાય તેવી રીતે તે નંદનવનનો પ્રદેશ અંધકારથી વ્યાપ્ત થઈ ગયો. એ પ્રમાણે તે સ્ત્રી-પુરુષના મંડળમાં લજ્જારૂપી અંધકારનો નાશ કરનાર અંધકારરૂપી સૂર્યનો ઉદય થયો અને જેમ સાયંકાળે પક્ષીઓ પોતપોતાને સ્થાનકે ચાલ્યાં જાય તેમ તે સ્થાનકેથી

*** આ સાતમા સર્ગમાં પ્રથમ જોયેલી અપ્સરાને શુક્રાચાર્યે સ્વર્ગમાં દીઠી; તેથી તે બંનેનો પરસ્પર અનુરાગથી સમાગમ થયો, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.**

તે અપ્સરાની સખીઓ તથા બીજાં મનુષ્યો પોતાની ઈચ્છિત દિશામાં ચાલ્યાં ગયાં. એટલે મયૂરની સ્ત્રી જેમ મેઘ પાસે આવે તેમ દીર્ઘ તથા ચપળ કટાક્ષવાળી અને વૃદ્ધિ પામેલા મદનની વ્યથાવાળી તે અપ્સરા ભૃગુપુત્ર શુક્રાચાર્યની પાસે આવી. ત્યાર પછી માધવ ભગવાન ક્ષીરસમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેવી રીતે સ્ફટિકમણિના ગૃહમાં કલ્પેલી શય્યા ઉપર શુક્રાચાર્યે પ્રવેશ કર્યો; એટલે તે અપ્સરાએ પણ વિનયથી પોતાનું મુખ નમાવી, તેમના હાથનું અવલંબન કરી ત્યાં આગમન કર્યું. આથી તે ઇન્દ્રના હાથીના હૃદયમાં ઉપર રહેલી કમલિનીના જેવી શોભવા લાગી. ત્યાર પછી મધુરસ અને સ્નેહયુક્ત વાણી વડે તેણે મનોહર, આનંદયુક્ત તથા વિલાસવાળા અક્ષરથી શુક્રાચાર્યને આ પ્રમાણે કહ્યું : હે નાથ! જુઓ તો ખરા, નિર્મળ ચંદ્રના જેવા મારા મુખ ઉપર બાણ નાખનાર આ અનંગ મને અબળાને બાંધે છે. હું અબળા છું, દીન છું તથા તમારે શરણે આવી છું; માટે તમે મારું પાલન કરો. હે સાધુ! કૃપણની આશ્વાસના કરવી એ જ સત્પુરુષનું વ્રત છે. હે મહાબુદ્ધિમાન! સ્નેહદૃષ્ટિને ન જાણનારા મૂરખાઓ જ પ્રીતિની (પ્રીતિથી આવેલા માણસની) અવજ્ઞા કરે છે, પણ રસજ્ઞ માણસ તેમ કરતા નથી. હે પ્રિય! અન્યોન્યની આસક્તિથી નિઃશંકપણે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલો પ્રેમ જીવનરૂપ અમૃત સ્રવનાર ચંદ્રથી પણ અધિક પ્રીતિ ઉપજાવે છે. પરસ્પરની આસક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પરસ્પર આનંદ આપનાર સ્નેહથી ચિત્તને જેવું સુખ થાય છે, તેવું સુખ ત્રૈલોક્યનું ઐશ્વર્ય મળવાથી પણ થતું નથી. હે માનદ! ચંદ્રકિરણનો સ્પર્શ થવાથી રાત્રિએ કુમુદ્વતીને જેવું સુખ થાય છે, તેવું તમારા ચરણના સ્પર્શથી મને સુખ થયું છે. હે સુંદર! ચંદ્રના કિરણોરૂપી રસના પાનથી જેવી રીતે ચપળ ચકોરી જીવે છે, તેવી રીતે તમારા સ્પર્શરૂપી અમૃતના પાનથી હું જીવું છું. તમારા ચરણમાં લીન થયેલી આ ભ્રમરીને તમે કરપલ્લવથી આલિંગન આપો અને અમૃતથી પૂર્ણ એવા તમારા હૃદયકમળમાં તેનું સ્થાપન કરો.' એ પ્રમાણે કહીને જેમ કલ્પવૃક્ષ ઉપર મંજરી પડે, તેવી રીતે ચપળ શ્યામ નેત્રવાળી તથા પુષ્પથી પણ કોમળ અંગવાળી તે અપ્સરા તેમના ઉરસ્થળ ઉપર પડી. પરસ્પર આસક્ત થયેલાં ભ્રમર તથા તેની સ્ત્રી ભ્રમરી, જેમ કમલિનીમાં પ્રવેશ કરે તેમ પુષ્પના કેસરા તથા પરાગથી પીળા થઈ ગયેલા પવને કંપાવેલી તે વનસ્થળીમાં વિલાસયુક્ત કાંતિવાળાં તે દંપતીએ પ્રવેશ કર્યો. ૧—૩૦

तौ दंपती तत्र विलासकांती विवेशतुस्तासु वनस्थलीषु । किंजल्कगौरानिलघूर्णितासु रक्तौ द्विरेफाविव पद्मिनीषु ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'નવસંગમન ' નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો*

સ્વર્ગસુખ ભોગવ્યા પછી કેટલાક જન્મ બાદ શુક્રાચાર્યનો તપસ્વી જન્મ

वसिष्ठ उवाच

इति चित्तविलासेन चिरमुत्प्रेक्षितैः प्रियैः । प्रणयैर्भार्गवस्यासीत्तुष्टये सुसमागमः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ પ્રમાણે પોતાના પ્રિય ચિત્તવિલાસથી ઘણોક કાળ કલ્પિત સ્નેહ કરીને શુક્રાચાર્યને તે અપ્સરા સાથે સંતોષકારક સમાગમ થયો. મંદારવૃક્ષની માળાને ધારણ કરનારી તથા અમૃતના આસવથી મદોન્મત્ત થયેલી તે અપ્સરા સાથે શુક્રાચાર્યે બીજા નિર્મળ ચંદ્રમાની જેમ વિહાર કર્યો. મદોન્મત્ત હંસ તથા સુવર્ણમય કમલિનીથી ભરેલા મંદાકિનીના કાંઠા ઉપર તેમણે ચારણો તથા કિન્નરો સાથે વિહાર કર્યો. પારિજાતની લતાભરી કુંજમાં વિલાસ કરતા તે શુક્રાચાર્યે ચંદ્રમાની કળાથી શીતળ

* આ આઠમા સર્ગમાં શુક્રાચાર્ય વિવિધ પ્રકારનું સ્વર્ગસુખ ભોગવ્યા પછી પૃથ્વીમાં પડયા, ત્યાં વાસનાને લીધે તેમના કેટલાક જન્મ થયા તથા અંતે તપસ્વીપણું પ્રાપ્ત થયું એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

શરીરવાળા દેવો સાથે રસાયનનું પાન કર્યું. ચૈત્રરથ નામના મનોહર વનમાં લીલાને માટે લતા વડે કલ્પેલા હિંડોળામાં, તેમણે વ્યગ્ર થયેલી વિદ્યાધરીઓના ગણ સાથે ચિરકાળ સુધી વિલાસ કર્યો. મંદરાચળ વડે જેમ સમુદ્રનું પરિભ્રમણ થયું હતું, તેમ તેમણે પ્રમથ આદિ મહાદેવજીના ગણો સાથે નંદનવનમાં પરિભ્રમણ કર્યું. મદોન્મત્ત હાથી જેવી રીતે મેરુ પર્વતની ભૂમિમાં ભ્રમણ કરે, તેવી રીતે તેમણે સુવર્ણમય બાળલતાના સમૂહથી જાણે જટા વડે છવાયેલી હોય તેવા દેખાવવાળી નદીમાં ભ્રમણ કર્યું. કૈલાસ પર્વતના વનની નિકુંજમાં અપ્સરા સાથે વિલાસ કરતા શુક્રાચાર્યે કેટલીક રાત્રિઓ પસાર કરી. તેમણે પસાર કરેલી તે રાત્રિઓ મહાદેવજીએ ધારણ કરી રાખેલા ચંદ્રને લીધે કૃષ્ણપક્ષમાં પણ શ્યામ નહોતી થઈ. ગંધમાદન પર્વતના શિખર ઉપર વિશ્રાંતિ લીધા પછી શુક્રાચાર્યે તે અપ્સરાને સુવર્ણમય કમળો વડે સર્વાંગે શણગારી. હે રામ! શુક્રાચાર્યે 'લોકાલોક' નામના પર્વતના વિચિત્ર તથા મનોહર તટ ઉપર તે અપ્સરા સાથે હાસ્યપૂર્વક ક્રીડા કરી. તેમણે મંદરાચળના જળમય દેશમાં કલ્પિત દેવતાના મંદિરમાં સાઠ વર્ષ સુધી નિવાસ કર્યો. અને બાળમૃગો સાથે ક્રીડા કરી. ક્ષીરસમુદ્રના કાંઠાઓ ઉપર વનિતા સાથે વિહાર કરનાર તે શુક્રાચાર્યનો સત્યયુગનો અર્ધકાળ શ્વેતદ્વીપનાં મનુષ્યો સાથે ચાલ્યો ગયો. આમ અનંત જગતની સૃષ્ટિને સરજનાર તે શુક્રાચાર્ય મનોરથમાત્રથી ગંધર્વનગર જેવા સંકલ્પ વડે ઉદ્યાનલીલાની આવી વિશેષ રચનાઓ કરીને કાળની સામ્યતાને પામી ગયા. ત્યાર પછી તે શુક્રાચાર્ય ફરીથી તે હરિણના જેવા લોચનવાળી અપ્સરા સાથે ઈન્દ્રના નગરમાં સુખથી બત્રીસ યુગ સુધી રહ્યા. પછી પુણ્યનો ક્ષય થવાથી એ શુક્રાચાર્યનું દિવ્ય શરીર પતનના ભયથી ગળી ગયું અને તે પેલી માનિની અપ્સરા સાથે જ પૃથ્વી ઉપર પડયા. જેવી રીતે રણસંગ્રામમાં હરાઈ ગયેલો શૂરવીર ચિંતાથી પરવશ થઈને પડે છે, તેવી રીતે જેનાં સમસ્ત અંગો કપાઈ ગયાં છે અને વિમાન વગેરે આનંદનું સાધન જેમનું હરાઈ ગયું છે, એવા તે શુક્રાચાર્ય પૃથ્વી ઉપર પડયા. પાણીનું ઝરણ પથ્થર ઉપર પડવાથી જેમ તેના સો વિભાગ થાય, તેમ પૃથ્વી ઉપર પડેલા તે શુક્રાચાર્યનું શરીર દીર્ઘ ચિંતા સહિત સો પ્રકારનું થયું. આ પ્રમાણે વીંખાઈ ગયેલા દેહવાળા તે શુક્રાચાર્યના તથા અપ્સરાના દુઃખથી યુક્ત થયેલા જીવોએ માળા વિનાનાં પક્ષીઓની જેમ આકાશમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાર પછી શુક્રાચાર્યના જીવે ચંદ્રકિરણથી થયેલા હિમપણાને પામીને શાલમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી દશાર્ણ દેશના કોઈ બ્રાહ્મણે એ પાકેલા શાલનું ભોજન કર્યું તેથી તેના વીર્યપણાને પામીને તે તેની સ્ત્રીના ગર્ભમાં રહ્યા. એ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યનો દશાર્ણદેશના બ્રાહ્મણને ઘેર પુત્રરૂપે જન્મ થયો. ત્યાર પછી મુનિઓના સમાગમથી તે અનિંદિત ઈલાવૃત્તખંડમાં રહ્યા અને ત્યાં એક મન્વંતર સુધી તેમણે ઉગ્ર તપ કર્યું. હવે પૂર્વની અપ્સરા શાપને લીધે ઈલાવૃત્તખંડમાં મૃગની યોનિમાં જન્મી હતી. શુક્રાચાર્યનો તેની સાથે સમાગમ થયો, તેથી તેમને મનુષ્યની આકૃતિનો મૃગીપુત્ર થયો, તે પુત્રના સ્નેહથી ફરીથી તેમને મોહ થયો. તેથી 'આ મારા પુત્રને ધન મળે, આ મારો પુત્ર ગુણવાન થાય તથા તેનું આયુષ્ય વધે' એવી ચિંતાથી તેમણે તપ કરવાનો પણ ત્યાગ કર્યો. એવી રીતે તે પુત્રને માટે ભોગની ચિંતાને લીધે તે ધર્મની ચિંતાથી ભ્રષ્ટ થયા. તેથી તેમના આયુષ્યનો ક્ષય થયો. એટલે સર્પ જેમ પવનને ગળી જાય, તેમ કાળ તેમને ગળી ગયો. એ પ્રમાણે ભોગની ચિંતા સહિત તેમનું મરણ થયું, તેથી તેમનો મદ્રદેશના રાજાને ઘેર પુત્રરૂપે જન્મ થયો અને પોતે રાજા થયા. આમ મદ્રદેશમાં તેમણે ઘણા દિવસ સુધી શત્રુ વિનાનું ઉત્તમ રાજ્ય કર્યું, ત્યાર પછી જેમ કમળની પાસે હિમરૂપી વજ્ર આવે, તેમ તેમને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. એટલે તેમણે તપ કરવાનો

વિચાર કર્યો તથા તપની વાસના સાથે તેમનો મદ્રરાજ તરીકેનો દેહ પડી ગયો, આથી 'સમંગા' નામની નદીના કાંઠા ઉપર રહેનારા એક તપસ્વી બ્રાહ્મણને ઘેર તેમનો તપસ્વી તરીકે જન્મ થયો. ત્યાં હે રામ! મહાબુદ્ધિમાન તે બ્રાહ્મણે શાંતિથી રાગ—દ્વેષનો ત્યાગ કરીને તે નદીને કાંઠે તપ કરવા માંડયું. એ પ્રમાણે તે ભૃગુનંદન શુક્રાચાર્ય પોતાના મનની વિવિધ પ્રકારની વાસનાને લીધે તે તે વાસના પ્રમાણે વિવિધ જન્મદશા પામ્યા. આમ અનેક પ્રકારની શરીરપરંપરાનો અનુભવ કરીને અંતે તે 'સમંગા' નામની નદીને કાંઠે દૃઢ વૃક્ષની પેઠે સુખથી નિશ્ચળપણે તપ કરતા હતા.

विविधजन्मदशां विविधाशयः समनुभूय शरीरपरंपराः । सुखमतिष्ठमसौ भृगुनंदनो वरनदीसुतटे दृढवृक्षवत् ॥ २९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'શુક્રવિવિધજન્માનુભવ' નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

શુક્રાચાર્યનું મરણ

वसिष्ठ उवाच

**इति चिंतयतस्तस्य शुक्रस्य पितुरग्रतः ।
जगामातितरां कालो बहुसंवत्सरात्मकः ॥ १॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ પ્રમાણે પોતાના પિતાની પાસે રહીને વિચાર કરતાં શુક્રાચાર્યને ઘણા સંવત્સરનો લાંબો કાળ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી કેટલાક કાળે પવન ને તાપથી શિથિલ થઈ ગયેલો તેમનો દેહ મૂળમાંથી કપાઈ ગયેલા વૃક્ષની જેમ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો. ત્યારે વનમાં જેમ મૃગલો ફર્યા કરે છે, તેમ તેમનું ચંચળ મન સ્વર્ગગમન આદિ અતિવિચિત્ર દશાઓમાં ભમી રહ્યું. પછી ચક્રમાં પરોવેલું હોય, તેમ તેમનું તે આકુળ મન ભોગની કલ્પનાથી ભ્રાંતિ પામીને તથા જન્મમરણની પરંપરા પામીને અંતે 'સમંગા' નામની નદીને કાંઠે વિશ્રાંતિ પામ્યું. એ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યને પોતાના દેહની અપેક્ષા વિના અનંત વૃત્તાંતથી ગાઢ, કોમળ અને દૃઢ સંસૃતિ (જન્મ—મરણ)નો અનુભવ થયો. તે બુદ્ધિમાનનો મંદરાચળના શિખર ઉપર જે દેહ હતો, તેમાં માત્ર ચામડાં તથા હાડકાં જ બાકી રહ્યાં અને તે તાપના વિસ્તારથી સુકાઈ ગયો હતો. પોલા વાંસમાં પવન ભરાવાથી જેમ શબ્દ થાય છે, તેમ તેમના દેહના છિદ્રમાં પવન ભરાવાથી ચિત્કાર શબ્દ થતો હતો. તેવા શબ્દ વડે કાકલીસ્વરથી દેહ જાણે અભિમાનજન્ય દુ:ખનો ક્ષય થવાથી આનંદને લીધે ગાન કરતો હોય એમ જણાતું હતું. શુભ્ર વાદળાંના જેવી ધોળી દાંતની પંક્તિ વડે તેમનો દેહ જાણે ભવાટવીમાં ભમેલા તેમના તુચ્છ મનને હસતો હતો! તેમના મુખરૂપી અરણ્યમાં જૂના કૂવારૂપ નાક, આંખ તથા મુખના ખાડાની શોભા વડે તેમનો દેહ જાણે જગતનું સ્વાભાવિક શૂન્યપણું પ્રત્યક્ષ દર્શાવતો હતો. એ શરીર તાપથી તપેલું હતું, વર્ષાનાં જળથી સિંચાયેલું હતું અને જાણે પૂર્વજન્મનાં સ્મરણથી ચળકતાં આંસુ ખેરવી રહ્યું હોય એવું જણાતું હતું. એ પ્રમાણે તેમનો દેહ, ચંદ્ર તથા વાયુના વિલાસથી વનભૂમિમાં વીંખાઈ ગયો હતો અને વર્ષાઋતુમાં જળની ધારા પડવાથી તણાઈ રહ્યો હતો. ઝરણામાં રહેલા ધાતુના રાગે કરીને તે પર્વત તથા નદીના તટમાં રંગાઈ ગયો હતો અને દુષ્કર્મથી રૂક્ષ થઈ જાય તેવી રીતે તે પવનથી ઊડેલી ધૂળ વડે રૂક્ષ થઈ ગયો હતો. સુકાયેલાં લાકડાંની જેમ વાયુથી ચલાયમાન થવાને લીધે ખખડતો હતો અને પવનના ચિત્કાર શબ્દથી વનમાં તપ કરતો હોય એમ જણાતો હતો. તેનાં વાંકાં તથા સુકાઈગયેલાં આંતરડાંની તંત્રી ભયંકર શબ્દ કરતી હતી. અને તે અલક્ષ્મીરૂપે રહ્યાં હતાં. તે દેહને ચર્મમાત્ર બાકી રહ્યું હતું અને તેનું ઉદર શૂન્યયરૂપે હતું. તેમના દેહની આવી સ્થિતિ થઈ હતી, તોપણ તે પુણ્યાશ્રમ રાગ—દ્વેષ વિનાનો હોવાથી તથા

* આ નવમા સર્ગમાં ભૃગુઋષિની પાસે રહેલો શુક્રાચાર્યનો દેહ મૃતતુલ્ય થઈ પડી ગયો તથા સુકાઈ ગયો, એટલું વર્ણન કરવામાં આવશે

ભૃગુઋષિ મહાતપસ્વી હોવાથી, પક્ષીઓ તેમના દેહનું ભક્ષણ કરી ગયાં નહિ. એ પ્રમાણે યમ અને નિયમ વડે શુક્રાચાર્યે પોતાનું કલ્પિત શરીર દુર્બળ કરી નાખ્યું હતું અને એમનું ચિત્ત સમંગા નદીને કાંઠે તપતું હતું; ત્યારે તેમનું પૂર્વનું શુક્રશરીર તો પવનથી રાતું થઈ ગયું હતું અને તે પર્વતની મોટી શિલામાં લોટતું હતું.૧-૧૬

यमनियमकृशीकृतांगयष्टिश्चरति तपः स्म भृगूद्वहस्य चेतः । तनुरथ पवनापनीतरक्ता चिरमलुठन्महतीषु सा शिलासु ॥१६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'ભાર્ગવકલેવરવર્ણન' નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો*

શુક્રાચાર્યના મરણથી ભૃગુનો કાળ ઉપર ક્રોધ અને કાળે આપેલો આત્મબોધ

वसिष्ठ उवाच

अथ वर्षसहस्रेण दिव्येन परमेश्वरः । भृगुः परमसंबोधाद्विरराम समाधितः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ત્યાર પછી હે રામ! એક હજાર દિવ્ય વર્ષે પરમ સમર્થ ભૃગુઋષિ પરમાત્માનો બોધ થાય એવી સમાધિમાંથી વિરામ પામ્યા, ત્યારે તેમણે વિનયથી નમાવેલા મુખવાળા શ્રેષ્ઠ ગુણવાન અને પુણ્યની મૂર્તિ જેવા પોતાના પુત્ર શુક્રને ત્યાં જોયો નહિ. તેમણે તો ત્યાં પોતાની આગળ માત્ર એ પુત્રની કાયાનું પંજર જ જોયું.તે દુર્ભાગ્ય અને દરિદ્રતાની જાણે સાક્ષાત્ મૂર્તિ જેવું હતું. તાપથી સુકાઈ ગયેલા તેમના શરીરના છિદ્રમાં તેતર પક્ષી માળા બાંધીને રહેલાં હતાં અને સુકાઈ ગયેલાં આંતરડાંવાળી એમની ઉદરરૂપી ગુફાની છાયામાં દેડકાંઓએ વિશ્રાંતિ લીધી હતી. તેમનાં નેત્રના ખાડામાં નવા કીડાએ પોતાનાં ઈંડાં મૂકયાં હતાં અને પડખાના હાડપિંજરમાં કોશેટો કરનારા કીડા રહેતા હતા. વરસાદની ધારાથી જેનાં આંતરડાં ધોવાઈ ગયાં છે, તેવી સુકાઈ ગયેલી હાડકાંની પંક્તિઓ, ઈષ્ટ તથા અનિષ્ટ ફળ આપનાર પૂર્વની વાસનાનું અનુકરણ કર્યું હતું. શિવલિંગ ઉપર કપૂર ચડાવવાથી જેવી ધોળાશ થાય, તેવી તેમના માથાની ખોપરી ધોળી થઈ ગઈ હતી. તેમની ડોક સીધી હતી, તેની અંદરની નસ સુકાઈ ગઈ હતી અને માત્ર હાડકાં તેમાં અવશેષ રહેલાં હતાં. તે લાંબી થઈ જાણે વાસનાને અનુસરી રહી હોય એમ જણાતું હતું. એના નાકની દાંડીમાંથી વરસાદની ધારા વડે તેનું માંસ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું અને તે ધોળી દાંડી મુખમંડળના મધ્યભાગની સીમા ધારણ કરીને રહી હતી. તેમની લાંબી કાંધ ઉપર મુખ ઊંચું થઈ રહ્યું હતું અને તે જાણે આકાશમાંગયેલા પ્રાણને માટે ઊંચે જોઈ રહ્યું હોય, એમ જણાતું હતું. તેમની બે જાંઘ, બે સાથળ, બે ગોઠણ તથા બે હાથો બમણા લાંબા થઈને પડયા હતા. આથી પરલોકના લાંબા માર્ગમાં જવાની બીકથી તે જાણે આઠે દિશામાં પલાયન કરવાને નીકળ્યા હોય એમ જણાતું હતું. ખાલી, સુકાઈ ગયેલું તથા ફકત ચામડું જ જેમાં બાકી રહેલું છે, તેવું તેમનું પેટ શૂન્ય હોવાથી અજ્ઞાનીના હૃદયમાં રહેલી શૂન્યતા દર્શાવતું હોય એમ જણાતું હતું. એ પ્રમાણે દુઃખરૂપી હાથીને બાંધવાના સ્તંભરૂપ પોતાના પુત્રનું સુકાઈ ગયેલું શબ જોઈને ભૃગુઋષિ પૂર્વાપરનો વિચાર કર્યા વિના ઊભા થયા. તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં વાર જ 'અરે આ મારો પુત્ર મરી ગયો છે શું?' એવો એમના મનમાં તર્ક આવ્યો. તેથી ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વિના પોતાના પુત્રને મરેલો જોઈને તેમને કાળ ઉપર અતિ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. 'મારા પુત્રનું કાળે અકાળ મરણ કર્યું છે. એમ ધારીને ભૃગુઋષિ ક્રોધથી કાળને શાપ આપવા તત્પર થયા. તે સમયે પ્રજાનો સંહાર કરનારો અરૂપી કાળ રૂપ ધારણ કરીને મુનિની પાસે હાજર થયો. તેણે ખડ્ગ તથા પાશ ધારણ કર્યાં હતાં અને કુંડળ તથા કવચથી તે યુકત હતો. બાર માસ-

* આ દસમા સર્ગમાં પુત્રનું શબ દેખી ભૃગુઋષિને કાળના ઉપર ક્રોધ થયો, તેથી કાળે આત્મવિદ્યાથી તેમને બોધ દીધો એટલી કથા કહેવાશે.

રૂપી તેને બાર હાથ હતા, છ ઋતુરૂપી તેને છ મુખ હતાં અને કિંકરની કેટલીક સેનાથી તે વીંટાયેલો હતો. તેના શરીરમાંથી જ્વાળાનો સમૂહ નીકળતો હતો, તેથી આકાશમાં પ્રફુલ્લિત કેસૂડાંના ઝાડવાળા પર્વતની શોભા થઈ રહી હતી. તેના હાથમાં રહેલા ત્રિશૂળમાંથી નીકળેલાં તેજનાં કુંડાળાં વડે સોનાનાં કુંડળની પેઠે દિશાઓ શોભતી હતી. તેના શ્વાસના વાયુથી પર્વતનાં શિખર ખરી ગયાં હતાં અને જાણે હિંડોળામાં બેઠા હોય, તેમ તેઓ ચલાયમાન થવા લાગ્યા, પડવા લાગ્યા તથા ફરવા માંડયા. તેના ખડ્ગમંડળમાંના પ્રકાશથી સૂર્યબિંબ શ્યામ થઈ ગયું હતું અને કલ્પસમયે બળી ગયેલા જગતના ધુમાડાથી આકુળ થાય તેવી રીતે તે આકુળ થયું હતું. ત્યાર પછી હે મહાબાહો! ક્રોધ પામેલા મહામુનિની પાસે આવીને કાળે, કલ્પસમયે ક્ષોભ પામેલા સમુદ્રના જેવાં ગંભીર વચનથી સાંત્વના કરીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું: 'હે મુનિ! લોકની સ્થિતિને જાણનાર તથા પર—અપરને જોનાર મહાત્માઓ અન્યના અપરાધરૂપ નિમિત્ત હોય તોપણ મોહ પામતા નથી, તો નિમિત્ત વિના તો તેઓ કેમ જ મોહ પામે? તમે અનંત તપ કરનાર બ્રાહ્મણ છો અને અમે નિયતિનું પાલન કરનાર છીએ. તેથી તમે પૂજ્ય છો, એમ માની હું તમારી પૂજા કરું છું; પણ તમારા શાપ વગેરેના ભયથી હું તમારી પૂજા કરું છું એમ તમે સમજશો નહિ, માટે હે અબુદ્ધ! મને શાપ દઈને તમે તમારા તપનો નાશ કરો નહિ. કલ્પકાળના મોટા અગ્નિથી મારો નાશ થયો નથી, તો તમે મને શાપથી કેમ બાળી શકશો? મેં બ્રહ્માંડની કેટલીક પંક્તિનો નાશ કર્યો છે, કોટી રુદ્રને હું ગળી ગયો છું, અને અસંખ્ય વિષ્ણુનું પણ મેં ભક્ષણ કર્યું છે; તો હે મુનિ! અમે કયે સ્થળે સમર્થ નથી થયા? હે બ્રહ્મન્! અમે ભોક્તા છીએ તથા તમે અને બીજાઓ અમારું ભોજન છો. આ પ્રમાણે એકબીજાની ઈચ્છા તથા દ્વેષ વિના, સ્વાભાવિક મર્યાદા રહી છે. અગ્નિની શિખા પોતાની મેળે જ ઊંચી જાય છે, જળ નીચા પ્રદેશમાં જાય છે, ભોજન ભોક્તા પાસે જાય છે અને સૃષ્ટિ અંત કરનાર કાળ પાસે પોતાની મેળે જ જાય છે. આ સમગ્ર જગત મારા ભોજનરૂપે જ કલ્પેલું છે; કારણ કે પરમાત્મા પોતે જગતરૂપે પ્રકાશ પામે છે અને પોતે જ તેનો સંહાર કરે છે. કલંક વિનાની તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં કોઈ કર્તા નથી, તેમ ભોક્તા પણ નથી અને કલંકવાળી અજ્ઞાની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ઘણા કર્તા છે. પણ હે બ્રહ્મન્! જેને તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી; તેણે જ માત્ર કર્તાનું કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું કલ્પેલું છે; પણ જેને તત્ત્વજ્ઞાન છે, તેને કર્તા તથા અકર્તાપણું નથી. વૃક્ષના સમૂહમાં પુષ્પો તથા ભુવનોમાં પ્રાણીમાત્ર પોતાની મેળે આવે છે તથા જાય છે અને તેનાં નામ વગેરે કલ્પાય છે. પાણીમાં રહેલા ચંદ્રબિંબના ચલનમાં કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું સત્ય નથી; તેમ અસત્ય પણ નથી; એવી રીતે સૃષ્ટિમાં કાળનું કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું સમજવાનું છે. રજ્જુમાં સર્પની કલ્પના કરે તેવી રીતે મન મિથ્યા ભ્રમરૂપી ભોગમાં કર્તાપણાની તથા અકર્તાપણાની કલ્પના કરે છે. માટે હે મુનિ! તમે આકુળ થઈને અપરાધ વિના મારા ઉપર ક્રોધ કરો નહિ. આપત્તિનો એવો જ ક્રમ છે; માટે તમે સત્ય વસ્તુનો વિચાર કરો. અમે ભ્રાંતિથી કલ્પિત નામ તથા પૂજામાં પ્રીતિવાળા નથી, તેમ અભિમાન વડે વશ પણ થયેલા નથી; આ હું તમારી પાસે આવ્યો છું, તે માત્ર તમે તપસ્વી છો અને માન્ય છો, એમ ધારીને આવ્યો છું. જગતની મર્યાદાનું પાલન કરનાર પરમેશ્વરની ઈચ્છારૂપી નિયતિના પરવશપણાથી, ડાહ્યા માણસો વ્યવહારની ઈચ્છારૂપી નિયતિને અનુસરી રહ્યા છે. માટે વ્યવહારમાં ચતુર માણસે અવશ્ય કર્તવ્યકર્મ કરવું. તેથી તમે તમોગુણની વૃત્તિનો આશ્રય કરીને તેનો નાશ કરો નહિ. અજ્ઞાનરૂપી દૃષ્ટિ કયાં, મહત્ત્વ કયાં અને ધીરતા કયાં? માટે જ્ઞાનીના સર્વ પ્રસિદ્ધ માર્ગમાં પણ તમે

આતુર થઈને પોતાની પ્યારી ચાંડાળીની સાથે વૃક્ષોની અને લતાઓની કુંજોમાં વસવા લાગ્યો, વનોની કુંજોમાં આરામ લેવા લાગ્યો, પર્વતોની ગુફાઓમાં સૂવા લાગ્યો, પાંદડાંના ઢગોમાં છુપાઈ રહેવા લાગ્યો, વૃક્ષોનાં જાળાંમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો; બાવળનાં પુષ્પોની, જૂઈનાં પુષ્પોની અને આંબાના મોરોની માળાઓ, પહેરીને ફરવા લાગ્યો અને કાનો ઉપર કેવડાનાં પુષ્પો ધારણ કરીને વિનોદ કરવા લાગ્યો. તે પુષ્પોની શય્યાઓમાં લોટવા લાગ્યો અને પર્વતોના પ્રાંતો-ની ભૂમિકાઓમાં ફરવા લાગ્યો. વનોના સઘળા પ્રદેશોને જાણનારા અને મૃગોને મારવામાં ચતુર એવા એ ચાંડાળે પર્વતોમાં, જેમ ખેર અત્યંત વિષમપણાવાળા કાંટાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ અત્યંત વિષમ ચરિત્રવાળા પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. જેને ફૂલના અંકુર જેવા પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા એવો, સ્ત્રીવાળો, ધનવાન અને જેનું યૌવન ક્ષીણ થવા માંડયું હતું એવો એ ચાંડાળ (ગાધિ) વૃષ્ટિ વિનાના દેશની જેમ ધીરે ધીરે ઘરડો થયો. ત્યારે પાછો પોતાની જન્મભૂમિરૂપ ભૂતમંડળ દેશના ગામમાં આવીને ગામથી દૂર પાંદડાંઓની એક ઝૂંપડી બનાવીને તેમાં મોટા મુનિની જેમ રહ્યો. એ રીતે વિપરીત જ્ઞાનને લીધે પોતાને ચાંડાળ માનતો અને બીજા ચાંડાળોથી પણ વૃદ્ધ થયેલો માનતો એ ગાધિ પોતાને ઘડપણથી ખોખરો થયેલો, પુત્રો-ને પ્રાણ સમાન ગણતો, ખાડામાં ઊગેલા જૂના તમાલના વૃક્ષ જેવો, ચાંડાળોની મોટી પટલાઈ કરતો, ઘણા બાંધવોવાળો, ક્રૂર નામવાળો, ક્રૂર કાર્યો કરનારો, ક્રૂર વચનો બોલનારો અને અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો જુએ છે, તેટલામાં જેમ પવન-વાળો ભારે વરસાદ વનનાં પાંદડાંના સમૂહને ઘેરીને નિ:શેષ રીતે ખેંચી જાય, તેમ તેનું સઘળું કુટુંબ મૃત્યુને વશ થયું. (સ્ત્રી, પુત્ર બધાં મરી ગયાં.) હવે ભ્રાંતિથી થયેલા ચાંડાળ-પણામાં 'કટંજ' એ નામથી ઓળખાતો એ ગાધિ ટોળાંથી વછૂટેલા હરણની જેમ દુ:ખોથી દૂબળો થઈ સુખની આશાને છોડી દઈને, રોતો રોતો વનમાં જ ભટકવા લાગ્યો અને વિલાપ કરવા લાગ્યો. શોકથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળા ગાધિએ એ વનમાં કેટલાક દિવસો કાઢીને પછી, જેમ સુકાઈ ગયેલાં કમળોવાળા તળાવને હંસ ત્યજી દે છે, તેમ પોતાના દેશને છોડી દીધો. સુખની આશા વિનાનો અને ચિંતાથી ઘેરાયેલો એ ગાધિ વાયુએ ખેંચેલા મેઘની જેમ પરાધીન જેવો થઈ ને ઘણા દેશોમાં ફરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં એક દિવસે જેમ શૂન્ય આકાશમાં ફરતાં કોઈ પ્રાણીને આકાશમાં સારું વિમાન જોવામાં આવે છે, તેમ એ ગાધિને 'કીર' નામના દેશની એક સુંદર રાજધાની જોવામાં આવી. એ ગાધિ તે રાજધાનીના રાજમાર્ગમાં ગયો કે જે રાજમાર્ગ ઉપર પગની ઘૂંટીડૂબ પુષ્પો પાથરવામાં આવ્યાં હતાં; વૃક્ષો, લતાઓ તથા સ્ત્રીઓ ચળકતાં રત્નોથી અને વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલાં હતાં; ચંદનની તથા અગરુની ધામધૂમ જામી રહી હતી; સામં-તોની, સ્ત્રીઓની તથા પુરુષોની ભીડ થઈ રહી હતી અને સ્વર્ગના રાજમાર્ગના જેવી શોભા દેખાતી હતી. એ રાજમાર્ગમાં તે ચાંડાળ થયેલા ગાધિને ઉત્સવના સંબંધથી છૂટો મૂકેલો એક હાથી જોવામાં આવ્યો કે, જે હાથી મણિઓથી તથા રત્નોથી શણગારેલો હતો. જાણે જંગમ થઈને મેરુપર્વત ફરતો હોય એવો તે હાથી દેખાતો હતો. અને જેમ ચિંતામણિની પરીક્ષા કરીને તેને શોધી લેવાની ઈચ્છાથી, કોઈ ઝવેરી ચારે બાજુ ફરતો હોય, તેમ એ રાજધાનીનો રાજા મરી ગયા પછી, રાજ્યને યોગ્ય બીજા કોઈ ભાગ્યશાળી પુરુષની પરીક્ષા કરીને, તેને શોધી લેવાની ઈચ્છાથી ચારે બાજુ ફરતો હતો. જગમ થયેલા પહાડ જેવા એ હાથીને, પેલા ચાંડાળે (ગાધિએ) કૌતુકથી ખેંચાયેલી દૃષ્ટિ વડે ઘણી વાર સુધી જોયા કર્યો. એ હાથીએ પોતાની સામે એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોઈ રહેલા તે ચાંડાળને પ્રેમપૂર્વક સૂંઢ વડે ઉપાડી લઈને, જેમ મેરુપર્વત પોતાના ઉપર સૂર્યને સ્થાપે છે, તેમ પોતાની

કાંધ ઉપર બેસાડયો. હાથીએ તેને પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડયો તે સમયે જેમ પ્રલયકાળનો મેઘ આકાશ પર ચડતાં મહાસમુદ્રો ગર્જના કરવા લાગે, તેમ ચારે બાજુ જયસૂચક દુંદુભિઓ ગડગડવા લાગ્યાં. જેમ જાગ્રત થયેલા પક્ષીઓનો દિશાને પૂરી દેનારો સામટો શબ્દ પ્રકટ થાય, તેમ લોકોનો દિશાઓને પૂરનારો 'જય મહારાજ! જય મહારાજ!' એવો શબ્દ પ્રકટ થયો. પછી જેમ કિનારાઓની ઉપર મોજાંઓ પછાડતાં સમુદ્રોનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય, તેમ બંદીજનોનો ઘાટો કોલાહલ ઉત્પન્ન થયો. જેમ ક્ષીરસાગરના મથનથી ભ્રમણને પામેલી લહરીઓએ મંદરાચળને વીંટી લીધો હતો, તેમ ઉત્તમ સ્ત્રીઓએ તે ગાધિને શણગારવા માટે વીંટી લીધો. જેમ સમુદ્રોના કિનારાઓ સૂર્યનાં કિરણોથી ચળકતાં રત્નો વડે પાસે રહેલા પર્વતને વધાવે છે, તેમ સુંદર સ્ત્રીઓએ દોરાઓમાં પરોવેલાં અનેક રત્નોથી તે ગાધિને વધાવ્યો. જેમ વર્ષાઋતુ વનની નદીઓનાં પૂરોથી પર્વતના ઉત્તમ શિખરને શણગારે, તેમ તે સ્ત્રીઓએ હિમના જેવા ટાઢા સ્પર્શવાળા હારોથી તેને શણગાર્યો. જેમ ચપળ પલ્લવોવાળી વસંતની શોભાઓ પુષ્પોથી વનને ઘેરી લે છે, તેમ ચપળ હસ્તોવાળી તે સ્ત્રીઓએ વિચિત્ર વર્ણોવાળાં સુગંધી પુષ્પોથી તેને ઘેરી લીધો. જેમ પર્વત જુદા જુદા ધાતુઓની પ્રભાઓથી આકાશને રંગે છે, તેમ તે સ્ત્રીઓએ અનેક વર્ણોવાળાં, અનેક રસોવાળાં અને અનેક પ્રકારના સુગંધોવાળાં લેપનોથી તેને રંગ્યો. જેમ સંધ્યાકાળનાં વાદળાંઓથી, તારાઓથી, ચંદ્રથી તથા નદીઓથી શોભી રહેલો મેરુપર્વત વિસ્તીર્ણ આકાશનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ રત્નોથી તથા સુવર્ણોથી શોભી રહેલા એ ગાધિએ એ સ્ત્રીઓનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કર્યું. વિલાસવાળી કીરપુરની સ્ત્રીઓ શણગારેલો તે રાજા રત્નોરૂપી પુષ્પો તથા વસ્ત્રો વડે વ્યાપ્ત અને કોમળ લતાઓ વડે વીંટાયેલા કલ્પવૃક્ષની જેમ શોભવા લાગ્યો. જેમ માર્ગમાં રહેલા ખીલેલા વૃક્ષની પાસે સઘળા પ્રવાસી લોકો આવે, તેમ એ રાજાની પાસે પોતપોતાના પરિવારે સહિત મંત્રીઓ આદિ સઘળા લોકો આવ્યા. એ લોકોએ તે ગાધિને સિંહાસન પર બેસાડીને અનુક્રમથી તેનો અભિષેક કર્યો અને પછી તેને તે જ હાથી ઉપર બેસાડીને તેની પાછળ, જેમ ઐરાવતની ઉપર બેઠેલા ઇન્દ્રની પાછળ દેવતાઓ ચાલે તેમ સર્વ લોકો ચાલ્યા. એ પ્રમાણે જેમ કાગડાને મરી ગયેલો જાડો જંગલી હરણ મળે, તેમ એ ચાંડાળને કીરપુરનું રાજ્ય મળ્યું. કીરદેશની સ્ત્રીઓ પોતાના હસ્તોથી જેના ચરણકમળને સ્વચ્છ કરવા લાગી, એવો સર્વ અંગોમાં કરેલાં કેસરનાં લેપનોથી સંધ્યાકાળના મેઘની જેમ શોભતો અને સ્ત્રીઓના સમૂહોથી વીંટાયેલો એ રાજા જેમ સિંહણોના સમૂહોથી વીંટાયેલો સિંહ પ્રફુલ્લિત વનમાં શોભે, તેમ કીરપુરમાં શોભવા લાગ્યો. સિંહોએ મારી નાખેલા હાથીઓના કુંભસ્થળોમાંથી નીકળેલા મોતીઓથી શણગારેલા શરીરવાળો અને જેનાં ચિંતા તથા ખેદ શાંત થઈ ગયાં હતાં એવો એ રાજા તે નગરીમાં સારા સારા ઇષ્ટમિત્રોની સાથે, જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી અને મદથી તપેલો હાથી તળાવમાં જળના સમૂહોની સાથે રમે, તેમ રમવા લાગ્યો. ફેલાયેલી રાજશકિતવાળા સઘળી દિશાઓમાં અખંડિત આજ્ઞાવાળો, જેના દેશની વ્યવસ્થા કેટલેક દિવસે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ સિદ્ધ થઈ ગઈ અને જેનો સઘળો રાજકાજ સંબંધી બોજો મંત્રીઓએ પોતાને માથે સારી પેઠે ઉઠાવી લીધો એવો એ ચાંડાળ કીરપુરમાં 'ગવલ' એ નામથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧—૪૮

परिविसृतनृपौजाः सर्वदिक्संस्थितज्ञः कतिपयदिवसेद्धासिद्धदेशान्यवस्थः। प्रकृतिभिरलमूढाशेषराजन्यभारः स गवल इति नाम्ना तत्र राजा बभूव ॥ ४८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'શ્વપચરાજ્યલાભ' નામનો સર્ગ ૪૧ મો

સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો*

ગાધિની ચાંડાળતા જણાયાથી પ્રજાએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો અને રાજ્યભ્રંશ

वसिष्ठ उवाच

विलासिनिभिर्वलितो मंत्रिमंडलपूजितः ।
वंदितः सर्वसामंतैश्छत्रचामरलालितः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! વિલાસ કરનારી સ્ત્રીઓએ સ્વીકારેલો, મંત્રીઓના મંડળે પૂજેલો, કાર્યસાધક આજ્ઞાવાળો, સઘળા સામંતોએ વંદન કરાયેલો, છત્રથી અને ચામરોથી માન પામતો, સર્વત્ર પ્રસરેલી આજ્ઞાવાળો, રૂપાળો થઈ ગયેલો, રાજ્યપાલનના ક્રમને જેણે જાણ્યો છે એવો અને જેની પ્રજાઓને શોક, ભય કે શ્રમ રહ્યા જ ન હતા, એવો એ ગવલ રાજા નિરંતર થતી સ્તુતિઓથી અને નિરંતર થતાં મંગળોથી પોતાની મનોવૃત્તિ આનંદથી ભરપૂર હોવાને લીધે, જેમ સુરાથી અત્યંત મત્ત થયેલો પુરુષ તે પોતાના મૂળ સ્વભાવને ભૂલી જાય, તે પ્રમાણે તે પોતાના જૂના સ્વભાવને ભૂલી જ ગયો. એ ચાંડાળ રાજાએ આઠ વર્ષ સુધી તે કીરદેશમાં રાજ્ય કર્યું અને તેટલા સમયમાં તેણે સંપૂર્ણ રીતે સદાચાર જ પાળ્યો. એક દિવસે એ ગવલ રાજા સઘળાં આભરણો ઉતારી નાખીને ઊભો કે જેથી અંધકાર, તારાઓ, સૂર્યનું તેજ, ચંદ્રનું તેજ અને વાદળાં ઈત્યાદિથી રહિત થયેલા આકાશની જેમ તે સ્વાભાવિક શ્યામતાવાળો દેખાવા લાગ્યો. એ રાજા હાર, બાજુબંધ કે કડાં આદિનાં આભૂષણોને શોભા આપનારાં માનતો ન હતો; કેમ કે પ્રભુતાથી પૂર્ણ થયેલું ચિત્ત કૃત્રિમ શોભાને ઇચ્છે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. આભૂષણો આદિ શણગારોથી રહિત વેષવાળો એ ગવલ રાજા જેમ સૂર્ય અસ્ત પામવાના સમયમાં આકાશના મુખ્ય ભાગને મૂકીને છેડાના ભાગમાં જાય છે, તેમ મુખ્ય બેસવાના સ્થાનકને મૂકીને એકલો જ બહારના આંગણામાં ગયો. ત્યાં કેટલાએક બીજા ચાંડાળો બેઠા હતા, તે તેના જોવામાં આવ્યા. એ સઘળા ચાંડાળો અત્યંત શ્યામ હતા, પુષ્ટ હતા, કોયલોની જેમ વસંતઋતુ સંબંધી કોમળ ગાયન કરતા હતા અને જેમ ભ્રમરાઓ પાંખોથી લતાને ડોલાવે છે, તેમ મધુર સ્વર કરવાને માટે આંગળીઓની લીલાથી સારંગીના તારને ડોલાવતા હતા. ગવલને જોઈ એ ચાંડાળોમાંથી રાતી આંખોવાળો અને જાણે બરફથી ભરેલું કાચનું શિંગડું હોય એવો લાગતો એક બુઢ્ઢો પટેલ ઊભો થયો. એ ચાંડાળોના પટેલે ઊભા થઈને, સહસા કીરદેશના રાજા ગવલનું ‘હે કટંજ!’ એમ તેના પૂર્વના નામથી બોલાવીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું: તું કે જે ગાયનના કામમાં વિચક્ષણ છે અને મધુર કંઠવાળો છે, તેને આ ગામનો રાજા જેમ રાગ જાણનારો પુરુષ મધુર કંઠવાળા કોયલ પક્ષીને માન આપે તેમ માન આપે છે? અને જેમ વસંતઋતુ ફળોના તથા મોરોના સમૂહ આપીને આંબાને પ્રસન્ન કરે, તેમ આ ગામનો રાજા તને ઘર, વસ્ત્રો તથા આસનો આદિ આપીને રાજી રાખે છે? જેમ સૂર્યનાં દર્શનથી કમળ અત્યંત આનંદ પામે છે અને ચંદ્રનાં દર્શનથી ઔષધિ અત્યંત આનંદ પામે છે, તેમ આજ તારાં દર્શનથી હું અત્યંત આનંદ પામ્યો છું. બંધુનું દર્શન એ સઘળા આનંદોની, મોટા મોટા લાભોની અને અનંત આરામની પરાકાષ્ઠારૂપ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ પ્રમાણે એ ચાંડાળોનો બુઢ્ઢો પટેલ જેમ જેમ પૂછવા લાગ્યો, તેમ તેમ કેટલીક વાર સુધી ગવલ રાજાએ તે વાત કોઈના જાણવામાં ન આવવા દેવા સારુ, તે સમયમાં ઘટે એવી તે તે ચેષ્ટાથી તેનો અનાદર જ કર્યા કર્યો; પણ એ વાત ગોખમાં બેઠેલી રાણીઓના અને મંત્રીઓના સાંભળવામાં આવી ગઈ; તેથી તે રાણીઓ અને મંત્રીઓ ‘આ

* આ છેંતાળીસમા સર્ગમાં બીજા ચાંડાળના બોલવાથી એ રાજાનું ચાંડાળપણું જાણવામાં આવતાં સઘળા લોકોએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. તે જોઈને એ રાજાએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને પછી જળની અંદર રહેલો ગાધિ જાગ્રત થયો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

અમારો રાજા ચાંડાળ છે' એમ જાણીને અત્યંત દુ:ખી થયાં. આ વાત ગામના લોકોના જાણવામાં આવતાં, તેઓ હિમથી પીડાયેલાં કમળોની જેમ, વૃષ્ટિના અભાવથી પીડાયેલી ગાયોની જેમ અને જેમાં દાવાનળ લાગ્યો હોય એવા પર્વતોની જેમ શોભા વિનાના થઈ ગયા. જેમ સિંહ ઝાડની ટોચ ઉપર બેઠેલા બિલાડાના ફૂંફાડાનો તિરસ્કાર કરે, તેમ ચાંડાળની તે તે વાતનો રાજાએ તો તિરસ્કાર જ કર્યો હતો. પછી જેમ અનાવૃષ્ટિના સમયમાં કરમાઈ જતાં કમળોવાળા તળાવમાં રાજહંસ પ્રવેશ કરે તેમ જેમાં સઘળા માણસો દુ:ખી થયા હતા એવા અંત:પુરમાં રાજાએ તુરત પ્રવેશ કર્યો. જે મૂળના મોટા છિદ્રમાં અગ્નિ લાગ્યો હોય એવું ખરાબ ઝાડ જેમ સઘળા અવયવોમાં ગ્લાનિ પામે તેમ જેને મનમાં ભારે સંકટ ઉત્પન્ન થયું હતું એવો એ રાજા સઘળા અવયવોમાં ગ્લાનિ પામ્યો. દીન થયેલા મુખવાળા સર્વ લોકો કે જેઓ ઉંદરે કરડેલાં મૂળો-વાળાં કેસરનાં પુષ્પો જેવા લાગતા હતા, તેઓ એ રાજાના જોવામાં આવ્યા. જેમ ઘરનાં માણસો પણ ઘરમાં રહેલા શબનો સ્પર્શ ન કરે, તેમ મંત્રીઓ, નગરના લોકો તથા સ્ત્રીઓ ત્યારથી અંત:પુરમાં રહેલા એ રાજાનો સ્પર્શ ન કરવા લાગ્યાં. રાજાની ઉપર ઘાટા સ્નેહવાળા છતાં પણ વટલાવાના દુ:ખને પ્રાપ્ત થયેલા નોકર લોકો, જેમ બાળકો શબથી દૂર જ રહે, તેમ એ રાજા-શ્રી દૂર જ રહેવા લાગ્યા અને તેનો સત્કાર કરવા લાગ્યા નહિ. આનંદ વિનાના મુખકમળવાળા, કાળા અને શરીરની શોભાથી રહિત થયેલા એ રાજાને વ્યાકુળ થયેલા લોકો માણસ જેવો સમજીને માન આપવા લાગ્યા નહિ. જેમ દાવાનળ પર્વતની કાળી શિલાના પડખે પણ ચઢે નહિ તેમ દુ:ખી થયેલા લોકો ધુમાડા જેવા શરીરવાળા એ રાજાના પડખે પણ ન ચઢવા લાગ્યા. જેમ પાણીનાં બિંદુઓ ભસ્મમાં ક્યાંય સ્થિર રહે નહિ, તેમ સભાસદ આદિ સર્વ લોકોએ નહિ ગણકારેલી અને મંદ પડી ગયેલી તે રાજાની આજ્ઞાઓ ક્યાંય ચાલતી નહોતી. ક્રૂર કર્મો કરનારાના જેવો જેનો આકાર છે, એવો અને સમાગમપાત્રથી પણ અશુભ કરનાર, એ રાજાથી સર્વ લોકો જેમ રાક્ષસથી દૂર નાસી જાય તેમ દૂર નાસી જવા લાગ્યા. જેમ ધન આદિ ગુણોથી રહિત થયેલા દરિદ્ર પ્રવાસી, પરદેશમાં લોકોના મંડળમાં પેસવા લાગે તોપણ પાછો એકલો જ થઈ રહે, તેમ માનથી રહિત થયેલો એ રાજા લોકોના સમુદાયમાં જવા લાગ્યોતોપણ પાછો એકલો જ થઈ રહેવા લાગ્યો. જેમ પોલો વાંસ મોતીઓના સમૂહથી યુક્ત હોવા છતાં પણ તે બોલવા લાગે, તો તેને કોઈ વટેમાર્ગુઓ પ્રત્યુત્તર આપે નહિ, તેમ એ ગાધિ રાજા હતો તોપણ તે બોલવા લાગતાં; કોઈ લોકો તેને જવાબ આપતા નહિ. એ ઘણું ઘણું બોલવા લાગે તોપણ લોકોએ તેને જવાબ આપવો જ છોડી દીધો. પછી સર્વ લોકોએ ભેગા થઈને નિર્ણય કર્યો કે, 'આપણે લાંબા દિવસો થયા ચાંડાળના સમાગમથી વટલાયેલા હોઈ, હવે કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્તોથી શુદ્ધ થઈ શકીએ એમ નથી; એટલા માટે આપણે સઘળાઓએ અગ્નિમાં જ પ્રવેશ કરવો યોગ્ય છે.' એ પ્રમાણે નિર્ણય કરીને તે નગરના સર્વ લોકોએ તથા મંત્રી-ઓએ ચારે બાજુ સૂકાં લાકડાંઓની ચિતાઓ ખડકીને તેને નગરમાં સળગાવી. જેમ આકાશમાં તારાઓ ઝબકવા લાગે, તેમ ચારે બાજુએ ચિતાઓ ભડકાઓથી ઝબકવા લાગતાં નગરનાં સઘળાં માણસો મોટી મોટી બૂમો પાડવા લાગ્યાં. દયામણી રીતે વિલાપો કરવા લાગેલી અને આંસુ-ઓનો વરસાદ વરસાવતી સ્ત્રીઓ પોતપોતાના પતિઓના અને પુત્રોના હાથ પકડવા લાગી અને મૂઢ થઈ ગયેલી સઘળી પ્રજા બળતા અગ્નિ-ના કુંડોની પાસે બેસીને રોવા લાગી. મંત્રીઓ અગ્નિના કુંડોમાં પ્રવેશ કરતાં તેમના નોકરોનાં રુદનોથી પવનોની સુસવાટીથી અરણ્યનો જેવો દેખાવ થાય, તેવો એ નગરનો દેખાવ થઈ રહ્યો. ઉત્પાત સંબંધી વંટોળિયો પવન કે જેમાં ચિતા-ઓમાં સળગી ગયેલા સારા સારા બ્રાહ્મણોના

માંસનો ઉગ્ર ગંધ વ્યાપી રહ્યો હતો, તેણે ઉડાવેલી ઉકરડાઓની ધૂળોથી, જાણે ચારેબાજુ ગ્રાકળ ફેલાયેલું હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. આકાશમાં સૂર્ય જેમ વાદળાંઓથી ઢંકાઈ જાય તેમ પવને ફેલાવેલા ચરબીના ગંધને લીધે દૂરદૂરથી આવી પહોંચેલા ગીધ આદિ પક્ષીઓનાં મંડળોથી તે ઢંકાઈ ગયો. પવને ઉડાવેલા ચિતાઓના અગ્નિઓના તણખાઓથી સઘળું આકાશનું મંડળ પ્રકાશવાળું દેખાવા લાગ્યું. સઘળી દિશાઓમાં ઊડતા તણખાઓને લીધે, જાણે તારાઓનો વરસાદ થતો હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. ઉદ્ધત થયેલા ચોર લોકો લૂંટ પાડવા લાગતાં, નાનાંમોટાં બાળકો ધ્રૂજવા લાગ્યાં તથા ચીસો પાડવા લાગ્યાં. ત્રાસ પામેલા લોકોનાં જીવનોની સાથે નામો પણ જતાં રહ્યાં. કોઈ પ્રકારની મર્યાદા રહી નહિ, ઘરો એવાં ધૂળધાણી થઈ ગયાં કે, જેમનો પાછો પત્તો જ મળે નહિ. ધન આદિ સઘળા સંચયોને ચોરો લૂંટી લઈ ગયા. અને સર્વ લોકો પુત્રોને તથા સ્ત્રીઓને ત્યજી દઈને મરવાની ઉતાવળ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે દૈવની મહાદુ:ખદાયી અવ્યવસ્થા ચાલવા લાગતાં અને સઘળા લોકોની સ્થિતિ કલ્પાંત જેવી થઈ જતાં, જેની બુદ્ધિ રાજ્યના કેટલાએક સજ્જનોના સંગથી પવિત્ર થઈ હતી, એવા ગવલ રાજાએ શોકથી વ્યાકુળ થઈને નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો.

ગવલ રાજા બોલ્યો : (સ્વગત) આ દેશમાં સમય વિનાના થયેલા કલ્પાંત જેવો અને સઘળા મોટા મોટાઓનો નાશ કરનારો આ અનર્થ કેવળ મારા કારણથી જ પ્રાપ્ત થયો છે. હવે માર દુ:ખ ભરેલું જીવન રાખીને શું કરવાનું છે? મારે તો મરવું એ જ મહોત્સવ **છે**. જગતમાં નિંદાના પાત્રરૂપ થયેલા અભાગિયા જીવને તો જીવન કરતાં મરવું જ ઉત્તમ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! ગવલ રાજાએ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને મનમાં કાંઈ પણ ભય નહિ રાખતાં, જેમ પતંગિયું પોતાના શરીરને બળતા દીવામાં આહુતિરૂપ કરે છે, તેમ પોતાના શરીરને બળતા અગ્નિમાં હોમી દીધું. 'ગવલ' નામનો પોતાનો દેહ, વૈરાગ્યના બળને લીધે અગ્નિના પુંજમાં પડી દાહને લીધે વ્યાકુળ અવયવોવાળો થઈ જતાં, જળમાં અઘમર્ષણ કરતો ગાધિ બ્રાહ્મણ પોતાનાં અંગોમાં દાહથી ચલિત થયાનું સ્ફુરણ થતાં, તરત જાગ્રત થયો. વાલ્મીકિ મુનિએ ભરદ્વાજને આટલા સુધી કથા કહી ત્યાં તો દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિ મુનિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં નિત્યકર્મો કરવાને માટે ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ફૂટયાં ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિ મુનિની પાસે આવી. ૧—૪૬

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायं तनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम । स्नातुं सभा-कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ४६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'રાજ્યભ્રંશ' નામનો સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો બારમો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો*

ગાધિ અને અતિથિનો સમાગમ તથા પ્રત્યક્ષ અનુભવ

वसिष्ठ उवाच

मुहूर्तद्वितयेनाथ गाधिराधिभवभ्रमात् ।
प्रशशामाकुलीभावो वेलावर्त इवांबुधेः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ સમુદ્રના કિનારાની સમીપમાં થતી ભરતીની પ્રબળ ચકરી બે ઘડી વારે ભ્રમણથી શાંત થઈ જાય છે, તેમ એ ગાધિ બ્રાહ્મણ મહાપીડાકારી ચિત્તના ભ્રમણથી બે ઘડી વારે શાંત થયો. જેમ કલ્પાંતના સમયમાં

* આ સુડતાળીસમા સર્ગમાં ગાધિ કોઈ અતિથિના મુખથી કીરદેશનું રાજ્યાદિક કરવારૂપ પોતાની ચેષ્ટાની વાત સાંભળી તે દેશમાં જઈ, સઘળું નજરે જોઈ, વારંવાર પૂછીને વિસ્મય પામ્યો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

બ્રહ્મા જગતની રચનાથી વિરામ પામે, તેમ એ ગાધિ મનની કલ્પનારૂપ મોહથી વિરામ પામ્યા. જેમ ઊંઘેલો માણસ નિદ્રા શાંત થયા પછી, ધીરે ધીરે જાગ્રત થાય અને જેણે મદિરા પીધી હોય તે માણસ મદ શાંત થયા પછી ધીરે ધીરે સ્વસ્થ થાય, તેમ એ ગાધિ પોતાનો ભ્રમ શાંત થયા પછી, ધીરે ધીરે જાગ્રત થયો અને સ્વસ્થ થયો. જેમ માણસ પ્રભાતે અંધકારરૂપી પડદો દૂર થઈ જતાં 'આ હું છું, આ મારે કરવાનું છે અને આ મારે કરવાનું નથી,' એમ જુએ છે, તેમ ગાધિ ચિત્તનો ભ્રમરૂપ પડદો દૂર થઈ જતાં 'હું નાહવા સારુ તળાવમાં ઊતરેલો ગાધિ છું, આ તર્પણાદિક મારે કરવાનું છે અને રાજ્ય કરવાનું નથી' એમ જોવા લાગ્યો. જેમ શિશિર-ઋતુના અંતે કળીરૂપ થયેલા કમળને વસંતઋતુ જળમાંથી બહાર કાઢે છે, તેમ જેને પોતાના ગાધિપણાનું સ્મરણ થયું હતું એવા એ બ્રાહ્મણે પોતાના પગને જળમાંથી બહાર કાઢયો. આ જળને, આ દિશાઓને, આ આકાશને અને આ પૃથ્વીને જાણે સઘળાં બીજાં હોય એમ દેખતો એ ગાધિ પરમ વિસ્મય પામ્યો. 'હું કોણ છું, આ શું દેખું છું અને હું શું કરતો હતો?' એ રીતે તેણે ક્ષણમાત્ર તો પોતાના હૃદયમાં વિચિત્ર વિચારો જ કર્યા. 'હું થાકી રહ્યો હતો, તેને લીધે ક્ષણમાત્રમાં આ મોટો ભ્રમ મારા જોવામાં આવ્યો' એમ જાણીને તે ગાધિ જેમ ઉદયાચળમાંથી સૂર્ય નીકળે તેમ જળમાંથી નીકળ્યો. પછી તે કાંઠે આવ્યો અને નીચે પ્રમાણે ચિંતવન કરવા લાગ્યો.

ગાધિ બોલ્યો: (સ્વગત) મારી તે માતા અને મારી તે સ્ત્રી કયાં ગયાં કે, જેમની મધ્યમાં હું મરણ પામ્યો હતો. જેમ વાયુથી તરત હરાઈ જાય એવાં કૂણાં પાંદડાંવાળાં માતા–પિતારૂપી લતા અને વૃક્ષ તલવારથી નષ્ટ થઈ જાય, તેમ હું બુદ્ધિ વિનાનો બાળક હતો, ત્યારે જ મારાં માબાપ મરી ગયાં છે. હું મુદલ પરણ્યો જ નથી. જેમ બ્રાહ્મણ દુષ્ટ અને ક્ષોભ કરનારી મદિ-રાના સ્વરૂપને પણ જાણે નહિ, તેમ હું દુષ્ટ અને ક્ષોભ ઉપજાવનારી સ્ત્રીના સ્વરૂપને પણ જાણતો નથી. મારા સ્વદેશના બાંધવો તો અહીંથી અત્યંત દૂર છે, તે છતાં હું જેઓના મધ્યમાં મરી ગયો હતો તેઓની સાથે મારે શો સંબંધ હતો અને તેઓને મારી સાથે શો સંબંધ હતો? જેમ ગંધર્વનગર જોવામાં આવે, તેમ અનેક પદાર્થોવાળું અને જન્મ આદિની આસક્તિવાળું એ મેં શું દીઠું અને તે શાથી ઉત્પન્ન થયું હતું? એ જે જોવામાં આવ્યું તે ભલે, પણ હવે તેનો વિચાર કરવાની મારે જરૂર નથી. હું બાંધુ-ઓના મધ્યમાં મરણ પામીને પડયો હતો, એ તો એક જાતની સ્વપ્ન જેવી ભ્રાંતિ હતી. આ મોહમાં જરા પણ સાચું હોય એમ ધાર-વામાં આવતું નથી. જેમ મદોન્મત્ત સિંહ વનોની પંક્તિઓમાં નિરંતર ભમ્યા જ કરે છે, તેમ પ્રાણીઓનું ચિત્ત નિત્ય એ જ રીતે અનંત ભ્રાંતિઓના દેખાવોમાં ભમ્યા કરે છે,

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ ગાધિ બ્રાહ્મણે ચિત્તમાં મોહ થવા વિષે એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તે પછી પોતાના આશ્રમમાં જ કેટલાએક દિવસો કાઢયા. એક દિવસે જેમ બ્રહ્માની પાસે દુર્વાસા આવે, તેમ એ ગાધિની પાસે કોઈ પ્રિય અતિથિ આવ્યો અને તે થાકેલો હોવાથી ગાધિના આશ્રમમાં જ રાત્રિ રહ્યો. જેમ વસંત વૃક્ષોને ફળોથી, પુષ્પોથી અને રસોથી અત્યંત તૃપ્ત કરે છે, તેમ ગાધિએ એ અતિથિને ફળોથી, પુષ્પોથી અને રસવાળાં ભોજનોથી અત્યંત તૃપ્ત કર્યો. એ બંને જણ, સાથે સંધ્યાવંદન તથા જપ કરીને, અનુક્રમે કોમળ પાંદડાંવાળી શય્યાઓ પર આવીને બેઠા. પછી જેમ વસંતઋતુમાં પુષ્પોની શોભા પ્રવર્તે, તેમ એ બે તપસ્વીઓ વચ્ચે પોતપોતાનાં તપ તથા ધ્યાન આદિ કર્મોને યોગ્ય અને શાંતિથી ભરેલી વાતો પરસ્પરમાં ચાલી. પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ગાધિએ તે અતિથિને પૂછ્યું કે, 'હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! તમારું શરીર બહુ જ દૂબળું કેમ થઈ ગયું છે અને તમે થાકી ગયા છો, તેનું કારણ શું છે?

અતિથિ બોલ્યો: હે મહારાજ! મારા અત્યંત દૂબળાપણાનું અને પરિશ્રમનું સાચેસાચું કારણ હું કહું છું તે તમે સાંભળો. આપણે કદી પણ મિથ્યા વાત કરીએ જ નહિ. આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર ઉત્તર દિશાની ઝાડીમાં એક મોટો સમૃદ્ધિવાળો અને અત્યંત પ્રખ્યાત પામેલો 'કીર' નામનો દેશ છે. ચિત્તરૂપી પિશાચે મોહ પમાડેલો અને અનેક પ્રકારનાં ભોજનોના સ્વાદમાં લંપટ થયેલો હું એ દેશમાં એક મહિના સુધી રહ્યો હતો અને ત્યાંની રાજધાનીમાં લોકો મારું સારી રીતે સન્માન કરતા હતા. એક દિવસે તે નગરમાં વાતના પ્રસંગને લીધે એક માણસે મને કહ્યું કે, હે બ્રાહ્મણ! આ નગરમાં એક ચાંડાળે આઠ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.' પછી એ વાતનો નિશ્ચય કરવા સારુ તે દેશમાં કેટલાંએક ગામોમાં મેં જે જે માણસને પૂછ્યું તે સઘળાંઓએ મને એમ કહ્યું કે, 'સાચી વાત છે. આ દેશમાં આઠ વર્ષ સુધી એક ચાંડાળે રાજ્ય કર્યું હતું.' અંતે એ રાજા જાતિનો ચાંડાળ છે છે, એમ લોકોના જાણવામાં આવતાં, તે રાજાએ તરત અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને તે આભડછેટને લીધે સેંકડો બ્રાહ્મણોએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. હે ગાધિ! હું એ લોકોનાં મુખથી એ પ્રમાણે સાંભળી તે દેશમાંથી નીકળીને પ્રયાગમાં ગયો હતો અને ત્યાં મેં શુદ્ધિને અર્થે ત્રણ ચાંદ્રાયણ વ્રત કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. ત્રીજું ચાંદ્રાયણ વ્રત સમાપ્ત થતાં, આજે પારણું કરીને હું અહીં આવ્યો છું. આ કારણને લીધે હું થાકી રહ્યો છું અને શરીરમાં અત્યંત દૂબળો થઈ ગયો છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ અતિથિના મુખથી એ પ્રમાણે વાત સાંભળીને, તે ગાધિએ ફરી વાર પણ તે અતિથિને પૂછ્યું, તો તે વખતે પણ તેણે એવી ને એવી જ વાત કરી; અને જ્યારે તેમાં જરા પણ ફેરફાર જણાયો નહિ, ત્યારે ગાધિ બહુ જ વિસ્મય પામ્યો. રાત્રિ વીતી જતાં જગતરૂપી ઘરના મોટા દીવારૂપ સૂર્ય ઉદય પામ્યો, ત્યારે પ્રાતઃસ્નાન કરીને આજ્ઞા લઈને, તે અતિથિ ત્યાંથી પાછા ગયા પછી, પેલા ગાધિ બ્રાહ્મણે અત્યંત વિસ્મય પામેલી બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, 'મેં જે ભ્રાંતિમાં જોયેલું હતું, તેને આ બ્રાહ્મણે મારી પાસે સાચું બનેલું કહ્યું! રખેને આ વાત શંબરાસુરે બનાવેલી માયાઓમાંની કોઈ માયા હોય. બંધુઓના મધ્યમાં મારું પોતાનું મરણ મેં પોતે દીઠું, એ તો ભ્રાંતિ જ છે, તેમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી; પરંતુ જેને લીધે તે અતિથિને ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવાં પડયાં, તે ચાંડાળના વૃત્તાંતનો મારે નિશ્ચય કરવો જોઈએ, તો હવે હું મનમાં મૂંઝવણ નહિ રાખતાં, તે વૃત્તાંતનો નિશ્ચય કરવા માટે તુરત ભૂતમંડળ દેશના સીમાડાના ગામમાં જાઉં.' હે રામ! એ પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક બીજા દેશમાં જવાનો વિચાર ગોઠવતો એ ગાધિ બ્રાહ્મણ જેમ મેરુપર્વતનાં પડખાંને જોવા માટે સૂર્ય ચાલે, તેમ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશના સીમાડાના ગામને જોવા સારુ ત્યાંથી ઊઠીને ચાલતો થયો. વિચક્ષણ પુરુષો ઉદ્યોગમાં મંડયા રહેવાથી મનમાં કલ્પેલા રાજ્યને પણ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ગાધિએ જે સ્વપ્ન જેવું જોયું હતું, તે 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં જવાથી સંપૂર્ણ રીતે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યું. સઘળી દુર્લભ વસ્તુઓ પણ દૃઢ ઉદ્યોગ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પોતે જોયેલા વૃત્તાંતને માયારૂપ જાણતાં એ ગાધિએ અતિથિના કહેવાથી તેને પ્રત્યક્ષ જોવાનો ઉદ્યમ કર્યો અને પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળીને, વર્ષાઋતુમાં ચાલતા જળના પૂરના જેવા વેગથી માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યો. જેમ વાદળું વેગથી ઘણા દેશો વટાવે છે, તેમ તેણે વેગથી ઘણા ઘણા દેશો વટાવી દીધા. ચાલતાં ચાલતાં જેમ કાંટાઓને ઇચ્છનારો ઊંટ એકલો જ કરંજના વનમાં પહોંચે, તેમ એ ગાધિ એકલો જ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં પહોંચ્યો કે, જે દેશમાં સઘળો ભ્રાંતિમાં જોયેલો આચાર જાગ્રતમાં પણ જોવામાં આવ્યો. એ દેશમાં ગાધિના મનમાં, જેવી રચનાનું સ્મરણ

હતું તેવી જ રચનાવાળું ગંધર્વનગર જેવું એક ગામ તે ગાધિના જોવામાં આવ્યું. એ ગામડાની પાસે બહારના ભાગમાં જાણે પૃથ્વીની નીચે પાતાળમાં રહેલો નરકોનો સમૂહ હોય એવું એનું એ ચાંડાળોનું ફળિયું જોવામાં આવ્યું. જેવો પોતાના ચિત્તમાં તે ફળિયાનો વિસ્તાર તથા આકાર હતો, તેવા જ વિસ્તાર અને આકારવાળું એ ગંધર્વનગરના જેવું ફળિયું જોવામાં આવતાં ગાધિએ ત્યાં ભૂતકાળમાં પોતે ચાંડાળ હોવાનું પાકું અનુમાન કરી લીધું. જેવી મનમાં રચના હતી, તેવી જ રચનાવાળા એ આંગણાએ ગાધિના મનમાં કોઈ વિલક્ષણ રીતની વૈરાગ્યવાળી દશા ઉત્પન્ન કરી. એ ફળિયામાં પોતાને રહેવાનું ઘર પણ અગાઉ જેવું જોયું હતું તેવા જ ઘણાખરા આકારોવાળું તે જણાયું. એ ઘર ચોમાસાની ઝડીથી કેટલુંક વીંખાઈ ગયું હતું. ભીંતોમાં ખડ ઊગી નીકળ્યાં હતાં, અર્ધું છાપરું ઊંધું વળી ગયું હતું, ખાટલાઓના તથા સાદડીઓના કટકા એના એ છે. એમ કાંઈક ઓળખી શકાતા હતા. એ ઘર જાણે દૃઢપણાને પામેલું દારિદ્ર હોય, જાણે ભીંતોવાળું દુર્ભાગ્ય હોય, જાણે કાંઈક શિથિલ થયેલું દુષ્ટપણું હોય, જાણે કાંઈક ખંડિત થયેલી દુર્દશા હોય અને દાંતોથી ભાંગી નાખેલાં ગાયોનાં, ઘોડાઓનાં તથા પાડાઓના હાડકાંથી આસપાસ ઘેરાયેલું હોવાને લીધે, તે જાણે જૂના સમયની સાક્ષી પૂરતું હોય એવું લાગતું હતું. જે ખપ્પરોમાં પૂર્વે ગાધિએ ખાધુંપીધું હતું, તેનાં તે ખપ્પરો ઘણા દિવસો સુધી ચોમાસાના પાણીથી ભરાયેલાં રહેવાને લીધે તે જાણે મદિરાથી ભરાયેલાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. જાણે લાંબી લાંબી તૃષ્ણાઓ હોય એવી સુકાયેલી તેની તે આંતરડાઓની તાંતોથી એ ઘર, જેમ લતાઓથી વાડ વીંટાયેલી હોય, તેમ ચારે બાજુ વીંટાયેલું હતું. ધીરજવાળા ગાધિએ જાતે પોતાનો પૂર્વનો દેહ સુકાયેલા શબપણાને પામેલો હોય એવા દેખાતા તે પોતાના ઘરને ઘણી વાર સુધી જોયા કર્યું. જોવાથી અત્યંત વિસ્મય પામેલો એ ગાધિ જેમ પ્રવાસી મનુષ્ય મ્લેચ્છાના નગરને મૂકીને આર્યોના દેશમાં આવે, તેમ એ સ્થળને ત્યજીને તેની પાસેના ગામડામાં આવ્યો. ત્યાં આવીને તેણે માણસોને નીચે પ્રમાણે જુદું જુદું પૂછ્યું.

ગાધિ બોલ્યા : આ ગામની પાસેના બહારના ભાગમાં પૂર્વે એક ચાંડાળ રહેતો હતો, તેના વૃત્તાંતનું તને સ્મરણ છે કે? મેં વિચક્ષણ મનુષ્યના મુખથી સાંભળ્યું છે કે, 'સઘળા બુદ્ધિમાન માણસો લાંબા દિવસોની વાતને પણ સ્પષ્ટ રીતે હસ્તગત જેવી જુએ છે. એ એકાંત સ્થળમાં જાણે દુઃખોનો જ દેહ હોય એવો બુઢ્ઢો એક મોટા કુટુંબવાળો ચાંડાળ રહેતો હતો; તે તને સાંભરે છે? ભલા માણસ! જો એનું વૃત્તાંત તારા જાણવામાં હોય, તો તે તું મને ખરેખરી રીતે કહે. પ્રવાસીજનના સંશયનું નિવારણ કરવાથી મોટું પુણ્ય થાય છે, એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જેમ રોગી માણસ ઘણીઘણી કાળજીથી વૈદ્યોને પૂછે છે' તેમ તે ગાધિ બ્રાહ્મણ ઘણા વિસ્મયને લીધે ઘણીઘણી કાળજીથી પૂછવા લાગ્યો, એટલે તે ગામડાના લોકોએ તેને વારંવાર નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

ગામડાના લોકો બોલ્યા : હે મહારાજ! જેમ તું કહે છે, તે પ્રમાણે જ હતું, એમાં કાંઈ સંશય નથી. એ સ્થળમાં દારુણ આકારવાળો એક 'કટંજ' નામનો ચાંડાળ રહેતો હતો. જેમ વૃક્ષનાં પાંદડાંઓનો સમૂહ ખૂબ ફેલાય છે, તેમ એ ચાંડાળનું દીકરાઓ, પૌત્રો, મિત્રો, નોકરો તથા બંધુઓ આદિ કુટુંબ બહુ જ ફેલાયેલું હતું. એ ચાંડાળ વૃદ્ધ થયો ત્યારે જેમ પર્વતનાં પુષ્પોવાળા તથા ફળોવાળા વનને દાવાગ્નિ નષ્ટ કરી નાખે છે, તેમ એ ચાંડાળના સઘળા કુટુંબને મૃત્યુએ નષ્ટ કરી નાખ્યું. પછી એ દેશને છોડી દઈ તે કીરદેશની રાજધાનીમાં ગયો હતો અને ત્યાં તેણે આઠ વર્ષ સુધી નિશ્ચિંતપણાથી રાજ્ય કર્યું હતું. પછી ત્યાંના લોકોને ખરી વાત જાણવામાં

આવતાં તેઓએ જેમ અનર્થોના સમૂહને દૂર કરી નાખવામાં આવે અને જેમ ગામમાં ઊગેલા ઝેરી ઝાડને દૂર કરી નાખવામાં આવે, તેમ રાજા થયેલા એ કટંજને દૂર કરી નાખ્યો હતો. કટંજને દૂર કરીને વટલાવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને તે નગરીના લોકોએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. લોકો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા લાગતાં, સારા સારા માણસોના સમાગમથી સારાપણાને પામેલો એ કટંજ પણ પોતાની મેળે અગ્નિમાં પડયો હતો. હે બ્રાહ્મણ! તમે આ આટલી બધી કાળજી રાખીને એ ચાંડાળની વાત પૂછો છો તેનું શું કારણ છે? શું ચાંડાળ તમારો મિત્ર થતો હતો, તેથી તમે પૂછો છો અથવા તમે વૃત્તાંત જાણવા સારુ સહેજ પૂછો છો?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આ પ્રમાણે કહેતા એ લોકોને વારંવાર પૂછયા કરતો એ ગાધિ તે ગામડાનાં સઘળાં સ્થળોમાં એક મહિના સુધી એમ, ને એમ ફર્યા કર્યો. પોતે તળાવમાં અઘમર્ષણ કરતાં ચાંડાળપણાના જે વૃત્તાંતનો અનુભવ કર્યો હતો, તે વૃત્તાંત તે જ પ્રમાણે સઘળા ગામડાના લોકોનાં મુખથી તેવી જ રીતનું તેના સાંભળવામાં આવ્યું. પોતે જેવો અનુભવ કર્યો હતો તે પ્રમાણે જ સઘળા લોકોનાં મુખો દ્વારા સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સાંભળી અને પોતાના સ્મરણ પ્રમાણે તે વૃત્તાંતને લગતા કેટલાએક પદાર્થોને સારી પેઠે ઓળખીને અત્યંત લજ્જા પામેલો અને લાજને લીધે મનની વાતને મનમાં જ છપાવતો એ ગાધિ બ્રાહ્મણ અત્યંત વિસ્મયને પ્રાપ્ત થયો, કે જે વિસ્મય ચંદ્રના મધ્યમાં કલંકની પેઠે તેના હૃદયમાં અત્યંત ઠસી રહ્યું. ૧–૬૬

अभ्याहृतं सकलभूतमुखादथैतदाकर्ण्य सम्यगवलोक्य यथानुभूतम्। गाधिः शशांकमलवद् हृदयेऽधिरूढं गूढाकृतिः परमविस्मयमाजगाम॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ પ્રકરણનો 'ગાધિપ્રત્યક્ષાવલોકન' નામનો સર્ગ ૪૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો*

ગાધિએ ફરીને પણ તપાસ કરી અને વિષ્ણુએ 'સઘળી માયા છે' એવો નિશ્ચય કરાવ્યો

वसिष्ठ उवाच

लुठितं श्वपचागारे पुनर्विस्मयमाययौ। गाधेर्मनो हि नायाति तृप्तिमाश्चर्यदर्शने॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! વિસ્મય પામેલો એ ગાધિ બ્રાહ્મણ તે ગામડામાંથી વળી પેલા ચાંડાળના ફળિયામાં ગયો; કેમ કે એનું મન આશ્ચર્યોને જોવાથી તૃપ્ત જ થતું ન હતું. જેમ પ્રલયના ક્ષોભમાં ભાંગી–તૂટી ગયેલાં જગતોને બ્રહ્મ જુએ તેમ એ ગાધિ તે ફળિયામાં ભાંગી—તૂટી ગયેલાં સ્થાનોને અને ઘરોને જોવા લાગ્યો. તૂટી ગયેલાં ઘરોવાળાં અને સુકાયેલાં અસ્થિઓના પુંજોથી ભરેલા તે વગડા જેવા ફળિયામાં બેઠેલો ગાધિ જેમ પિશાચ ઝાડમાં બેઠોબેઠો પોતાના મનમાં વાતો કર્યા કરે તેમ આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વાતો કરવા લાગ્યો.

ગાધિ બોલ્યો : (સ્વગત) જેમ જગતના અંત સુધી મેરુપર્વતનાં શિખરો એનાં એ રહે છે, તેમ મેં વાડની અંદર નાખેલા આ મૂએલા હાથીઓના દાંતોના અનેક ખીલાઓ હજુ સુધી એના એ રહ્યા છે. મદ્ય પીવાથી ઉન્મત્ત થયેલા મારા બાંધુ ચાંડાળોની સાથે બેસીને મેં આ સ્થળમાં પાકેલા વાંસના અંકુરોના અથાણાની સાથે વાંદરીનું માંસ ખાધું હતું. હાથીના મહાવત પાસેથી ખરીદેલું અને હાથીનો મદ નાખવાથી વધારે આકરું થયેલું મદ્ય પીને હું આ ઠેકાણે સિંહના ચામડા ઉપર ચાંડાળીનું આલિંગન કરીને સૂતો હતો. ખોળથી અને માંસથી ઉછરેલી કૂતરીઓને મેં આ ઠેકાણે, ભરેલા હાથીના

* આ અડતાળીસમા સર્ગમાં ગાધિએ કીરદેશના નગરમાં જઈ તે નગરને જોયું, તેથી ગાધિને આશ્ચર્ય થયું અને ગાધિએ તપથી પ્રસન્ન કરેલા વિષ્ણુએ 'સઘળું માયા છે' એમ કહ્યું, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

દાંતરૂપી લાકડામાં ચામડાંની દોરીઓથી બાંધેલી હતી. ગજમોતીઓ ભરી રાખવાના હાથીદાંતના ત્રણ ડાબલા આ ઠેકાણે મેં કાળા મેઘ જેવા પાડાના જાડા ચામડાથી મઢયા હતા. જેમ કોયલનું બચ્ચું બીજાં બચ્ચાંઓની સાથે આંબાનાં પાંદડાંઓમાં રમે, તેમ આ ફળિયામાં આ જગ્યાઓમાં જ હું ચાંડાળોના છોકરાઓની સાથે ઘણીવાર સુધી ધૂળમાં રમ્યો હતો. આ ઠેકાણે છોકરાઓના શ્વાસોથી વાગતી વાંસળીઓના સ્વરોને અનુસરીને મેં ગાયું હતું. આ ઠેકાણે મેં કૂતરીનું લોહી પીધું હતું. આ ઠેકાણે મેં શબોના શણગારોથી મારા મિત્રોને શણગાર્યા હતા. આ ઠેકાણે વિવાહ સંબંધી ઉત્સવોમાં મેં અને મારા કુટુંબે જેમ સમુદ્રમાં મોટો નાદ કરીને કલોલો નાચ કરે છે, તેમ મોટો શબ્દ કરીને નાચ કર્યો હતો. બીજે દિવસે ખાઈ જવાને પકડેલાં અને ઊડી જવાને ચપળ થયેલ કાગડા તથા ચાસ આદિ પક્ષીઓને રાખી મૂકવાને મેં આ ઠેકાણે વાંસનું પાંજરું ગૂંથ્યું હતું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એવી રીતની પૂર્વની ચાંડાળપણાની અનેક ક્રિયાઓને સંભારતો અને વિસ્મયથી માથું હલાવ્યા કરતો, એ ગાધિ દૈવની ગતિને અદ્‌ભુત માનવા લાગ્યો. પછી કાર્યોના ક્રમને જાણનારો એ ગાધિ લાંબે કાળે એ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાંથી ચાલ્યો અને અનુક્રમે બીજા દેશોમાં ગયો. કેટલીએક નદીઓનું, કેટલાએક પર્વતોનું, કેટલાએક દેશોનું અને કેટલાંએક અરણ્યોનું ઉલ્લંઘન કરીને હિમાલયના ભાગમાં રત્ન જેવા ગણાતા અને પોતે અઘમર્ષણ કરતાં દીઠેલા તે કીરદેશમાં પહોંચ્યો. જેમ જગતમાં ફરવાથી ખેદ પામેલા નારદ મુનિ સ્વર્ગલોકમાં જાય, તેમ ઘણા દેશોમાં ફરવાથી ખેદ પામેલો એ ગાધિ પહાડ જેવાં ઊંચાં ઘરોવાળી કીરદેશની રાજધાનીમાં ગયો. ત્યાં જઈ એ નગરીમાં પોતે અનુભવેલાં, પોતે જોયેલાં અને પોતે સેવેલાં સ્થાનકોને જોયા કરતો એ ગાધિ ત્યાંના એકએક માણસને કાળજીથી નીચે પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો.

ગાધિ બોલ્યો: હે ભાઈ! આ નગરીમાં એક ચાંડાળ રાજા થયો હતો તે તને સાંભરે છે? જો એ વાત તારા જાણવામાં હોય, તો અનુક્રમથી સાચેસાચી મને કહી સંભળાવ.

નાગરિકો બોલ્યા: હે બ્રાહ્મણ! આ રાજધાનીમાં એક ચાંડાળ આઠ વર્ષ સુધી રાજા થયો હતો કે જેને માંગલિક હાથીએ સૂંઢથી પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડીને રાજાપણું આપ્યું હતું. અંતે એ ચાંડાળ લોકોના જાણવામાં આવી જતાં અગ્નિમાં પેઠો હતો. હે તપસ્વી! એ વાતને આજ બાર વર્ષ વીતી ગયાં છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું હતું એવો એ ગાધિ એ રીતે જે જે માણસને પૂછવા લાગ્યો, તે તે માણસને મોઢે એકસરખી જ વાત સાંભળવા લાગ્યો અને સાંભળી સાંભળીને મનમાં તે વાતનો રસ લેવા લાગ્યો. આ સમયમાં ચક્રને ધરનાર વિષ્ણુ ભગવાન કે જે એ રાજધાનીના રાજા થયા હતા, તે પોતાનાં સૈન્યોની સાથે અને વાહનોની સાથે દરબારમાંથી બહાર પધારતા ગાધિના જોવામાં આવ્યા. જેની રજરૂપી વાદળાંઓથી સઘળું આકાશ ઢંકાઈ ગયું હતું એવા એ સૈન્યને જોઈને પોતાનું પૂર્વનું રાજાપણું સંભારીને અત્યંત વિસ્મય પામેલો એ ગાધિ બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે બોલ્યો.

ગાધિ બોલ્યો: (સ્વગત) કમળોના* ગર્ભોના જેવી કોમળ ચામડીવાળી, પીગળેલા સોનાના જેવા વર્ણોવાળી અને ચંચળ નીલકમળોના જેવાં સુંદર નેત્રોવાળી આ દેશની વેશ્યાઓ પણ એની એ જ છે. ચંદ્રનાં કિરણોના પિંડા જેવાં ધોળાં અને જળના સ્થિર ધોધોના જેવાં તથા કાસડાઓના પુષ્પોના સમૂહ જેવાં લાગતાં આ એનાં એ

* બાહ્ય વસ્તુઓના દર્શનથી મોહ પામેલા એ ગાધિને ભગવન્મૂર્તિનું દર્શન થતાં પણ તે ઉપર પ્રેમ ન થયો અને કોઈ જાતનો યોગ્ય વિચાર પણ ન આવ્યો; પરંતુ પોતે અનુભવેલા સ્ત્રી આદિ પદાર્થોમાં જ તેનું ચિત્ત ભમ્યું તેથી મનમાં બોલે છે.

ચામરો છે. જેમ વનની લતાઓ પોતાનાં પુષ્પોની સમૃદ્ધિઓને આમતેમ ડોલાવ્યા કરે તેમ આ સ્ત્રીઓ રાજાની ઉપર ચામરોને આમતેમ ડોલાવે છે. પોતાના દંતૂશળોથી દિશાઓની ભીંતોને પણ તોડી શકે એવા અને જાણે સંકલ્પ અનુસાર ફળો આપનારાં વૃક્ષોવાળાં મેરુપર્વતનાં શિખરો હોય એવા આ મદોન્મત્ત હાથીઓ પણ એના એ જ છે. જેમ ઈન્દ્રની આસપાસ યમ, કુબેર તથા વરુણ આદિ લોકપાલો ચાલતા જાય, તેમ આ રાજાની આસપાસ દેવતાઓની જેવી શક્તિવાળા આ સામંતો ચાલ્યા જાય છે, કે જેઓ મારી આગળ પણ ચાલતા હતા. સઘળી વસ્તુઓના સમૂહોથી ભરેલી, કલ્પવૃક્ષોની લતાઓની કુંજો જેવી રમણીય અને ધારેલાં સઘળાં સુખોને આપનારી આ એની એ જ ઘરોની હારો છે. આ કીરદેશનું રાજ્ય છે કે જે મેં પૂર્વે ભોગવ્યું હતું તે આજ બીજા જન્મના ચરિત્રની પેઠે ન સંભવે તેવી રીતે મને પ્રત્યક્ષ થયેલું છે. ખરી વાત છે, પૂર્વે જે મને સ્વપ્ન જેવું જોવામાં આવ્યું હતું, તે આજ જાગ્રતના પદાર્થરૂપ થઈને મારી આગળ ખડું થયું છે. સમજી શકાતું નથી કે આ માયા શા કારણથી પ્રકટ થઈને આ રીતે દેખાય છે! અહો જેમ જાળ પક્ષીને પરવશ કરી નાખે છે. તેમ મને આ મનના લાંબા અને વધતા જતા મોહે પરવશ કરી નાખ્યો છે. હાય! ધિક્કાર! બહુ ભૂંડું થાય છે. જેમ વાસનાથી પરવશ થયેલું બાળકનું મન મોટા મોટા ભ્રમોના સમૂહને દેખે, તેમ વાસનાથી ખરાબ થયેલું મારું મૂઢ મન પણ મોટામોટા ભ્રમોના સમૂહોને દેખે છે. હા! હવે મને સંપૂર્ણ સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું અને પ્રાપ્ત થયું તે બહુ સારું થયું. આ મોટી માયા મને એ ચક્રને ધરનારા વિષ્ણુ ભગવાને જ દેખાડી છે. હવે હું પર્વતની ગુફામાં રહીને એવો પ્રયત્ન કરીશ, કે જેથી આ દુષ્ટ ભ્રમના કારણને જાણીશ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! ગાધિ બ્રાહ્મણ એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે નગરમાંથી નીકળ્યો અને એક પર્વતની ગુફામાં જઈને ત્યાં શાંતિ પામેલા સિંહની જેમ રહ્યો. ત્યાં રહી વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવા સારુ એ મહાતેજસ્વી ગાધિએ દોઢ વર્ષ સુધી તપ કર્યું અને તેટલા સમયમાં તે નિત્ય એક અંજલિમાત્ર પાણી પીને જ રહ્યો. એ બ્રાહ્મણે એ પ્રમાણે તપ કરતાં જળના જેવી નિર્મળ મૂર્તિવાળા અને નીલકમળના જેવા શ્યામ સુંદર વિષ્ણુ ભગવાન, જેમ શરદઋતુમાં મોટો પાણીનો ધરો પ્રસન્ન (નિર્મળ) થાય છે, તેમ તેના ઉપર પ્રસન્ન (સંતુષ્ટ) થયા. પછી મેઘના જેવી શ્યામસુંદર કાંતિવાળા વિષ્ણુ ભગવાન એ ગાધિને રહેવાની ગુફામાં પધાર્યા. પછી ત્યાં પધારીને અને અંતરિક્ષમાં ઊભા રહીને શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને ગાધિને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા : હે ગાધિ! તેં મારી મોટામાં મોટી માયા જોઈને? આ જગતરૂપી જાળની લીલા કે જે કેવળ દેખાવ પૂરતી જ છે તે તારા જોવામાં આવીને? તને મારી માયા જોવાની ચિત્તમાં જે ઈચ્છા હતી, તે તો સારી પેઠે પૂર્ણ થઈ, તો હવે આ ગિરિતટમાં ફરી વાર તપ કરીને તું બીજું શું ઈચ્છે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે બોલતા વિષ્ણુ ભગવાનને જોઈને બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ ગાધિએ પુષ્પોના સમૂહથી તેમનાં ચરણારવિંદોનું પૂજન કર્યું. અર્ઘ્ય દઈ, પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, પ્રદક્ષિણા કરી તથા પ્રણામ કરીને તુરત એ બ્રાહ્મણે જેમ બપૈયો મેઘની પ્રાર્થના કરે, તેમ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી.

ગાધિ બોલ્યો : હે દેવ! આપે જે અત્યંત અંધકાર(અજ્ઞાન)મય આ માયા દેખાડી, તેને જેમ પ્રભાતે સૂર્ય પૃથ્વીને પ્રકટ કરે છે, તેમ આપ પ્રકટ કરો (મને એ માયાની સમજણ પાડો). વાસનાઓરૂપી મેલોથી ઘેરાયેલું મન સ્વપ્નની પેઠે જ જે મિથ્યા પદાર્થોરૂપ ભ્રમને દેખે તે ભ્રમ જાગ્રતમાં પણ કેમ જોવામાં આવે? હે નિર્મળ સ્વરૂપમાં રહેનારા પ્રભુ! મને જળની અંદર સ્વપ્ન જેવો જે ભ્રમ બે ઘડી વાર જોવામાં આવ્યો, તે ભ્રમ પાછો પ્રત્યક્ષપણાને કેમ પ્રાપ્ત

થયો? મને જે ચાંડાળપણાની ભ્રાંતિ થઈ હતી, તે ભ્રાંતિએ કરેલા કાળની લંબાઈ—ટૂંકાઈ અને શરીરનાં જન્મ-મરણો મારા મનની અંદર જ નહિ રહેતાં બહાર પણ કેમ થયાં?

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા: હે ગાધિ! તત્ત્વને નહિ જાણનારા અને પોતાનામાં રહેલા વાસનાઓ-રૂપી રોગથી પકડાયેલા ચિત્તનું જ એ રૂપ છે, કે જે મોટા જગતના ભ્રમરૂપે તારા જોવામાં આવે છે. એ સઘળું ચિત્તનું જ રૂપ છે; માટે બહાર પણ નથી, અંદર પણ નથી, લાંબું પણ નથી અને ટૂંકું પણ નથી. આ આકાશ, પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી તથા દિશાઓ આદિ જે જગત જોવામાં આવે છે, તે કાંઈ પણ બહાર નથી; પરંતુ જેમ અંકુરમાં જ પાંદડાંઓનો સમૂહ હોય છે, તેમ સઘળું ચિત્તમાંથી જ છે. જેમ ફળ આદિ પદાર્થો અંકુરમાંથી જ બહાર પ્રકટ થાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ચિત્તમાંથી જ બહાર પ્રકટ થાય છે. જેમ વાસ્તવિક રીતે પાંદડાં અને ફળ આદિ પદાર્થો અંકુરમાં જ છે, પણ અંકુરની બહાર કદી નથી, તેમ વાસ્તવિક રીતે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ચિત્તમાં જ છે, પણ ચિત્તની બહાર કદી નથી. જેમ કુંભાર ઘડાને બનાવે છે અને ફોડી પણ નાખે છે, તેમ ચિત્ત જ આ જગતને બનાવે છે અને નષ્ટ પણ કરી નાખે છે. વર્તમાન પદાર્થોનું ઇન્દ્રિયોથી અવલોકન, ભવિષ્ય પદાર્થોનું મનથી મનન, ભૂત પદાર્થોનું મનથી સ્મરણ, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળ અને તે તે કાળને જણાવનારી સૂર્ય આદિની ક્રિયાઓ વગેરે વિવિધતા બતાવતા આ જગતને ચિત્ત જ બનાવે છે અને ચિત્ત જ પાછું પોતામાં સમેટી લે છે. સ્વપ્નથી થયેલા ભ્રમોમાં, મદના વેગથી થયેલા ભ્રમોમાં, રાગ(પ્રેમ)થી થયેલા ભ્રમોમાં અને રોગ આદિથી થયેલા ભ્રમોમાં સઘળા પદાર્થોને ચિત્ત જ બનાવે છે અને ચિત્ત જ પાછું સમેટી લે છે; અને એ વાત બાળકથી તે વૃદ્ધ સુધીનાં સઘળાં માણસોના અનુભવમાં પણ છે. જેમ મૂળથી પૃથ્વીનું ગ્રહણ કરીને રહેલા ઝાડમાં લાખો ફળો અને લાખો પુષ્પો રહે છે, તેમ વાસનાઓનું ગ્રહણ કરીને રહેલા ચિત્તમાં લાખો વૃત્તાંતો રહે છે. જેમ પૃથ્વીમાંથી ઊખેડી ગયેલા ઝાડમાં ફરી વાર પાંદડાં થતાં નથી, તેમ વાસનાઓથી રહિત થયેલા ચિત્તમાં ફરી વાર જન્મ-મરણ આદિ થતાં નથી. જેમાં અનંત બ્રહ્માંડોની જાળ રહેલી છે, એવા તે ચિત્તે પોતાની અનંત વાસનાઓના એકદેશરૂપ ચાંડાળપણાને પ્રકટ કર્યું, તો તેમાં વિસ્મય પામવા જેવું શું છે? જે રીતે ઘણા આડંબરવાળું અને વિચિત્ર ચિંતા-ઓરૂપી વિકારોને દેનારું ચાંડાળપણું ભ્રાંતિથી જ તારા જોવામાં આવ્યું, તે જ રીતે 'અતિથિ બ્રાહ્મણ આવ્યો, જમ્યો, સૂતો અને તેણે વાત કરી,' એ પણ ભ્રાંતિથી જ તારા જોવામાં આવ્યું છે. 'હું મારા સ્થાનમાંથી ઊઠીને માર્ગમાં ચાલ્યો જાઉં છું, હું 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં આવ્યો છું, આ ભૂતમંડળ દેશનાં માણસો છે અને આ ભૂતમંડળ દેશનાં ગામો છે,' એ ભ્રમ પણ તે જ રીતે તારા જોવામાં આવ્યો છે. 'આ 'કટંજ' નામના ચાંડાળનું જૂનું તૂટી ગયેલું ઘર છે અને લોકો 'આ કટંજનું ઘર છે' એમ કહે છે, એ ભ્રમ' પણ તે જ રીતે તારા જોવામાં આવ્યો છે. 'હું કીરદેશની રાજધાનીમાં આવ્યો છું અને કીરદેશના લોકોએ રાજા થયેલા ચાંડાળનું વૃત્તાંત મારી પાસે કહ્યું,' એ ભ્રમ પણ તે જ રીતે (ભ્રાંતિથી જ) તારા જોવામાં આવ્યો છે. હે બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ! જેને તું સાચું ગણે છે અને જેને તું ખોટું ગણે છે, તે પણ સઘળી મોહજાળ જ તારા જોવામાં આવી છે. વાસના-ઓથી ઘેરાયેલું ચિત્ત પોતાની અંદર શું ન દેખે, એ કાંઈ કહી શકાતું નથી; કેમ કે એક વર્ષે કરી શકાય એવું કામ પણ સ્વપ્નમાં ક્ષણમાત્રથી સિદ્ધ થયેલું ચિત્તના જોવામાં આવે છે. હે મહા-બુદ્ધિમાન ગાધિ! અતિથિ પણ ન હતો, 'ભૂત-મંડળ' નામનો દેશ પણ ન હતો. 'કીર' નામનો દેશ પણ ન હતો, અને કીરદેશની તે રાજધાની પણ ન હતી. એ સઘળું કેવળ

મોહથી જ તારા જોવામાં આવ્યું છે. તું ભૂતમંડળ દેશમાં જતાં, માર્ગમાં થાકી રહ્યો હતો, તેથી જેમ મૃગ વનમાં આરામ લે, તેમ તેં એક પર્વતની ગુફામાં આરામ લીધો હતો અને ત્યાં જ શ્રમથી મૂઢપણાને લીધે 'આ ભૂતમંડળ દેશ છે અને આ તે ચાંડાળનું ઘર છે' એમ તારા જોવામાં આવ્યું હતું, સાચું કાંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નથી. એ સમયમાં જ કીરદેશની રાજધાની જે જોવામાં આવી અને અઘમર્ષણના સમયમાં પણ જે કાંઈ જોવામાં આવ્યું, તે સઘળું માયામય જ જોવામાં આવ્યું છે. હે મુનિ! તું ઉન્મત્તાની જેમ મનથી જ સર્વદા સઘળી દિશાઓમાં ફર્યો છે અને તે તે દિશાઓમાં જે જે કાંઈ તારા જોવામાં આવ્યું છે. તે સઘળો મનનો જ ભ્રમ જોવામાં આવ્યો છે. હવે તારા બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ઘટે એવાં વેદાધ્યયન આદિ કર્મો કરવામાં તું તત્પર થા અને તે પોતાનાં કર્મો કરતાં શાંત બુદ્ધિવાળો થઈને રહેજે. વર્ણાશ્રમના સંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત થયેલાં પોતાનાં કર્મો કર્યા વિના માણસને આ જગતમાં કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પછી હે રામ! ત્રૈલોક્યમાં રહેનારા એવા સર્વ તપસ્વી લોકોથી પૂજાતા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન ગાધિ બ્રાહ્મણને એટલાં વચનો કહી સેવાથી પવિત્ર હસ્તોવાળા દેવતાઓના અને મુનિઓના સમૂહોથી વીંટાઈને પોતાના સ્થાનકરૂપ ક્ષીરસાગરમાં પધાર્યા. ૧—૭૦

इति निगदितवान्स पद्मनाभो भुवनगतापसवृंदपूज्यमानः। विबुधमुनिगणैः पवित्रहस्तैर्वृत उदधिं निजमास्पदं जगाम ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણના 'માયામહત્ત્વકથન' નામનો સર્ગ ૪૮ મો

સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો*

ગાધિ બ્રાહ્મણ જીવન્મુક્ત થયો: આખ્યાનની સમાપ્તિ

वसिष्ठ उवाच

अथ गाधिर्गते विष्णौ पुनर्भूतादिकं क्रमात्।
स्वयं मोहविचारार्थं बभ्रामाभ्रमिवांबरे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! વિષ્ણુ ભગવાન પધારી ગયા પછી, જેમ આકાશમાં વાદળું ફરે, તેમ ગાધિ બ્રાહ્મણ પોતાના મોહનો વિચાર કરવાને માટે (મેં જોયું હતું તે સાચું જોયું હતું કે વિષ્ણુના કહેવા પ્રમાણે સ્વપ્ન જેવું જ જોયું હતું? જો સ્વપ્ન જેવું દીઠું હશે તો હવે ફરી વાર જોતાં નહિ દેખાય એવો નિશ્ચય કરવા માટે) ફરી વાર અનુક્રમથી ભૂતમંડળ આદિ દેશોમાં ફરવા લાગ્યો. ફરીફરીને જોતા ભૂતમંડળ આદિ દેશોનાં માણસોને મોઢેથી પોતાના ચાંડાળપણા આદિનું એ જ વૃત્તાંત સાંભળવામાં આવતાં અને કેટલાંએક ચિહ્નો ઉપરથી આગળની પેઠે જ જાણવામાં આવતાં, મૂંઝાયેલો તે ગાધિ બ્રાહ્મણ વિષ્ણુનાં વચનોનું તાત્પર્ય સમજવા સારુ ફરી વાર પર્વતની ગુફામાં રહીને વિષ્ણુનું આરાધન કરવા લાગ્યો. થોડો કાળ જતાં જ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન તેની પાસે પધાર્યા; કેમ કે એકવાર આરાધન કરવાથી જ પ્રભુ મિત્ર જેવા થઈ જાય છે. જેમ મેઘ મોરને દર્શન દે, તેમ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા વિષ્ણુએ ગાધિને દર્શન દઈને કહ્યું કે, 'વળી તું તપ કરીને શું માગે છે?' એ પ્રમાણે વિષ્ણુનાં વચન સાંભળીને ગાધિએ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું.

ગાધિ બોલ્યો: હે પ્રભુ! હું છ મહિના સુધી ફરી વાર પણ ભૂતમંડળ દેશમાં અને કીરદેશમાં ફર્યો, તો તેમ કરતાં પણ લોકોની વાતોમાં કે બીજાં ચિહ્નોમાં પણ મારા વૃત્તાંત સંબંધી

* આ ઓગણપચાસમા સર્ગમાં ગાધિ બ્રાહ્મણ ભૂતમંડળ દેશમાં તથા કીરદેશમાં ફરવા ગયો, ત્યાં પણ બધું એમ ને એમ જોવામાં આવતાં વારંવાર વિષ્ણુને પૂછી 'સઘળું માયામય છે' એવો નિશ્ચય કરીને, અનુક્રમે જીવન્મુક્ત થયો; એ કથા કહેવામાં આવશે.

કશો ફેરફાર જોવામાં આવ્યો નહિ. આમ છતાં પણ આપે કહ્યું હતું કે, 'ભૂતમંડળ દેશ આદિ સઘળું ભ્રાંતિથી જ તારા જોવામાં આવ્યું હતું' તો એ શી રીતે મનાય? ભ્રાંતિથી જોવામાં આવેલા પદાર્થો અવશ્ય બીજા કાળે ફેરફાર પામી જાય અને મારા જોયેલા પદાર્થો તો બીજા કાળે પણ ફેરફાર પામ્યા નહિ; માટે એ ભ્રાંતિ થઈ હતી, એમ કેમ ધારી શકાય? મહાત્માઓનાં વચનોથી તો મોહનો નાશ જ થવો જોઈએ, પણ મોહની વૃદ્ધિ ન થવી જોઈએ; પરંતુ આપનાં વચનથી તો ઊલટી મારા મોહની વૃદ્ધિ થઈ છે.

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા : જેમ તારા ચિત્તમાં ચાંડાળની સ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે, તેમ જ કાકતાલીય ન્યાયની રીતે ભૂતમંડળ દેશના તથા કીરદેશનાં સઘળાં માણસોના મનમાં ચાંડાળની સ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે; તેથી તેઓ તારા વૃત્તાંતને બરાબર રીતે કહે છે. જે મિથ્યા આભાસ થયો હોય, તેનો જ્ઞાનથી બાધ થયા વિના નાશ થતો નથી. કોઈ ચાંડાળે ગામના સીમાડામાં ઘર રચ્યું હતું અને તે ભાંગી—તૂટી ગયું હતું, કે જે તારા જોવામાં આવ્યું અને જેમાં તે પ્રવેશ કર્યો. કોઈ સમયે કાકતાલીય ન્યાય પ્રમાણે ઘણાં માણસોને એક પ્રકારનો આભાસ પણ થાય છે; કેમ કે મનની ગતિ વિચિત્ર છે. જેમ નિદ્રાની પેઠે ભ્રાંતિ આપનારા મદ્યપાનથી બગડી ગયેલા ચિત્તવાળાઓને સઘળી રીતે સઘળી દિશાઓ ઘૂમતી જોવામાં આવે છે, તેમ ઘણાં માણસો કોઈ સમયે એક પ્રકારના જ સ્વપ્નને દેખે છે, એ વાત આપણા જોવામાં આવે છે. જેમ વનની લીલા ખડવાળી એક જ જગ્યામાં ઘણા મૃગો રમે છે, તેમ રેતી આદિથી બનાવેલા ઢગલાને ઘર માનવારૂપી એક જ ભ્રાંતિમાં ઘણાં બાળકો રમે છે, એ વાત પણ આપણા જોવામાં આવે છે. વધ, બંધ, પરાજય તથા પલાયન આદિ ઘણા પ્રકારના પ્રારબ્ધનાં ફળો સૌ સૌને મળવાનાં હોય, ત્યારે યોદ્ધાઓ આદિ ઘણા લોકો એકી વખતે જય, લાભ તથા ભોગ આદિ તુલ્ય પ્રયોજનોની ભ્રાંતિથી યુદ્ધાદિમાં યત્ન કરે છે; એ પણ આપણા જોવામાં છે. હે ગાધિ! 'જો જગત એ એક જાતની મનની જ કલ્પના હોય, તો કોઈ કાળમાં અમુક ધાન્યના છોડવાઓનો નાશ થાય છે અને અમુક ધાન્યોના છોડવાઓનો ઉદય થાય છે, એવી કાળની વ્યવસ્થા રહેવી જોઈએ નહિ; પણ મનની કલ્પનાથી સર્વ કાળમાં સર્વ થવું જોઈએ' એવી શંકા પણ તારે રાખવી નહિ; કારણ કે એ કાળ પણ એક જાતનો મનથી જ કલ્પાયેલો પદાર્થ છે. સૂર્યની ક્રિયાને જોઈને મનથી જ ઋતુ તથા મહિના આદિની દૃઢ કલ્પના કરી લેવામાં આવી છે. કલ્પિત કાળના અધિષ્ઠાનભૂત જે આત્મા છે, તે તો સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે; એટલે તે કોઈનો પ્રતિબંધ પણ કરતો નથી અને કોઈનો ઉદય પણ કરતો નથી. જે વાસ્તવિક અખંડ કાળ છે, તે આત્મા જ છે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે, અને તે આત્મા કદી કોઈનું કાંઈ લેતો પણ નથી અને મૂકતો પણ નથી. વર્ષો, કલ્પો અને યુગો ઇત્યાદિરૂપ જે આ લૌકિક કાળ છે, તે તો સૂર્ય આદિ ગ્રહોની ગતિઓ ઉપરથી કલ્પાયેલો છે અને તે ઉપરથી પદાર્થોના પ્રતિબંધો અને ઉદય કલ્પાયેલા છે. જેઓનાં ચિત્તોને ભ્રાંતિ થઈ હતી એવા ભૂતમંડળદેશનાં તથા કીરદેશનાં માણસોએ સૌને સમાન (એક પ્રકારનો જ) પ્રતિભાસ થવાથી તારો ચાંડાળપણા આદિનો આડંબર પણ જોયો છે અને તે આડંબરનો છેડો પણ જોયો છે. હે ગાધિ! હવે તું વર્ણાશ્રમ સંબંધી પોતાનાં કર્મોમાં તત્પર રહીને, બુદ્ધિથી આત્માનો વિચાર કરજે અને મનના મોહને ત્યજી દઈને અહીં જ રહેજે; હું જાઉં છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! મહાસમર્થ! વિષ્ણુ ભગવાન એટલાં વચન કહીને અંતર્ધાન થઈ ગયા અને ગાધિ બ્રાહ્મણ ઘણી ઘણી ચિંતાઓવાળી બુદ્ધિથી તે પર્વતની ગુફામાં જ રહ્યો. તે પર્વતની ગુફામાં જ કેટલાએક મહિનાઓ વીતી જતાં, વળી એ ગાધિ બ્રાહ્મણ વિષ્ણુનું આરાધન

કરવા લાગ્યો. એક દિવસે તેને પોતાના સ્વામી વિષ્ણુએ પધારીને દર્શન દેતાં ગાધિએ પ્રણામ કર્યા તથા માનસિક પૂજન કરી, તેમની આજ્ઞા લઈને તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.

ગાધિ બોલ્યો : હે મહારાજ! મારી ચાંડાળપણાની સ્થિતિનું તથા જન્મ—મરણ આદિ ઘણા ઘણા અનર્થોવાળી આ સંસારરૂપી માયાનું સ્મરણ કર્યા કરતો હું ચિત્તમાં મૂંઝાયા કરું છું; માટે મારા મોહની નિવૃત્તિને માટે ઉપાય કહીને આપે તુરત જતું રહેવું નહિ. પણ સઘળો મોહ ટળી જાય ત્યાં સુધી અહીં જ બિરાજવું. આપ મને કોઈ નિર્મળપણાવાળું એક કાર્ય કરવામાં જોડો.

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા: હે ગાધિ! આ જગત શંબરાસુરે ઉત્પન્ન કરેલી ઈન્દ્રજાળોની જેમ માયાના આડંબરરૂપ છે અને આ જગતમાં સ્વરૂપના વિસ્મરણ(અજ્ઞાન)ને લીધે સઘળા પ્રકારોનાં આશ્ચર્યોની કલ્પનાઓ થવી સંભવે છે. 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં અને કીરદેશની રાજધાનીમાં તેં જે જોયું, તે સઘળું અજ્ઞાનરૂપ નિમિત્તથી સંભવે જ છે. નિદ્રા આદિમાં અજ્ઞાનને લીધે કદી નહિ જોયેલા પદાર્થોનો જે ભ્રમ થાય છે, તે સર્વ લોકોના અનુભવમાં છે. જેમ તેં પોતે ખોટો ચાંડાળપણા આદિનો ભ્રમ સાચા જેવો જોયો, તેમ ભૂતમંડળના અને કીરદેશના લોકોએ પણ એ જ કાળમાં તે ભ્રમ સાચા જેવો જોયો. આમ સંકલ્પોની સમાનતા થવાને લીધે કાળ આદિની સમાનતા થવી પણ સંભવે છે. હવે હું મનથી થયેલા ધિક્કારનું નિવારણ કરનારી ખરી વાત કહું છું તે તું સાંભળ. જેમ માગશર મહિનાના પ્રભાવથી લતા ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ આ વાતના પ્રભાવથી તારી ચિન્તા ક્ષીણ થઈ જશે. ભૂતમંડળદેશમાં પૂર્વે એક 'કટંજ' નામનો ચાંડાળ હતો, તે તારા જોવામાં આવેલા જેવા જ સઘળા આકારવાળો હતો. એ ચાંડાળ તેં જોયેલી રીતિ પ્રમાણે જ કુટુંબથી રહિત થઈને કીરદેશમાં ગયો હતો. કીરદેશનો રાજા થયો હતો અને પછી તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. વળી તું જળની અંદર ડૂબ્યો હતો ત્યારે તારા ચિત્તમાં જે એ કટંજરૂપે રહેવાનો ભ્રાંતિરૂપ આભાસ થયો હતો, તે કેવળ મારા સંકલ્પને લીધે જ થયો હતો. ચિત્ત જેમ કોઈ સમયે જોયેલા અને અનુભવેલા પદાર્થોને બિલકુલ ભૂલી જાય છે, તેમ કોઈ સમયે નહિ જોયેલા પદાર્થોની ભ્રાંતિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વપ્ન સંબંધી, મનની કલ્પના સંબંધી અને સન્નિપાત સંબંધી સ્થિતિઓમાં મન જેમ અનેક પ્રકારના સંભ્રમોને દેખે છે, તેમ જાગ્રતની સ્થિતિમાં પણ અનેક પ્રકારના ભ્રમોને દેખે છે. હે ગાધિ! જેમ ત્રિકાળદર્શી યોગીને ભવિષ્યકાળના અને ભૂતકાળના પણ પદાર્થોનો દેખાવ નજરે પડે છે, તેમ તેને ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલું કટંજનું આચરણ વર્તમાન કાળમાં ભ્રાંતિથી દેખાયું. 'કટંજ કે જે હું ન હતો અને તેનાં સ્ત્રી, પુત્ર તથા ઘર આદિ કે જે મારાં ન હતાં તેઓમાં હું જ કટંજ છું અને તે સ્ત્રી, પુત્ર તથા ઘર આદિ મારાં જ છે, એટલી બધી ભ્રાંતિ કેમ થઈ ગઈ?' એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમ કે આત્મજ્ઞાન વિનાના સર્વ લોકોને પોતારૂપ નહિ એવા દેહમાં 'હું છું' એવી અને પોતાનાં નથી એવાં સ્ત્રી, પુત્ર તથા ઘર આદિમાં 'મારાં છે' એવા જે મહાપ્રબળ ખોટા ભ્રમો થયા કરે છે, તેઓની આગળ અલ્પ કાળની આ તારી ભ્રાંતિ કોણ માત્ર છે? જે આત્મવેત્તા પુરુષ હોય છે, તે જ 'આ દેહ હું છું અને આ સ્ત્રી—પુત્રાદિ મારાં છે' એવી મિથ્યા ભ્રાંતિમાં ડૂબતો નથી; બાકી સઘળાં પ્રાણીઓ 'આ દેહ હું છું અને આ સ્ત્રી—પુત્રાદિ મારાં છે, એવી ભ્રાંતિમાં ડૂબી ગયાં છે. જોકે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચડતા વિદ્વાનને પણ 'સર્વ જગત હું છું' એવો અહંકાર રહે છે, તોપણ એવા અહંકારથી તેની ખરાબી થતી નથી; કારણ કે એ વિદ્વાન પદાર્થોના ભિન્ન ભિન્નપણારૂપ અનર્થોની ભાવનાને સ્વીકારતો નથી. જોકે એ વિદ્વાન પણ એક જાતના અહંકારવાળો છે, તોપણ પદાર્થોના વિભાગોરૂપ

દુષ્ટ ભાવનાને સ્વીકારતો નથી. તેથી જેમ તૂંબડું પાણીમાં ડૂબતું નથી, તેમ સુખદુઃખોના વિલાસોવાળા ભ્રમોના પ્રકારોમાં ડૂબી જતો નથી. હે ગાધિ! તું તો હજુ સુધી વાસનાઓની જાળથી ઘેરાયેલા ચિત્તવાળો છે અને યોગ્ય સમજણ વિનાનો છે. તેથી જેમ કાંઈક અવશેષ રહેલા મોટા રોગવાળો પુરુષ સ્વસ્થ થયેલો ન કહેવાય, તેમ તું સ્વરૂપમાં સ્થિર થયો છે એમ કહી શકાય નહિ. તને હજુ સુધી પૂર્ણ જ્ઞાન થયું નથી, તેથી જેમ અધૂરું ઘર રચનારો પુરુષ વરસાદના દુઃખનું નિવારણ કરી શકતો નથી, તેમ તું તારા મનના ભ્રમનું નિવારણ કરી શકતો નથી. જેમ ઊંચા માણસ આગળ ઝાડનું કંઈ ચાલતું નથી તેમ જ્યારે તારા મનમાં ભ્રમનો આભાસ ખડો થાય છે, ત્યારે તે આભાસ આગળ તારું કંઈ જ ચાલતું નથી. જે ચિત્ત છે, તે જ આ માયારૂપી ચક્રના મધ્યરૂપ છે અને તે મધ્યબિંદુને લીધે આ માયારૂપી ચક્ર સર્વત્ર ફર્યા કરે છે; માટે તે ચિત્તને દબાવીને રહેવામાં આવે, તો માયારૂપી ચક્ર કાંઈ પણ અડચણ કરી શકતું નથી. હે ગાધિ! તું હવે તપ કરવાને સજ્જ થા અને મનમાં કાંઈ પણ ખેદ નહિ રાખતાં, પર્વતની કુંજોમાં દશ વર્ષ સુધી ચિત્તના નિરોધનો અભ્યાસ કર એટલે તેમ કરવાથી તને અપરિચ્છિન્ન જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! વિષ્ણુ ભગવાન એ ગાધિ બ્રાહ્મણને એટલાં વચન કહીને વાયુમંડળમાં રહેલા વાદળની જેમ, શાંત થયેલા દીવાની જેમ અને યમુનાના તરંગની જેમ ક્ષણમાત્રમાં ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા. જેમ શરદૃઋતુના અંતમાં ઝાડ વિરસપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ગાધિ વિવેકને લીધે વૈરાગ્યની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો. ભ્રમણ કર્યા કરતા ભ્રમણના બોજાથી રહિત થયેલી બુદ્ધિવાળો એ ગાધિ પોતાને પૂર્વે જોવામાં આવેલી પ્રારબ્ધના ફળરૂપી અયોગ્ય ચાંડાળપણા આદિની વિચિત્ર ચેષ્ટાને ધીરે ધીરે ધિક્કારવા લાગ્યો. જેમ મેઘ આરામ લેવા પર્વતમાં જાય, તેમ કરુણાથી ભીંજાયેલા મનવાળો એ ગાધિ ચિત્તના નિગ્રહનો ઉત્તમ રીતે અભ્યાસ કરવા સારુ 'ઋષ્યમૂક' નામના પર્વતમાં ગયો. ત્યાં જઈ, સઘળા સંકલ્પોનો ત્યાગ કરીને તેણે દશ વર્ષ સુધી તપ કર્યું અને તેથી તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. આમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાને લીધે પોતાની બ્રહ્મરૂપ સત્તાને પામી, ભયથી તથા શોકથી રહિત થયેલો નિરંતર ઉદય પામેલા જીવન્મુક્ત સ્વરૂપવાળો, ભોગોના વિસ્તારોની સ્થિતિઓમાં આસક્તિ વિનાનો અને સ્વરૂપાનંદથી પૂર્ણ થયેલા ચિત્તવાળો એ ગાધિ જેમ સોળે કળાઓથી સંપૂર્ણ ચંદ્ર આકાશમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ પોતાની પરબ્રહ્મસત્તામાં વિશ્રાંતિ પામ્યો. ૧—૪૭

अरमत तदनु स्वां प्राप्यसत्तां महात्मा ह्यपगतभयशोको योगभूमावनीषु । सततमुदितजीवन्मुक्तरूपः प्रशांतः सकल इव शशांको घूर्णितापूर्णचेताः ॥ ४७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ગાધિની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ' નામનો સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો*

ચિત્તજયોપાય, જ્ઞાનમાહાત્મ્ય અને ચિત્તની ચંચળતાથી થતા દોષોનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

एवमेषातिवितता दुर्ज्ञाना रघुनन्दन । महामोहमयी माया विषमा पारमात्मिकी ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુનંદન! આ રીતે પરમાત્મામાં રહેલી આ માયા અત્યંત વિસ્તીર્ણ છે, માંડ જાણી શકાય એવી છે અને મહા મોહમયી છે. ચાર ઘડી વાર થયેલા સ્વપ્ન જેવા ભ્રમથી જોવાપણું કયાં અને અનેક વર્ષો સુધી ચાંડાળપણાથી ભોગવાયેલા રાજ્યનો ભ્રમ કયાં! ભ્રમથી દેખાવું તે કયાં અને પ્રત્યક્ષ દેખાવું તે કયાં! અસત્યપણું કયાં અને તેનું પાછું સાચું

* આ પચાસમા સર્ગમાં ચિત્તને દબાવવાના ઉપાયો, જ્ઞાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય અને ચિત્તની દુષ્ટતાથી થતા દોષો કહેવામાં આવશે.

કાંઈ દર્શન થાય છે, તે સઘળું આત્માના પ્રકાશથી જ થાય છે. તેમાં જે જે જીવના ચૈતન્યની ઉપાધિઓ મળી જાય છે, તે તે જીવો પરસ્પરના કલ્પેલા સંસારોને જુએ છે. વિચિત્ર સંસારોરૂપી જળાશયોની ઉપાધિઓનો મેળ હોવાથી તે એકબીજાની સાથે મળે છે અને તેમ મળવાથી સત્યતાની ભ્રાંતિ દૃઢ થતાં ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કેટલાએક સંસારો જુદા જ રહેલા છે, કેટલાએક સંસારો જુદા જ લય પામે છે અને કેટલાએક સંસારો પરસ્પરથી મળેલા પણ છે. આવી રીતના અનેક સંસારોરૂપી ચણોઠીઓના વનરૂપ બ્રહ્મ એક જ અને અખંડિત છે. જેના એક એક પરમાણુ જેટલા પ્રદેશમાં સંસારોરૂપી અસંખ્ય ચણોઠીઓ રહેલી છે અને તે વળી પરસ્પરની સાથે સંલગ્ન થયા વગર રહેલી છે. તે 'બ્રહ્મ' નામનું વન અતિ અદ્‌ભુત છે. તેઓમાં કોઈ કોઈ સંસારોરૂપી ચણોઠીઓ પરસ્પરની સાથે મળવાથી ઘાટાપણાને પામેલી છે. તેમનામાં સઘળા પદાર્થો સર્વના જોવામાં આવે છે એમ નથી; પણ જે જે પદાર્થો પ્રારબ્ધભોગને અનુકૂળ થઈને જ્યાં રહ્યા હોય, ત્યાં તેટલા પદાર્થો જ જોવામાં આવે છે, બીજા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી. બીજા મનમાં ચાલતા મનોરાજ્યને જોવા તથા ભોગવવા આદિમાં એક મનની જે અસમર્થતા છે, તે અસમર્થતાથી જ મન જુદાં જુદાં માનવામાં આવે છે અને એ મનની જુદાઈથી જ જીવોની જુદાઈ છે. આવી રીતે જુદાં જુદાં મનોરાજ્યરૂપી સંસારોમાં કેટલાંએક મનોરાજ્યો પરસ્પરથી મળી ગાઢ થાય છે, એટલે દેહાભિમાન દૃઢ થઈ જાય છે અને એ મનોરાજ્યનું વિસ્મરણ થાય તો સ્વાભાવિક રીતે દેહનો અભાવ જ રહે છે. ચૈતન્યરૂપી સોનું દેહરૂપ મિથ્યા આકારનું અભિમાન ધારણ કરવાને લીધે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને, મિથ્યા રીતે જ કેવળ માયિક દેહાકારપણારૂપ કડાંપણાનો અનુભવ કરે છે. કોઈ કોઈનાં કર્મોની તથા વાસના આદિની સમાનતા થતાં તેઓ (કર્મો તથા વાસનાઓ આદિ) જ્યારે એક કાળમાં ફળ આપવાને ઉન્મુખ થાય છે, ત્યારે અશુદ્ધ ચિત્તોનું પણ પરસ્પરના સંસારોરૂપે મળવું થાય છે. જેમ હઠયોગના અભ્યાસથી શુદ્ધ થયેલા યોગીઓનો પ્રાણવાયુ પરાયા દેહમાં પ્રવેશ કરીને તે દેહના વશ્ય થયેલા પ્રાણાદિકને જાણવાને લીધે, તેઓએ જાણવાના શબ્દાદિકને જાણે છે, તેમ શુદ્ધ થયેલું મન પણ પરાયા મનોરાજ્યને જાણી શકે છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ સ્થૂલ દેહ હોય તો જ થાય છે એમ સમજવું નહિ; કારણ કે એ ત્રણ અવસ્થાઓનું મૂળ જીવપણું જ છે. આ પ્રમાણે જીવ જ ત્રણ અવસ્થાઓરૂપ છે, એમ વિચાર કરતાં જીવથી ન્યારું દેહનું સ્વરૂપ કાંઈ પણ અવશેષ રહેતું નથી. જળના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં જળથી જુદું તરંગોનું સ્વરૂપ કાંઈ પણ અવશેષ રહે નહિ. તત્ત્વવેત્તા જીવ આ રીતે તુરીયપદમાં (જાગ્રતથી, સ્વપ્નથી અને સુષુપ્તિથી જુદા સ્વરૂપમાં) રહેલા બ્રહ્મભાવને જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થઈને, જીવપણાથી નિવૃત્ત થાય છે અને અજ્ઞાની જીવ પોતાની કલ્પનાથી દેહાકાર થઈને વારંવાર સંસારમાં પ્રવર્તે છે. જો કે જ્ઞાની જીવ અને અજ્ઞાની જીવ બંને વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બંનેને મુક્તપણું સરખું જ છે, તોપણ અજ્ઞાની જીવ સૂતેલા જેવો છે અને તે પોતાના સ્વરૂપને નહિ જાણવાથી જન્મ—મરણ પામ્યા કરે છે. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે કોઈ જીવ બીજા જીવના સંસારમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. એક એક સંસારમાં જુદાં જુદાં રૂપોવાળા બીજા સંસારો પણ છે. જેમ કેળના થાંભલામાં એક છોતરાની અંદર બીજું છોતરું અને બીજા છોતરાની અંદર ત્રીજું છોતરું, એમ છોતરાંના સમૂહો હોય છે, તેમ તે સંસારોની અંદર પણ સંસારોના સમૂહો રહેલા છે. જેમ અનેક છોતરાં છતાં કેળ એકરૂપે છે તેમ અનેક સંસારો છતાં બ્રહ્મ એકરૂપે છે. વિસ્તાર પામેલી કેળની પેઠે બ્રહ્મ સ્વભાવથી શીતળ છે. સેંકડો પ્રકારના અવયવોનો વિસ્તાર થતાં પણ જેમ કેળમાં ભિન્નતા નથી, તેમ સેંકડો સંસારો થતાં

પણ બ્રહ્મમાં ભિન્નતા નથી. જેમ વડ આદિનું બીજ જળના સંસર્ગથી વડ આદિરૂપ થઈને પાછું બીજરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ બ્રહ્મ પણ વાસના આદિના સંસર્ગથી મનરૂપ થઈને પાછો જ્ઞાનનો ઉદય થતાં બ્રહ્મરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. જેમ રસથી થયેલું બીજ ફળરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ બ્રહ્મથી થયેલો જીવ જગતરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. જેમ 'રસનું કારણ શું હશે?' એ પૂછવું પણ અઘટિત છે, તેમ 'બ્રહ્મનું કારણ શું હશે?' એ પૂછવું પણ અઘટિત છે. 'બ્રહ્મ એ એક જાતનો જગતનો સ્વભાવ જ છે' એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કારણ કે સ્વભાવ કાર્યની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને બ્રહ્મ જગતની સાથે ઉત્પન્ન થતું નથી. બ્રહ્મ નિર્વિકાર, અદ્વિતીય અને અસંગ હોવાથી વાસ્તવિક રીતે કોઈનું કારણ નથી અને આરોપની રીતિથી સઘળા પ્રપંચનું આદિ કારણ છે. તેમાં જગતની વિચિત્રતા થવાનાં બીજાં કાંઈ પણ કારણો નથી. આમ છે એટલા માટે સારરૂપે બ્રહ્મનો જ વિચાર કરવો યોગ્ય છે. સાર વગરના બીજા વિચારો કરવાથી કાંઈ પુરુષાર્થ થાય એમ નથી. જે બીજ હોય છે, તે પોતાના આકારને છોડીને, અંકુર આદિરૂપે થયેલું જોવામાં આવે છે, પણ બ્રહ્મ તો પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં જગતરૂપે જ થયેલું છે. વૃક્ષનું બીજ ફાટીને તેમાંથી અંકુર નીકળે છે, એટલે બીજા પ્રદેશથી વધારે પ્રદેશમાં વ્યાપે છે, પણ જગત તો બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે, એટલે બ્રહ્મના પ્રદેશથી જરા પણ અધિક પ્રદેશમાં ફેલાયેલું નથી. બીજનું સ્વરૂપ અવયવોવાળું છે, માટે તે બીજની સાથે નિરવયવ બ્રહ્મને સમાન ગણવું યોગ્ય નથી. બ્રહ્મને કોઈની પણ ઉપમા લાગુ પડે એમ નથી. જે બ્રહ્મ છે, તે જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે જગતરૂપે થયું જ નથી. જેમ રજ્જુ સર્પરૂપે થયેલી છે અને સર્પરૂપે નથી પણ થયેલી, તેમ બ્રહ્મ જગતરૂપે થયેલું છે અને જગતરૂપે થયેલું પણ નથી. પોતે દ્રષ્ટા છતાં પોતાને દૃશ્યરૂપ માને છે, એટલા માટે ખરા સ્વરૂપનું ભાન થતું નથી. જ્યાં સુધી પોતાનું સ્વરૂપ દૃશ્યરૂપ મનાયું હોય, ત્યાં સુધી પોતાના સ્વરૂપની સાચી સ્થિતિનો કોને અનુભવ થાય? જ્યાં સુધી ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળની ભ્રાંતિ હોય ત્યાં સુધી કશું સમજુપણું નથી. જો સમજુપણું હોય, તો ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળની ભ્રાંતિ કેમ જ હોય? આત્મા નિર્મળ, સ્વયંપ્રકાશ અને વ્યાપક છે, તોપણ જોવામાં આવતો નથી; માટે બહિર્મુખ લોકોની ભ્રાંતિ ભારે પ્રબળ છે! જેમ નેત્ર બીજા પદાર્થોને જુએ છે પણ પોતાના દૃશ્યરૂપ સ્વરૂપને જોતું નથી, તેમ બહિર્મુખ લોકો દૃશ્યને જુએ છે, પણ પોતાના આત્માને જોતા નથી. જોકે દ્રષ્ટા નિર્મળ, સ્વયંપ્રકાશ, વ્યાપક અને પોતાનું સ્વરૂપ જ છે, તોપણ જેમ સઘળી ભ્રાંતિઓથી છૂટેલા જીવન્મુક્ત પુરુષ દૃશ્યને જોતો નથી, તેમ બહિર્મુખ લોકો દ્રષ્ટાને જોતા નથી. જોકે બ્રહ્મ આકાશની પેઠે વ્યાપક છે, તોપણ યત્ન કરવા છતાં પણ ભાગ્યે જ મળે છે; પરંતુ જે દૃશ્ય છે, તેને જો દૃશ્યરૂપે જ જોવામાં આવે, તો બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ બહુ જ દૂર છે. દૃશ્ય જગતમાં દૃશ્યપણાનું માર્જન કરીને, જો બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવામાં આવે, તો જ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી જગતને બ્રહ્મરૂપે નહિ પણ જગતરૂપે જોવામાં આવે છે, ત્યાં સુધી અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું ઘણું દૂર છે. બહિર્મુખ લોકો દૃશ્યને જુએ છે, પણ દ્રષ્ટાને જોતા નથી. પરંતુ હે રામ! દૃશ્ય એ કાંઈ છે જ નહિ, કેવળ દ્રષ્ટા જ છે. જેમ સર્વશક્તિમાન રાજા સઘળું બનાવીને તેનો અનુભવ કરે છે, તેમ સર્વશક્તિમાન આત્મા સઘળું બનાવીને તેનો અનુભવ કરે છે; એમ માનીએ તો જેમ રાજાને બીજાં સાધનોની જરૂર પડે છે, તેમ આત્માને પણ બીજાં સાધનોની જરૂર પડે છે એમ સ્વીકારવું પડે. એટલા માટે વાસ્તવિક સિદ્ધાંત એ છે કે, નિર્વિકાર આત્મા જ તે તે દૃશ્યપદાર્થોરૂપે ઉદય પામે છે. તેથી આત્મામાં લૌકિક રીતનું દ્રષ્ટાપણું કે દૃશ્યપણું

કાંઈ નથી. જે દ્રષ્ટા છે તે જ સર્વાત્મક હોવાથી દૃશ્યરૂપ છે, એટલે તેમાં લૌકિક રીતનું દ્રષ્ટાપણું કે દૃશ્યપણું સંભવતું નથી. જેમ શેરડીનો રસ જ ધોળી ખાંડરૂપ થાય છે અને વસંતનો રસ જ ફળ, પુષ્પ તથા લતારૂપ થાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ જીવરૂપ થયેલ છે અને દેહરૂપ પણ થયેલ છે. જેમ શેરડીનો રસ તથા વસંતનો રસ પોતાનું રસપણું નહિ છોડતાં જ ખાંડરૂપ અને ફળ આદિરૂપ થાય છે. તેમ ચૈતન્ય પોતાના ચૈતન્યઃપણાને નહિ છોડતાં જ દ્રષ્ટારૂપ અને દૃશ્યરૂપ થાય છે. અનુભવરૂપ જે આત્મા છે, તે પોતાની અંદર જ જગતરૂપ સ્વપ્નને જુએ છે. જેમ પૃથ્વી સંબંધી શેરડીના રસમાં ખાંડપણું, ગોળપણું તથા સાકરપણું થાય છે. તેમ આત્મામાં જ ચિત્તપણું, અહંકારપણું તથા પંચભૂતપણું વગેરે થાય છે. જેમ પૃથ્વીનો રસ જ પોતાનાથી અભિન્ન અનેક વનખંડોરૂપે ઉદય પામે છે, એ વાત નિઃસંશય છે, તેમ આત્મા જ પોતાનાથી અભિન્ન અનેક દ્વૈતખંડોરૂપે ઉદય પામે છે, એ વાત નિઃસંશય છે. આત્માથી આત્મામાં જ પ્રકાશ પામતાં આત્માના જ વિલાસરૂપ ચિત્ત આદિ વૃક્ષો, દેહ આદિ દૃશ્યોરૂપી સેંકડો શાખાઓથી સંપન્ન છે અને તેમનો આત્મજ્ઞાન વિના અંત જોવામાં આવતો નથી. જેમ પૃથ્વીનો રસ પ્રત્યેક વનખંડોરૂપ થઈને પોતપોતાના રસોનો ચમત્કાર દેખાડે છે, તેમ બ્રહ્મ પ્રત્યેક બ્રહ્માંડરૂપ થઈને પોતપોતાના જુદા જુદા ભોગોનો ચમત્કાર દેખાડે છે. જે જે જીવનો જે જે સંસ્કાર જે જે રીતે ઉદય પામે છે, તે તે જીવના તે તે સંસ્કારને તે તે રીતે સંસારરૂપ થઈને ચૈતન્ય (બ્રહ્મ) અનુસરે છે. એવા અનેક સંસારોમાં કેટલાએક જીવોના સંસાર પરસ્પર મળે છે અને તેઓમાં જીવો પોતાની મેળે વિહાર કરીને, ઘણે કાળે શાંત થઈ જાય છે. હે રામ! તમે પરમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિરૂપ જ્ઞાનચક્ષુ વડે જુઓ તો પરમાણુના મધ્યોમાં પણ હજારો સંસારોના સમૂહો રહે છે. જેમ તલમાં તેલ રહ્યું છે, તેમ ચિત્તમાં, આકાશમાં, પથરામાં, જ્વાળામાં, વાયુમાં અને જળમાં લાખો સંસારો રહ્યા છે. આ સઘળા ચિત્તના વિકારો છે; એટલા માટે જ્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે જીવ બ્રહ્મરૂપ થાય છે. એ શુદ્ધચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે; એટલા માટે જેમ કોઈ સમયે આપણાં અને પરાયાં સ્વપ્નો મળી જાય છે, તેમ સંસારો પણ પરસ્પર મળી જાય છે. બ્રહ્મા આદિ પુરુષોને પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ ભ્રાંતિને લીધે આ બ્રહ્માંડરૂપી લાંબું અને મોટું સ્વપ્ન પોતાની અંદર જ ઊઠેલું છે. કેટલાએક જીવો એક સંસારરૂપી સ્વપ્નમાંથી બીજા સંસારરૂપી સ્વપ્નમાં અને બીજા સંસારરૂપી સ્વપ્નમાંથી ત્રીજા સંસારરૂપી સ્વપ્નમાં જાય છે; એટલે એમ જતાં જતાં વાસનાઓ દૃઢ થવાથી ચિત્તમાં કલ્પાયેલા ભીંત આદિ પદાર્થો જ બહારના ભીંત આદિ પદાર્થોરૂપે અત્યંત દૃઢ પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય જ્યાં જે આકારની ભાવના કરે છે, ત્યાં તરત જ તે રૂપ જ થઈ જાય છે. વાસનાના ઉદય પ્રમાણે વિવર્ત પામવાનું ચૈતન્યમાં સામર્થ્ય જ છે. એ સામર્થ્યને લીધે સ્વપ્નમાં જે જોવામાં આવે છે, તે પણ સ્વપ્નના સમયમાં સાચું જ જણાય છે. જેમ પાંદડાં, લતાઓ, પુષ્પો તથા ફળો બીજમાં જ રહેલાં છે, તેમ સમસ્ત વાસનાઓ ચૈતન્યમાં જ રહેલી છે. જગતની અંદર જીવરૂપ પરમાણુઓ અને જીવોની અંદર જગતરૂપ પરમાણુઓ પ્રતીત થાય છે, એ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે જીવ અને જગત એ બંને બ્રહ્મરૂપ હોવાથી આકાશમાં આકાશતુલ્ય છે. આમ સમજીને તમે ‘જગતોની અને જીવોની પરસ્પરમાં સ્થિતિ કેમ સંભવે?’ એ ભ્રાંતિને છોડી દો. ચૈતન્યરૂપ જીવ પોતાના જ અંશરૂપ દેશ, કાળ, ક્રિયાઓ અને દ્રવ્યોથી જગતને જાણે તે જગત બીજાં હોય એમ માની લે છે, પણ તે જગત કોઈ રીતે જીવથી ભિન્ન સંભવતાં નથી. બ્રહ્માથી માંડીને કીડા પર્યંતના જીવોને સ્વપ્નની પેઠે પોતાની અંદર પોતાની મેળે જ દેખાતું આ ચૈતન્યના અંશરૂપ શરીરે ભ્રાંતિથી સ્થૂલ શરીર-

રૂપે માની લેવામાં આવ્યું છે. જે કાંઈ આ જગત સ્ફુરેલું છે, તેનું નિરૂપણ કરતાં વાસ્તવિક રીતે તેનો કોઈ પણ અંશ બ્રહ્મથી જુદો પડતો નથી. ચૈતન્યના સૂક્ષ્મ અંશોરૂપ જીવો પોતાનારૂપ જગતને ભ્રાંતિને લીધે જુદું માનીને તેનો સ્વાદ લીધા કરે છે. અત્યંત વિસ્તીર્ણ આકારવાળો આ બ્રહ્માંડરૂપી વનખંડ, જે ચૈતન્યના એક પરમાણુરૂપ છે અને તે નેત્ર આદિ ઈન્દ્રિયોરૂપ પુષ્પોમાંથી જુદાં જુદાં રૂપ આદિનાં જ્ઞાનરૂપ સુગંધો કાઢયા કરે છે, તે આમસ્થો જ જોવામાં આવે છે. દૃશ્યના બીજરૂપ ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે અને અવિનાશી છે, તેથી સઘળાં બ્રહ્માંડને જોવા માટે અજ્ઞાની જીવ પોતાથી બહાર જુએ છે, અને જ્ઞાની જીવ પોતાની અંદર જ જુએ છે. બ્રહ્માંડરૂપ દ્વૈતને જોવાને ઘણા કાળનો અભ્યાસ થવાને લીધે જીવ તે બ્રહ્માંડમાં પોતાની અધોગતિ અને ઊર્ધ્વગતિ થયાનું ભ્રાંતિથી જ માની લે છે. જેમ એક સ્વપ્ન પછી બીજા સ્વપ્નને અને બીજા સ્વપ્ન પછી ત્રીજા સ્વપ્નને એમ વારંવાર સ્વપ્નોને જોયા કરતો માણસ શિખર ઉપરથી ખસી પડેલી શિલાની જેમ ખોટા ખાડાઓમાં અથડાયા કરે છે, તેમ એક સંસાર પછી બીજા સંસારને અને બીજા સંસાર પછી ત્રીજા સંસારને એમ વારંવાર સંસારોને જોયા કરતો અજ્ઞાની જીવ જન્મ—મરણરૂપી ખોટા ખાડાઓમાં અથડાયા કરે છે. વાસ્તવિક રીતે અખંડ તત્ત્વથી જુદા નહિ પડતા અને જુદાં જુદાં શરીરોરૂપે સ્ફુરેલા જીવોમાં કેટલાએક જ્ઞાની જીવો ભ્રાંતિરહિતપોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યા છે અને કેટલાએક અજ્ઞાની જીવો દેહાદિકથી મળી ગયેલા છે. કેટલાએક જ્ઞાનીઓ બ્રહ્માંડને તથા જીવોને પોતાની અંદર ઊઠેલી ભ્રાંતિરૂપ જ સમજે છે અને તેઓ તો આ જોવામાં આવતા વિશાળ જગતને સ્વપ્ન જેવું મિથ્યા જ માને છે. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક અને સર્વાત્મક છે, તેથી બ્રહ્માંડનું બહાર જણાવું પણ ચૈતન્યની સત્તાથી છે અને અંદર જણાવું તે પણ ચૈતન્યની સત્તાથી છે. જ્યાં ચૈતન્ય હોય, ત્યાં તેના વિવર્તનો ઉદય પણ હોય જ એ સ્વાભાવિક છે. સઘળા જીવો વ્યાપક ચૈતન્યની અંદર પ્રતિભાસરૂપ છે. તેઓની અંદર જે અન્ય જીવો ઉદય પામે છે અને તેમની પણ અંદર વળી જે અન્ય જીવો ઉદય પામે છે, તે સઘળા જીવો પણ ચૈતન્યની વ્યાપકતાને લીધે ચૈતન્યની અંદર જ પ્રતિભાસરૂપ છે. જીવની અંદર જીવ થાય છે અને વળી તેની અંદર પણ જીવ થાય છે. જેમ કેળના થાંભલામાં એકની અંદર બીજું, બીજાની અંદર ત્રીજું અને ત્રીજાની અંદર ચોથું એમ અંદર અંદર અનેક છોતરાંઓ હોય છે, તેમ સર્વ સ્થળના જીવોમાં પણ એકની અંદર બીજા, બીજાની અંદર ત્રીજા અને ત્રીજાની અંદર ચોથા એમ અંદર અંદર અનેક જીવો છે. જેમ જાણવામાં આવે ત્યારે સોનામાં પ્રતીત થયેલું કડાં વગેરેપણું નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ-તત્ત્વ જાણવામાં આવે, ત્યારે બહારનું અને અંદરનું સઘળું દ્વૈત નષ્ટ થઈ જાય છે. જે પુરુષને 'હું કોણ છું અને આ જગત શું છે' એવો પ્રૌઢ વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તેના મનમાંથી આ અનાદિકાળનો જીવપણાના દુઃખનો ભ્રમ કદી છૂટતો નથી. વૈરાગ્યપૂર્વક કરવામાં આવેલો વિચાર જ સફળ થાય છે, પણ રાગવાળાએ કરેલો વિચાર સફળ થતો નથી. જે સુબુદ્ધિવાળા પુરુષને દિવસે દિવસે સંસારનાં સુખોની લાલચ પાતળી થતી જતી હોય છે, તે પુરુષનો વિચાર ફળદાયી થાય છે. જેમ ઔષધનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે તો આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ ઈન્દ્રિયોને જીતવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે, તો વિવેક ફળદાયી થાય છે. જે પુરુષને વાતચીત કરવામાં જ વિવેક હોય છે પણ મનમાં વિવેક હોતો નથી, તેણે અવિવેકીપણું નહિ છોડેલું હોવાથી તેને તે અવિવેકીપણું બહુ દુઃખ આપે છે. ચિત્રમાં આલેખેલો પ્રકાશિત અગ્નિ જેમ કશું કામ કરતો નથી તેમ કેવળ વાતચીત કરવામાં જ રાખેલો વિવેક કશું કામ કરતો નથી. જેમ પવનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો નથી, પણ સ્પર્શથી જ

તેનો અનુભવ થાય છે, તેમ વાત કરવાથી વિવેક થયો જણાતો નથી પણ ભોગની ઈચ્છા પાતળી પડવાથી જ વિવેક થયો જણાય છે. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલું અમૃત ખરું અમૃત નથી, જેમ ચિત્રમાં આલેખેલો અગ્નિ ખરો અગ્નિ નથી અને જેમ ચિત્રમાં આલેખેલી સ્ત્રી ખરી સ્ત્રી નથી, તેમ વાતચીતમાં દેખાડેલો વિવેક ખરો વિવેક જ નથી એમ સમજો. પ્રથમ વિવેકથી રાગ અને દ્વેષ ઓછો થાય છે તથા તેનું મૂળ અજ્ઞાન ઓછું થાય છે અને તે પછી ઈષ્ટ વિષયોને મેળવવાની અને અનિષ્ટ વિષયોને દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થયું હોય ત્યારે વિવેક પ્રાપ્ત થયો સમજવો. જેને વિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય, તે પુરુષ પતિતપાવન છે અને તે જીવન્મુક્તિનું પાત્ર છે. ૧—૭૦

पूर्वं विवेकेन तनुत्वमेति रागोऽथ वैरं च समूलमेव। पश्चात्परिक्षीयत एव यत्नः स पावनो यत्र विवेकताऽस्ति ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'જીવનખંડકાવતાર' નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો*

જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય અવસ્થાનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

जीवबीजं परं ब्रह्म सर्वत्र खमिव स्थितम्।
तेन जीवोदरजगत्यपि जीवोऽस्त्यनेकधा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! સઘળા જીવોના બીજરૂપ પરબ્રહ્મ આકાશની જેમ વ્યાપક છે; તેથી તે જીવોની અંદર પણ રહેલા છે. આથી જીવોની અંદરના ભાગમાં જે જગત છે, તેમાં પણ અનેક જીવો રહેલા છે. ચૈતન્યૈકરસ પરબ્રહ્મથી કોઈ પણ પ્રદેશ ખાલી નથી, એટલા માટે કેળના થાંભલાનાં છોતરાંની જેમ એક એક જીવની અંદર અન્ય અન્ય જીવ રહેલા છે. વળી પૃથ્વીના ઉદરમાં કીડાઓની પેઠે એક એક જીવની અંદર બીજા ઘણા ઘણા જીવો પણ રહેલા છે. જેમ ગ્રીષ્મઋતુમાં દેહની અંદરના મળમાં તથા પસીનામાં જે કીડાઓ રહે છે; તેઓ પણ દેહની અંદર જ રહેલા કહેવાય છે; તેમ જ જે જીવો પરબ્રહ્મની અંદર રહેનારા જીવોમાં રહે છે, તેઓ પણ પરબ્રહ્મમાં જ રહે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મ જ્યાં જ્યાં દૃશ્યપણે રહેલું છે, ત્યાં ત્યાં તે તે દૃશ્યની અંદર તેના ભોક્તા જીવો પણ રહેલા છે. એ જીવો પોતપોતાના કલ્યાણ માટે વિચિત્ર પ્રકારની ઉપાસનાઓના ક્રમોથી જે જે રીતે યત્ન કરે છે, તે તે રીતને અનુસરતાં ફળોને તરત પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે દેવતાઓનું યજન કરનારા જીવો દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે, યક્ષોનું યજન કરનારા જીવો યક્ષોને પ્રાપ્ત થાય છે. હિરણ્યગર્ભનું યજન કરનારા જીવો હિરણ્યગર્ભને પ્રાપ્ત થાય છે અને પરબ્રહ્મનું યજન કરનારા જીવો પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ છે એટલા માટે તુચ્છનો ત્યાગ કરીને અતુચ્છ પરબ્રહ્મનો જ આશ્રય કરવો યોગ્ય છે. ભૃગુનો પુત્ર શુક્ર પોતાની જ્ઞાનશક્તિ નિર્મળ હોવાને લીધે મુક્ત હતો; પણ પ્રથમ દેખાયેલા અપ્સરારૂપ દૃશ્યથી સ્વાભાવિક રીતે તુરત બંધાઈ ગયો. જગતમાં બાળકની જ્ઞાનશક્તિ પ્રથમ કાચી અને કૂણી હોય છે. જ્યાં સુધી તેને સંસારસંબંધી વ્યસનોનો તાપ ન લાગ્યો હોય, ત્યાં સુધી તેને જેવું વલણ આપીએ તેવું આપી શકાય છે; પણ સંસારસંબંધી વ્યસનોના તાપો લાગવાથી જ્ઞાનશક્તિ કઠિન થઈ ગયા પછી તેને બીજી વ્યુત્પત્તિ આપી શકાતી નથી. એટલા માટે એ જ્ઞાનશક્તિ કૂણી હોય ત્યારે જ તેને બ્રહ્મભાવની વ્યુત્પત્તિ આપવી; પણ જીવપણા આદિ ખોટા ભાવની વ્યુત્પત્તિ આપવી નહિ.

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્! જાગ્રત અવસ્થા અને સ્વપ્નાવસ્થા એ બેમાં શો ભેદ છે, તે આપે

* આ ઓગણીસમા સર્ગમાં ઉપાસના પ્રમાણે ફળની પ્રાપ્તિ, બોધથી સત્ય આત્મસ્થિતિની પ્રાપ્તિ, જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ અને તુરીયની સ્થિતિ કહેવામાં આવશે

કહેવો જોઈએ. જાગ્રત પણ અપરોક્ષ અનુભવમાં આવે છે અને સ્વપ્ન પણ અપરોક્ષ અનુભવમાં આવે છે; તે છતાં જાગ્રત અવસ્થા સાચી કેમ કહેવાય છે અને 'સ્વપ્ન જાગ્રતના જેવો ભ્રમ છે' એમ કેમ કહેવાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેના પદાર્થોમાં સ્થિરતાની પ્રતીતિ થાય છે, તે જાગ્રત કહેવાય છે અને જેના પદાર્થોમાં અસ્થિરતાની પ્રતીતિ થાય છે, તે સ્વપ્ન કહેવાય છે, સ્વપ્ન પણ જો કાળાંતરમાં રહે, તો જાગ્રત કહેવાય અને જાગ્રત પણ જો કાળાંતરમાં ન રહે તો તે સ્વપ્ન કહેવાય. આ પ્રમાણે જાગ્રત સ્વપ્નપણાને પામે છે અને સ્વપ્ન જાગ્રતપણાને પામે છે. એ જાગ્રતમાં અને સ્વપ્નમાં સ્થિરપણા અને અસ્થિરપણા વિના બીજો કશો ભેદ નથી; કારણ કે સ્થિરપણા અને અસ્થિરપણા વિના એ બે અવસ્થાઓનો બીજો સઘળો અનુભવ સર્વત્ર અને સર્વદા સરખો જ છે? સ્વપ્ન પણ સ્વપ્નના સમયમાં સ્થિરતાથી યુક્ત જણાય તો જાગ્રતપણાને પામી શકે છે અને જાગ્રત પણ જો જાગ્રતના સમયમાં અસ્થિર જણાય તો સ્વપ્નપણાને પામી શકે છે. સ્વપ્ન પણ પોતાના સમયમાં પોતાની સ્થિરતાને જાગ્રત કહેવાઈ શકે છે અને જાગ્રતને પણ અસ્થિરતાથી સ્વપ્ન સમજીએ તો સ્વપ્ન જ છે. જ્યાં સુધી જે સ્થિર જાણવામાં આવે, ત્યાં સુધી તે જાગ્રત જ છે. પણ જો ક્ષણભંગુર સમજવામાં આવે તો સ્વપ્નરૂપ થઈ જાય છે. આ કેમ થાય છે તે સંબંધમાં હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. શરીરને વિષે તેજ, વીર્ય અને જીવધાતુ ઈત્યાદિ નામોથી કહેવાતું જીવનતત્ત્વ છે અને તે જીવનતત્ત્વથી જિતાય છે. જ્યારે પ્રાણવાયુની પ્રેરણાથી જીવનતત્ત્વ હૃદયમાંથી શરીરમાં પ્રસરે છે, ત્યારે શરીર મનથી, કર્મોથી અને વાણીથી વ્યવહાર કરે છે. એ જીવનતત્ત્વ જ્યારે અંદરની નાડીઓમાં પ્રસરે છે, ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે જાગ્રતમાં દેખાયેલો જગતરૂપી ભ્રમ જેમાં લીન થઈ રહ્યો હોય છે, એવા ચિત્તમાં જાગ્રતના સરખું સઘળું જ્ઞાન ઉદય પામે છે. એ જીવનતત્ત્વ જ્યારે નેત્ર આદિ છિદ્રોમાં પ્રસરે છે, ત્યારે અનેક પ્રકારના આકારોથી તથા વિકારોથી ભરપૂર એવા આ પોતામાં જ રહેલા જગતને તે બહાર જુએ છે. એટલે જાગ્રતવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય છે. જો કે જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બંને અવસ્થાઓના અનુભવમાં અપરોક્ષપણું સરખું જ છે; તોપણ જેના અનુભવમાં સ્થિરપણાની કલ્પના કરી લેવામાં આવે છે, તેને જાગ્રત માની લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે મેં સ્વપ્નની અને જાગ્રતની પદ્ધતિ કહી; હવે સુષુપ્તિ આદિની પદ્ધતિ કહું છું તે સાંભળો. કાયિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણે જાતના વિક્ષેપ હોય ત્યારે જાગ્રત કહેવાય છે. કાયિક તથા વાચિક વિક્ષેપ મટી જઈને કેવળ માનસિક વિક્ષેપ પ્રવર્તે ત્યારે સ્વપ્ન કહેવાય છે અને માનસિક વિક્ષેપ મટી જતાં જીવનતત્ત્વ શાંત તથા સ્વસ્થપણાથી રહે, ત્યારે સુષુપ્તિ કહેવાય છે. જેમ વાયુવિહીન ઘરમાં રહેલો દીવો ચલનરહિત થઈને માત્ર પ્રકાશ જ કરે છે, તેમ સુષુપ્તિમાં હૃદયાકાશમાં રહેલું જીવનતત્ત્વ સમતાને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાણવાયુથી ક્ષોભ ન પામતાં વિક્ષેપરહિત રહીને માત્ર પ્રકાશ જ કરે છે. આ સ્થિતિમાં રહેલું જીવનતત્ત્વ નાડીઓમાં પ્રસરતું નથી, તેથી તે સમયે સ્વપ્ન થતું નથી અને તે નેત્ર આદિ છિદ્રોમાં પ્રસરતું નથી તેથી જાગ્રતદશા પણ હોતી નથી. તલમાં તેલની પેઠે, હિમમાં શીતની પેઠે અને ઘીમાં ચીકાશની પેઠે જીવનતત્ત્વ સુષુપ્તિદશામાં અંદર જ સ્ફુરે છે. સુષુપ્તિદશામાં જીવનતત્ત્વનો અને બ્રહ્મનો અભેદ થઈ જતો નથી, પણ એ 'જીવનતત્ત્વ' નામનો બ્રહ્મનો અંશ ઘણીખરી ઉપાધિનો લય થવાને લીધે વાયુ વગરના પ્રદેશમાં રહેલા દીવાની જેમ માત્ર પ્રકાશ કરવારૂપ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તમાંથી સઘળા વ્યવહારોનો ઉપરામ થતાં, શાસ્ત્ર દ્વારા સર્વમાં ચૈતન્યની એકતા જાણી, વિચાર તથા એકાગ્રતા આદિ પ્રયત્નોથી, જ્યારે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જાગ્રતમાં, સ્વપ્ન-

માં તથા સુષુપ્તિમાં વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ તુરીયઅવસ્થા પ્રાપ્ત થયેલી કહેવાય છે. પ્રાણવાયુઓ સુષુપ્તિમાં સૌમ્યપણું પામે છે. તેઓ જ્યારે અદૃષ્ટના પરિપાક આદિ કિરણોથી વિષમપણું પામીને જીવનતત્ત્વને ચલાયમાન કરે છે, ત્યારે તે જીવનતત્ત્વ તે તે ભોગોને આપનારા પૂર્વ સંસ્કારો જાગ્રત થવાથી ચિત્તરૂપે ઉદય પામે છે. આમ ઉદય પામીને તે પોતાની અંદર રહેલા વિસ્તીર્ણ જગતની ખટપટને જાગ્રતના જેવા ઉત્પત્તિ તથા નાશ આદિ ક્રમોના ભ્રમો સહિત તરત અન્યરૂપે જુદી જુએ છે. આ સ્વપ્ન કહેવાય છે. જેમ યોગી બીજમાં રહેલા ઝાડને યોગશકિતથી સંપૂર્ણ વિસ્તારવાળું જુએ છે, તેમ સ્વપ્નમાં જીવનતત્ત્વ પોતામાં જ રહેલા જગતને જાગ્રતના જેવા સંપૂર્ણ વિસ્તારવાળું જુએ છે. પ્રાણવાયુઓ જ્યારે જીવનતત્ત્વને જરાક ચલાયમાન કરે છે, ત્યારે સૂતેલું તે જીવનતત્ત્વ માત્ર 'હું છું' એટલું જાણવા લાગે છે અને પ્રાણવાયુઓ જ્યારે એને અત્યંત ચલાયમાન કરે છે, ત્યારે તે જીવન પોતાની આકાશમાં ગતિ થતી દેખે છે. સૂતેલો એ જીવ જ્યારે નાડીઓની અંદર રહેલા કફના દ્રવથી ભિંજાઈ જાય છે, ત્યારે તે પોતાની અંદર જ વરસાદ અથવા જળાશય આદિના સંભ્રમનો અનુભવ કરે છે. જેમ પુષ્પને પોતાની અંદર જ પોતાના સુગંધનો અનુભવ થાય છે, તેમ જીવને પોતાને વિષે સ્વપ્નમાં વરસાદ આદિનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે એ સૂતેલો જીવ નાડીઓની અંદર રહેલા પિત્ત આદિથી દબાય છે, ત્યારે પોતાને વિષે થતા ગ્રીષ્મઋતુ આદિના ભારે આડંબરને, જાણે તે સઘળો આડંબર બહાર થતો હોય એવી રીતે અનુભવે છે. જ્યારે એ સૂતેલો જીવ નાડીઓની અંદર રહેલા રુધિરથી ભિંજાઈ જાય છે, ત્યારે પોતાની અંદર જ રાતા થઈ ગયેલા દેશકાળોને જાણે બહાર દેખાતા હોય તેમ જુએ છે અને રુધિરમાં જ ડૂબી જાય છે. પોતે અનુભવરૂપ હોવાને લીધે તે સમયે એવા અનુભવો કરે છે. પ્રાણવાયુઓએ ચલાયમાન કરેલો અને નિદ્રા પામેલો એ જીવ પોતે જે જે વાસનાનું સેવન કરતો હોય છે, તે તે વાસનાને જાણે ઇન્દ્રિયો આદિથી બહાર જોતો હોય તેમ અંદર જ જુએ છે. અંદર દેખાતાં છતાં 'આ સઘળું બહાર છે,' એવી પ્રતીતિ થાય છે. જીવ સ્વપ્નને લીધે ચક્ષુ આદિ છિદ્રોમાં નહિ પહોંચતાં પોતે અંદર જ ક્ષોભ પામે છે; અને તેમ થતાં પોતાની જ્ઞાનશકિતથી પોતાની અંદર જ તુરત અનુભવ કરે છે, તેથી તેની એ સ્થિતિ સ્વપ્ન કહેવાય છે. એ જીવ જ્યારે પ્રાણવાયુથી ક્ષોભ પામીને ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્રોમાં પ્રસરીને બહાર શબ્દ આદિ વિષયોનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે જાગ્રદવસ્થાવાળો કહેવાય છે, એમ મહાત્મા મુનિઓ કહે છે. હે રામ! હવે તમે આ વાત સમજી ચૂક્યા છો. તમારા મનમાં સદ્વિચાર પામી ચૂક્યા છો. માટે હવેથી તમારે કદી પણ મિથ્યારૂપ જગતને સાચું માનવું નહિ. જગતને સાચું માનવાથી આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક નિમિત્તોને લીધે, પોતાનામાં મરણ અને દોષો પ્રાપ્ત થયાની મિથ્યા સંભાવના થાય છે. ૧—૩૫

इति विदितवता त्वयाधुनांतः प्रथितमहामतिनेह सत्यताख्या। भवति जगति नैव भावनीया मृतिहतिसंहतिदोषभावनीया ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્ત, તુરિય, સ્વરૂપવિચાર' નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો*

જગત મનની ભ્રાંતિરૂપ છે

वसिष्ठ उवाच

एतत्ते कथितं सर्वं मनोरूपनिरूपणम्। मया राघव नान्येन केनचिन्नाम हेतुना ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! મનનો સ્વભાવ સમજાવવા માટે મેં તમને આ સઘળું જાગ્રત આદિ અવસ્થાનું વર્ણન કહ્યું. બીજા કોઈ પ્રયોજનથી કહ્યું નથી. જેમ લોઢાનો ગોળો અગ્નિના

* આ વીસમા સર્ગમાં જગત એ મનની ભ્રાંતિ છે અને જો આત્મજ્ઞાન થાય, તો ચિત્ત તથા જગત આત્મા જ છે, એવો અનુભવ થાય છે, એનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

સંપર્કથી અગ્નિપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દૃઢ નિશ્ચયવાળું ચિત્ત, જે જે પદાર્થની બહુ ભાવના કરે છે, તે તે પદાર્થરૂપપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એક અધિષ્ઠાનમાં સારા પદાર્થો, દુષ્ટ પદાર્થો, છોડવું અને ગ્રહણ કરવું ઇત્યાદિ કલ્પનાઓ મન વડે જ કરેલી છે, એટલા માટે મનની ચપળતાથી થયેલી એ સઘળી કલ્પનાઓ સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી તે તો અનિર્વચનીય જ છે. મલિન મન જ મોહ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તે જ જગતની સ્થિતિનું કારણ છે. મન જ જગતરૂપ હોવાથી જગતને બનાવે છે. જે મન છે તે જ જીવ છે. એટલા માટે મનને જો શુભ માર્ગમાં જોડવામાં આવે, તો જગતમાં જે જે સિદ્ધિઓ છે, તે સઘળી પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે સઘળી સિદ્ધિ મનનો જય કરવાથી જ મળે છે. જો સ્થૂળદેહ જીવ હોય, તો એનો એ દેહ હોવા છતાં મહાબુદ્ધિમાન શુક્રાચાર્યને સેંકડો જન્માંતરના ભ્રમરૂપ જુદા જુદા દેહો કેમ પ્રાપ્ત થાય? આમ છે એટલા માટે જે મન છે તે જ જીવ છે અને સ્થૂળ શરીર તો મનને લીધે જ ચેતના પામે એવું છે. એ મન દૃઢ વાસનાથી જેવા આકારની ભાવના કરે છે, તેવા આકારને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં કશો સંશય નથી. મન દૃઢ ભાવનાથી સર્વ આકારની પ્રાપ્તિ કરવામાં સમર્થ છે. એટલા માટે અતુચ્છ, પરિશ્રમરહિત, ઉપાધિ વગરનું અને ભ્રમ વગરનું જે બ્રહ્મપદ છે, તેનું જ યત્નપૂર્વક અનુસંધાન કરો, એટલે તમે બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થશો, શરીર મનના ધારેલા પ્રદેશમાં જાય છે, પણ જ્યાં શરીર હોય ત્યાં મનને જવાનો નિયમ નથી. એટલા માટે હે રામચંદ્રજી, તમારું મન સત્યતત્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે જ યત્ન કરો અને દેહ, ઇન્દ્રિય આદિરૂપ મિથ્યા દ્વૈતને છોડી દો. ૧—૯

अभिपतति मनः स्थितं शरीरं न तु वपुरावरितं मनः प्रयाति । अभिपततु तवात्र तेन सत्यं सुभग मनः प्रजहात्ववस्त्यमन्यत् ॥ ९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'મનોરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો*

મનનો નિર્ણય

राम उवाच

भगवन् सर्वधर्मज्ञ संशयो यो महानयम् ।
हृदि व्यावर्तते लोलः कल्लोल इव सागरे ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: હે સર્વ ધર્મને જાણનારા ભગવન્! સમુદ્રમાં ઊઠતા તરંગોની જેમ મારા મનમાં એક મોટો સંશય ઘોળાયા કરે છે. બ્રહ્મ દેશ, કાળ તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત છે, વ્યાપક છે, નિત્ય છે અને નિષ્કલંક છે. તેમાં આ 'મન' નામની મલિન વાસના ક્યાંથી આવી અને તે કેમ સંભવે? બ્રહ્મમાં કોઈ બીજો પદાર્થ છે નહિ; હતો નહિ અને થશે પણ નહિ; તેમાં આ મનરૂપ કલંક ક્યાંથી અને કેવા પ્રકારનું આવ્યું?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! તમે બહુ સારું પૂછ્યું. જેમ નંદનવનનાં પુષ્પોની મંજરી ઉત્તમ મકરંદવાળી હોય છે, તેમ તમારી બુદ્ધિ અનુભવના ઉત્તમ ચમત્કારવાળી થઈ છે. તમારી બુદ્ધિ મોક્ષના વિષયમાં ઠીક ચોંટી છે. તમારી બુદ્ધિ આગલા—પાછલા સંબંધોનો વિચાર કરવામાં તત્પર થઈ છે. આથી જે ઉત્તમ પદ સદાશિવ આદિ મહાત્માઓને મળ્યું છે, તે તમને આ બુદ્ધિના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ હે રામ! આ પ્રશ્ન પૂછવાનો હમણાં તમારો સમય નથી. 'શુદ્ધ આત્મામાં મનરૂપ કલંક ઘટતું નથી' એ પૂછ્યું, તે શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કર્યા પછી ઘટે છે. પણ જેને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો હોય, તેની પાસે અમે મનનું નિરૂપણ જ કરતા નથી કે જેથી તે અમને પૂછે. પોતાને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ નહિ હોવા છતાં વિદ્વાન હોવાનો ડોળ કરીને જે કોઈ પૂછવા ધારતો હોય તેણે તો 'આત્મામાં શુદ્ધપણું જ કેમ ઘટે?'

* આ એકવીસમા સર્ગમાં શુદ્ધબ્રહ્મમાં બીજી કોઈ કલ્પના કરનાર નહિ હોવાથી મનની કલ્પના થવી ઘટતી નથી; એ પ્રશ્નનો નિર્ણય આગળ ઉપર રાખીને મનના નિર્ણય વિષે કહેવામાં આવશે.

એવી શંકા કરવી જોઈએ પણ આત્માનું શુદ્ધપણું સ્વીકારીને 'શુદ્ધમાં મલિનતા કેમ ઘટે?' એવી શંકા કરવી જોઈએ નહિ. આમ છે એટલા માટે અજ્ઞાની પુરુષે ગુરુની પાસેથી ઉપદેશ લેવાના સમયમાં વિદ્વાનની જેમ પૂછવું યોગ્ય નથી. તમારા અંતઃકરણમાં આત્માનો અનુભવ આરૂઢ થશે, ત્યારે તમારા અનુભવની સાથે મારા અનુભવને મેળવવા માટે હું જ્યારે બોલવા લાગીશ ત્યારે તમારા આ પ્રશ્નનું સમાધાન થશે. સિદ્ધાંત કહેવાના સમયમાં (નિર્વાણ—પ્રકરણમાં) તમે મને આ પ્રશ્ન ફરી વાર પૂછજો એટલે તેનું સમાધાન કરતાં સિદ્ધાંત તમને હસ્તામલકવત્ થઈ જશે. જેમ વર્ષાઋતુમાં મોરના ટહુકા શોભે અને શરદઋતુમાં હંસના શબ્દો શોભે, તેમ આ તમારું પૂછવું સિદ્ધાંતના સમયમાં શોભે એમ છે; પણ વર્ષાઋતુમાં હંસના શબ્દો અને શરદઋતુમાં મોરના ટહુકા જેમ શોભે નહિ, તેમ હમણાં આ પૂછવું શોભતું નથી. હજી સુધી સઘળા શ્રોતાઓને આત્મતત્ત્વનો બોધ થયો નથી, એટલા માટે હમણાં આ પ્રશ્ન પૂછવાનો અવસર જ નથી. શરદઋતુમાં આકાશની સ્વાભાવિક શ્યામતાનું વર્ણન શોભે છે. પણ વર્ષાઋતુમાં તો ભારે આડંબરવાળાં વાદળાંઓથી થયેલી શ્યામતાનું જ વર્ણન શોભે છે; તેમ સિદ્ધાંતને સમયે તમારો એ સુંદર પ્રશ્ન શોભે પણ હમણાં તો અજ્ઞાનીને લગતો જ પ્રશ્ન શોભે. હે રામ! જેને લીધે લોકોનો જન્મ થાય છે, એવા મનનો જ ઉત્તમ પ્રકારનો નિર્ણય હમણાં ઉપદેશના પ્રકરણમાં આરંભેલો છે, માટે હે સુવ્રત! તે વિષે જ તમે સાંભળો. 'શુદ્ધબ્રહ્મમાં માયાનો સંબંધ કેમ ઘટે?' એ વિષયને પાછળ રાખી હમણાં તો હું બ્રહ્મમાં માયાનો સંબંધ સ્વીકારીને ઉપદેશ ચલાવું છું. હે રામ! બ્રહ્મ જ્યારે અહંકાર આદિરૂપે વિકાર પામે છે, ત્યારે પ્રકૃતિરૂપ થાય છે અને મનન કરે છે ત્યારે મનરૂપ થાય છે; જુએ છે ત્યારે ચક્ષુરૂપ થાય છે; સાંભળે છે ત્યારે શ્રોત્રરૂપ થાય છે અને બોલવા આદિ વ્યાપારોથી યુક્ત થાય છે, ત્યારે વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોરૂપ થાય છે. સઘળા મુમુક્ષુઓએ શ્રુતિ આદિનાં પ્રમાણોથી આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો છે. વિચિત્ર પ્રકારનાં પોતપોતાનાં શાસ્ત્રો વિચારીને વિવાદ કરતા મતવાદીઓ મતભેદોને લીધે એ બ્રહ્મમાં જ પોતપોતાને ગમતાં નામ–રૂપો ઠરાવી લે છે. મનન સંબંધી ચંચળતાવાળું મન જે જે વાસનાનું ગ્રહણ કરે છે, તે તે વાસનાને અનુસરતાં રૂપોને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ પવન જે ફૂલમાં રહે છે તે ફૂલની ગંધને ગ્રહણ કરે છે, તેમ મન જે વાસનામાં રહે, તે વાસનાના આકારને ગ્રહણ કરે છે. પોતાની વાસનાથી કલ્પેલા વિષયનો જ યુક્તિઓથી નિર્ણય કરીને, તે 'આ વિષય તો મારો પોતાનો જ' એમ અભિમાન ધરે છે. તે અભિમાનને તૃપ્ત કરવા માટે પોતે સ્વીકારેલા તે વિષયની જ તે માથાકૂટ કર્યા કરે છે. મનનો એવો સ્વભાવ છે. મને જે નિશ્ચય પકડ્યો હોય, તેમાં જ તેને સ્વાદ આવે છે અને તે સ્વાદ આરૂઢ થતાં શરીર તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ તન્મય થઈ જાય છે. હે રામ! મન વાસનામાં આરૂઢ થાય કે તુરત, તેની પાછળ તેને અધીન રહેનારો દેહ પણ તે વાસનાને અનુસરતો જ પ્રાપ્ત થાય છે. ગંધવાળા પદાર્થની અંદર પેઠેલો પવન જેમ ગંધમય થઈ જાય છે, તેમ વાસનાને અધીન રહેનારો દેહ વાસનામય જ થઈ જાય છે. વાસનાને અનુસરીને પ્રાપ્ત થયેલા દેહમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો પ્રકટ થાય છે અને પોતપોતાના વિષયો પર દોડતાં તે તે વિષયોની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ ક્રિયાઓ કરવા માટે કર્મેન્દ્રિયોનો સમૂહ પણ પોતાની મેળે જ પ્રકટ થાય છે. જેમ પવન ચપળતા પામતાં પૃથ્વીની રજ પણ ચપળ થાય છે, તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વિષયલંપટ થતાં કર્મેન્દ્રિયો પણ પોતપોતાની ક્રિયાઓમાં લંપટ થાય છે. ક્ષોભ પામેલી કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાની ક્રિયાશક્તિને પ્રકટ કરતાં વાયુમાં રજના સમૂહની જેમ ઘણાં ઘણાં કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે મનનું બીજ કર્મ છે અને કર્મનું બીજ મન છે. જેમ પુષ્પની

અને પુષ્પના ગંધની સત્તા એક જ છે, તેમ મનની અને કર્મની સત્તા એક જ છે. મન દૃઢ અભ્યાસને લીધે જે જે ભાવનાનું ગ્રહણ કરે છે, તે તે ભાવનાને અનુસરતી ઇન્દ્રિયોનાં ચલનરૂપ વિસ્તીર્ણ શાખાઓ તેમાંથી નીકળે છે. મન પોતે જે વાસનામાં લંપટ થયું હોય છે, તે વાસનાને અનુસરતી ક્રિયાઓને અને તે વાસનાઓને અનુસરતાં ફળોને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. પછી તેવા જ સ્વાદનો અનુભવ કરીને, તે તુરત બંધાઈ જાય છે. મન જે જે વિષયનું ગ્રહણ કરે છે, તે તે વિષયને સાચો માની લે છે અને તેમ થતાં 'પકડેલો વિષય જ કલ્યાણરૂપ છે, એ સિવાય બીજું કલ્યાણ જ નથી, એવો મનને નિશ્ચય થઈ જાય છે. પોતપોતાના નિશ્ચયો પ્રમાણે જુદાં જુદાં વલણો પામેલા લોકોનાં મન, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે પોતપોતાનાં વલણ પ્રમાણે સર્વદા જુદા જુદા યત્નો કરે છે. સાંખ્યસિદ્ધાંતવાળાઓનું મન નિર્મળ હોવાથી પ્રથમ આત્માના અસંગપણામાં તથા ચૈતન્યમાત્રપણામાં બરાબર પહોંચ્યું છે, પણ પ્રધાનને જગતનું કારણ ઠરાવવામાં તે ઠગાયું છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યસિદ્ધાંતવાળાઓએ એક અંશમાં સાચા અને બીજા અંશમાં ખોટા એવા મનને ફાંટાથી પોતાનું ઠરાવેલું જ સત્ય છે, એમ માની લીધું છે અને તે માનવા પ્રમાણે ગ્રંથો બનાવી લીધા છે. 'સાંખ્યસિદ્ધાંતને અનુસર્યા વિના કોઈનો પણ મોક્ષ થવાનો નથી.' એવા નિશ્ચયથી પોતે કલ્પેલા નિયમોરૂપ ભ્રમોને પકડી બેઠેલા એ સાંખ્ય લોકો ચાતુરીનો પ્રકાશ કરીને બીજાઓના મનમાં પણ પોતાનો સિદ્ધાંત ઠસાવવાનું કરે છે. 'આ જગત બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મથી જુદું બીજું અણુમાત્ર પણ નથી' એવા નિશ્ચયરૂપ વલણ ઉપર ચડેલાં વેદાંતી લોકોનાં મને સઘળા અનર્થોની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષ છે' એમ નિર્ણયપૂર્વક ઠરાવેલું છે. જો કે વેદાંતી લોકો મોક્ષના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં કાંઈ પણ ભૂલ્યા નથી, તોપણ તે મોક્ષ જેનાથી પ્રાપ્ત થાય એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સાધનોનો નિર્ણય કરવામાં અને તે નિર્ણયનો શાસ્ત્ર દ્વારા ઉપદેશ કરવાની પ્રક્રિયાઓમાં તે લોકોએ પોતપોતાના મનના ફાંટા પ્રમાણે ભારે ગોથાં ખાધાં છે. વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો પોતાના ભ્રમથી ચકચકિત એવી બુદ્ધિથી નિર્ણય કરી બેઠા છે કે, શમ અને દમ આદિ સાધનોથી મુક્તિ સાધ્ય થાય છે. તેઓ સર્વજ્ઞ બુદ્ધિની ધારાનાં પ્રવેશ કરવારૂપ સ્થિતિને મુક્તિ કલ્પે છે. આ સિવાય બીજી કોઈ રીતે મુક્તિની પ્રાપ્તિ નથી. એવા નિશ્ચયવાળા તે બૌદ્ધો પોતાના નિયમોના ભ્રમથી પોતાની તે દૃષ્ટિને પ્રસિદ્ધ કરે છે. 'લોચ (માથાના વાળ પોતાને હાથે ચૂંપી કાઢવા તે) કરાવવા અને ઉપવાસ કરવા આદિ નિયમો પાળ્યા વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ થવાની જ નથી.' એમ ભ્રાંતિને લીધે દૃઢ નિશ્ચયને પામેલા જૈન લોકોએ 'આકાશમાં ઊંચે ઊંચે ચડતું જવું એ જ મુક્તિ છે' એમ પોતાના મનના ફાંટાથી અયોગ્ય વિચારો ગ્રંથો દ્વારા પ્રકટ કર્યા છે. વિચિત્ર આચરણો કરનારા બીજા લોકોએ પણ એ જ રીતે પોતપોતાના મનમાં આવ્યા તે પ્રમાણે વિચિત્ર શાસ્ત્રવિચારો કલ્પી કાઢયા છે. જાણે નિશ્ચળ પાણીમાં નિમિત્ત વિના જ પરપોટાના સમૂહો ઊઠયા હોય એવા સર્વ કોઈના મનના નિરર્થક નિશ્ચયોને લીધે અનેક પ્રકારના ભારે આડંબરોવાળા સંપ્રદાયો ચાલેલા છે. હે મહાબાહુ! જેમ સઘળા મણિઓનું મુખ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન સમુદ્ર છે, તેમ આવી રીતના સઘળા સંપ્રદાયોનું મુખ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન મન છે. સંપ્રદાયો સિવાય પણ સઘળા પ્રકારની વિચિત્રતાઓનું મૂળ, લાંબા કાળના અભ્યાસથી નિરૂઢ થયેલી મનની કલ્પના વિના બીજું કાંઈ નથી. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો લીમડો કડવો નથી, શેરડી મીઠી નથી, ચંદ્ર શીતળ નથી અને અગ્નિ ગરમ નથી, તે છતાં જે વસ્તુ ઉપર જેવી કલ્પનાનો લાંબો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, તે વસ્તું તેવા પ્રકારની અનુભવમાં આવે છે. એટલે લીમડો કડવો, શેરડી મીઠી, ચંદ્ર શીતળ અને

અગ્નિ ગરમ એમ પ્રતીત થાય છે. મોક્ષ તો અકૃત્રિમ આનંદ છે. સાવધાન મનુષ્યોએ તેને માટે પોતાના મનને તન્મય કરી દેવું જોઈએ; જેથી તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. મન તુચ્છ દૃશ્યને છોકરાંની જેમ લઈ લઈને રમાડે છે. તે જો એ દૃશ્યને છોડી દે તો દૃશ્યના સંસર્ગથી થનારાં સુખ—દુઃખોથી તે ખેંચાતું જ નથી. હે નિર્દોષ રામ! દૃશ્યરૂપ વિસ્તીર્ણ બંધન અપવિત્ર છે, ખોટું છે, મોહ ઉપજાવનારું છે અને પ્રતીતિમાત્ર છે, તેની ભાવના જ કરો નહિ. જે દૃશ્ય છે તે જ માયા છે અને તે જ અવિદ્યા છે, માટે તેની ભાવના બહુ ભયંકર થાય છે. જ્ઞાનશક્તિનું જે દૃશ્યપણું રહે છે તે જ બંધન કરનારું કર્મ છે. એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે. મનનું દૃશ્યમાં જે એકાગ્રપણું રહે છે, તે જ મનમાં મોહ ઉપજાવવાની શક્તિ છે, એમ સમજો. આમ છે એટલા માટે દૃશ્યરૂપ જે ખોટો અને મહામેલો કાદવ છે, તેને ધોઈ જ નાખો. મનમાં જે સ્વાભાવિકરીતે દૃશ્યપણુંજોવામાં આવે છે, એ જ સંસારરૂપી મદિરા છે અને તે જ અવિદ્યા છે, એમ વિદ્વાન લોકો કહે છે. જેમ પડળથી આંખે આંધળો થયેલો મનુષ્ય પ્રકાશતા સૂર્યના તેજને જોઈ શકતો નથી, તેમ દૃશ્યમયપણારૂપ અવિદ્યાથી હણાયેલો જીવ કલ્યાણ પામતો નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન! એ અવિદ્યા આકાશના વૃક્ષની પેઠે સંકલ્પમાંથી પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભાવનાનો નાશ કરવાનું સાધન કેવળ સંકલ્પનો ત્યાગ જ છે. દ્વૈતની ભાવના ક્ષીણ થાય છે, તો સદ્વિચાર પોતાની મેળેજ પ્રફુલ્લિત થાય છે અને એ સદ્વિચારથી કોઈ પણ પદાર્થોમાં આસક્તિ રહેતી નથી. અસત્યવિચાર નાશ પામે અને સત્યવિચાર પ્રાપ્ત થાય, તો નિર્વિકલ્પ ચૈતન્ય અને નિર્મળસ્વરૂપ તે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માની અંદર જગત, માયા, વિષજન્ય સુખ કે દુઃખ કાંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી, પણ માત્ર કેવળપણું જ અનુભવમાં આવે છે. જેમ આકાશ વાદળાંની પંક્તિથી નિઃસંગ છે, જેમ આત્મા પોતાથી અભિન્ન એવાંચિત્ત તથા ઈન્દ્રિય આદિથીતેમ જ અનંત વાસનાઓથી નિઃસંગ છે. તે આત્મા અનર્થરૂપ દેહાદિકની અહંભાવનાને લીધે જાણવામાં આવતો નથી. બંધરહિત ચૈતન્યરૂપ આત્માથી, સંદેહવાળી રજ્જુમાં જેમ સર્પ કલ્પી લેવાય છે, તેમ પોતાનામાં જ તેણે બંધ કલ્પી લીધો છે. જેમ આકાશ દિવસના અને રાત્રિના સંબંધે જાણે અન્ય અન્ય પ્રકારનું હોય એમ ભાસે છે. તેમ આત્મા પોતાનામાંથી થતી તે તે વસ્તુઓની કલ્પનાને લીધે, પ્રત્યેક વસ્તુથી જાણે જુદા જુદા પ્રકારનો હોય એમ ભાસે છે. કલ્પનાઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો જે પદ અતુચ્છ છે, પરિશ્રમથી રહિતછે, ઉપાધિથી રહિત છે, ભ્રમથી રહિત છે, અને તે તે કલ્પનાઓના સંબંધ વગરનું છે, તે પદ બહુ સુખ આપે. જેમ ખાલી કોઠીની અંદર સિંહ હોવાનો ભય મિથ્યા છે, તેમ આ કલ્પિત શરીરની અંદર બંધન થઈ જવાનો ભય પણ મિથ્યા છે. જેમ ખાલી કોઠીમાં નજરે જોતાં સિંહનો પત્તો મળતો નથી, તેમ વિચાર કરતાં આ શૂન્ય શરીરમાં સંસારરૂપી બંધ નથયાનો પતો પણ મળતો નથી. જેમ બાળકોને ગંદ અંધકારના સમયમાં ભૂતની છાયાની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જીવને 'આ જગત છે અને આ હું છું' એ ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. વૈભવ અને દારિદ્ર્યરૂપ શુભ તથા અશુભ પદાર્થો કલ્પનાથી જ જરાવારમાં જતા રહે છે અને કલ્પનાથી જ જરાવારમાં પાછા પ્રાપ્ત થાય છે. માતા છતાં પણ જો તેને ભ્રાંતિથી સ્ત્રી સમજીને પકડી હોય અને ગળામાં લગાવી હોય, તો તે મૈથુનનો આનંદ આપીને સ્ત્રીનું કામ કરે છે; સ્ત્રી છતાં પણ જો તેને ભ્રાંતિથી માતા સમજીને ગ્રહણ કરી હોય અને ગળામાં લગાવી હોય તો તે કામદેવનું વિસ્મરણ જ કરાવી દે છે. માટે પદાર્થોમાં જે કામ કરવાની શક્તિ છે, તે કલ્પનાને જ અનુસરનારી છે. સઘળા પદાર્થો કલ્પના પ્રમાણે જ ફળ આપનારા

છે, એમ વિચારીને સમજુ પુરુષો કોઈ પદાર્થમાં એક સ્થિતિ માનતા નથી. ચિત્ત દૃઢ વાસનાથી જેટલા કાળ સુધી જે પદાર્થની જે પ્રકારે અતિશય ભાવના કરે છે, તે પદાર્થમાં તેટલા કાળ સુધી તેવા પ્રકારનું તે જ તે ફળ જોવામાં આવે છે. સાચો નથી એવો પણ કોઈ પદાર્થ નથી અને ખોટો નથી એવો પણ કોઈ પદાર્થ નથી. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો એમ છે કે જે માણસ જે પદાર્થને જે પ્રકારનો ધારે છે, તે માણસ તે પદાર્થને તે પ્રકારનો જુએ છે. પોતે આકાશમાં રહેલો હાથી છે એવી ભાવના કરીને મન પોતે આકાશનો હાથી બને છે અને કામાતુર થઈ આકાશમાં રહેલાં આકાશના વનની હાથિણીની પાછળ દોડે છે. એટલા માટે હે રામ! તમે સઘળા પદાર્થોરૂપ થનારા સંકલ્પને જ છોડી દો અને સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાની જેમ પોતાના સ્વરૂપથી જ રહો. મણિ પોતાનામાં પડતાં પ્રતિબિંબોને અટકાવવાને પોતે જડ હોવાથી સમર્થ નથી, પણ તમારા જેવો ચેતન પ્રાણી પોતાનામાં પડતાં પ્રતિબિંબોને અટકાવવા સમર્થ ન હોય એમ ન બને. હે રામ! તમારા સ્વરૂપમાં જે આ જગત પ્રતિબિંબિત થાય છે તે મિથ્યા જ છે, એવો નિર્ણય કરીને તમે જગતથી રંગાઓ નહિ. અથવા જે જગત છે તે જ બ્રહ્મ છે એમ માનીને અથવા જે જગત છે તે બ્રહ્મથી અભિન્ન છે એમ માનીને, પોતાનાથી પોતાની અંદર, આદિથી તથા અંતથી રહિત પોતાના સ્વરૂપની ભાવના કરો. હે રામ! તમારા ચિત્તમાં જે જે પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે તે પદાર્થો જો તમે બ્રહ્મની ભાવના કરશો, તો તમને રંગી દેશે નહિ. જેમ પ્રતિબિંબિત પદાર્થોથી સ્ફટિક રંગાઈ જાય છે, તેમ તમે નહિ રંગાઓ. અથવા જેમ સ્ફટિકમાં તે તે પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબો પ્રકટ રીતે પડે છે, તોપણ તે સ્ફટિક પોતાની જડતાને લીધે એ પ્રતિબિંબોનાં અનુસંધાન વિનાનો હોવાથી વાસ્તવિક રીતે તે તેમના વિચિત્ર રંગોથી રંગાઈ જતો નથી, તે જ પ્રમાણે તમારામાં પણ પ્રાપ્ત થતા ભોગને લગતી જગત સંબંધી વ્યવહારોની ઈચ્છાઓ, પ્રકટ રીતે લાગુ પડે તોપણ તમે તત્ત્વબોધને લીધે તે ઈચ્છાઓનું વારંવાર અનુસંધાન કરશો નહિ. એમ કરવાથી તમે તે ઈચ્છાઓથી રંગાઈ જશો નહિ. માટે તેમના અનુસંધાનથી રહિત જ રહેશો. ૧—૬૪

स्फटिकमननं यथा विशांति प्रकटतया न च रंजना विचित्रा । इह हि विमननं तथा विशंतु प्रकटतया भुवनैषणा भवन्तम् ॥ ६४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'વિજ્ઞાનવાદ' નામનો સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો*

રૂઢ બોધવાળાની દશા

वसिष्ठ उवाच

जंतोः कृतविचारस्य विगलद्वृत्तिचेतसः । मननं त्यजतो ज्ञात्वा किंचित्परिणतात्मनः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જે અધિકારી પુરુષો છે તેઓ તો વિચાર કરનાર હોય, તેમના ચિત્તની વૃત્તિઓ ગળી ગયેલી હોય, તે સમજીને અભ્યાસપૂર્વક વ્યવહારોના અનુસંધાનને છોડતા જતા હોય છે, તેઓ કાંઈક આત્માકારપણાથી ઠરેલા મનવાળા હોય છે. તેઓ ત્યાગ કરવા યોગ્ય દૃશ્યને અનુક્રમે છોડતા જતા હોય, જ્ઞાનની ભૂમિકાઓમાં ચડતા જતા હોય, સઘળા દૃશ્યને ચિન્માત્ર જોયા કરતા હોય અને કોઈ પદાર્થને ચૈતન્યથી જુદો જોતા ન હોય. તેઓ જેમાં નિરંતર જાગ્યા કરવું જોઈએ એવા પરમતત્ત્વમાં વૃત્તિથી જાગ્યા કરતા હોય અને ગાઢ મોહમય સંસારના માર્ગમાં વૃત્તિ ન રાખતા હોય. તેઓ ભોગવવાના સમયમાં જ રમણીય પણ પરિણામે નીરસ એવા આ લોકના તથા પરલોકના ઉચ્ચ——નીચ ભોગોમાં પૂર્ણ વૈરાગ્યને લીધે લાલચ ન રાખતા હોય અને પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત કરેલા ભોગોમાં પણ આસક્તિ ન રાખતા હોય. તડકામાં

* આ બાવીસમા સર્ગમાં રૂઢ બોધવાળા પુરુષને સઘળા દોષોનો ક્ષય થવાનું, નિર્મળતા પ્રાપ્ત થવાનું અને શુદ્ધ આત્માનો પ્રકાશ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

જેમ હિમના સમૂહ ઓગળી જાય છે, તેમ તે અધિકારી પુરુષનું અનાદિકાળનું અજ્ઞાન છૂટું પડીને પીગળી જાય છે અને આત્મારૂપ જળની સાથે એક થઈ જાય છે. ત્યારે તરંગોવાળી અને મોટા મોટા હિંચોળા ખાતી નદીઓ જેમ શરદ-ઋતુમાં શાંત થઈ જાય, તેમ તે અધિકારી પુરુષ-ની તરંગોવાળી અને મદભર ઊછળતી સર્વ તૃષ્ણા-ઓ શાંત થઈ જાય છે. જેમ ઉંદર પક્ષીઓની જાળને તોડી નાખે છે. તેમ બોધ સંસારની વાસનાઓને તોડી નાખે છે. વૈરાગ્યના વેગથી જ્યારે દેહાભિમાન પોચું પડી જાય છે, ત્યારે નિર્મળી ચૂર્ણને પામીને જેમ જળ સ્વચ્છ થઈ જાય છે, તેમ તે પુરુષને મન વિકાસ પામીને સ્વચ્છ થઈ જાય છે, ત્યારે જેમ પંખી પાંજરામાંથી નીકળી જાય છે, તેમ કામના વગરનું વિષયોમાં ગુણોના અનુસંધાન વગરનું, સ્ત્રી આદિના સાહિત્યવગરનું અને બંધનથી રહિત થયેલું મન મોહમાંથી નીકળી જાય છે. આમ જ્યારે સંદેહો-ની ભૂંડાઈ શાંત થાય છે, ત્યારે મન વાસનાઓના વિભ્રમોથી રહિત થાય છે, આત્માનંદથી પૂર્ણ થાય છે અને પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પેઠે શોભી રહે છે. જેમ પવન શાંત થતાં સમુદ્રમાં ઉત્તમ સુંદરતાને પ્રકટ કરનારી ઊંચા પ્રકારની સમતા ઉદય પામે છે, તેમ વાસનાઓ શાંત થતાં જ્ઞાનીના મનમાં ઉત્તમ સુંદરતા પ્રકટ કરનારી અને વિનાશ નહિ પામનારી ઊંચા પ્રકારની સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં ઝાકળની શીતળતાથી ઘેરાયેલી, અંધકારમય અને જેમાં બોલવાનો વ્યવહાર થતો નથી એવી રાત્રિ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ બોધનો ઉદય થતાં મૂર્ખતાથી ઘેરાયેલી, અજ્ઞાનમય અને જેમાં સત્ શાસ્ત્રનો વ્યવહાર થતો નથી એવી સંસારની વાસના ક્ષીણ થઈ જાય છે. પરમાત્મારૂપી સૂર્યનું દર્શન થતાં શ્રવણ આદિના અભ્યાસોરૂપી પલ્લવોવાળી અને નિર્મળ પ્રકાશવાળી વિવેકરૂપ કમલિની પ્રફુલ્લિત થાય છે અને તે પ્રાતઃકાળના આકાશની પેઠે સ્વચ્છતાથી શોભે છે. મનનું આકર્ષણ કરનારી, સર્વ લોકોને આનંદ આપવામાં સામર્થ્યવાળી અને સત્ત્વ-ગુણની વૃદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલી વિચારશક્તિઓ પૂર્ણિમાના ચંદ્રનાં કિરણોની જેમ વૃદ્ધિ પામે છે. આ વિષયમાં ઝાઝું શું કહું? ટૂંકમાં એટલું જ કહું છું કે, જ્ઞેય વસ્તુને જાણી ચૂકેલો મહાબુદ્ધિશાળી પુરુષ નિર્મળ આકાશના મંડળની પેઠે ઉદય પામતો નથી અને અસ્ત પણ પામતો નથી. જેણે વિચારથી આત્મતત્ત્વ જાણી લીધું હોય છે, તે મહાત્મા પુરુષને સૃષ્ટિ કરવા આદિ કલેશોમાં પડેલા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઈન્દ્ર અને શંકર પણ રાંક અને દયાપાત્ર જણાય છે. જેમ મૃગો ઝાંઝવાના પાણીને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેમ દેહધારી છતાં પણ નિરહંકારી ચિત્તવાળા જ્ઞાનીપુરુષને વિક્ષેપો પ્રાપ્ત થતા નથી. સર્વ લોકો પોતપોતાના ચિત્તની વાસનાને લીધે જ તરંગોની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે. એટલા માટે જન્મ અને મરણ માત્ર વાસનાવાળાને લાગુ પડે છે; પણ વાસનાઓથી રહિત થયેલા જ્ઞાનીને લાગુ પડતાં જ નથી. ઉત્પત્તિ અને નાશરૂપ સંસારો તત્ત્વવેત્તાને લાગુ પડતા જ નથી એમ સમજ-નારો બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ તો જન્મને તથા મરણને એક જાતના તમાશા જેવાં ગણે છે. અને તેમના-થી વિનોદ મળતો માને છે. જે અજ્ઞાની હોય છે તે જ એ જન્મમરણથી બંધાય છે. જેમ ઘડામાં રહેલું ઘટાકાશ જન્મતું પણ નથી અને મરતું પણ નથી, તેમ દેહમાં રહેલો આત્મવેત્તા જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી. દેહને કોઈ શણગારી જાય અથવા કોઈ બગાડી જાય, તોપણ તેથી આત્મવેત્તાને હર્ષ કે શોક થતો નથી. જેમ નિર્જળ પ્રદેશમાં ઉદય પામેલાં ઝાંઝવાનાં પાણીનો, સાયંકાળે શીતળ ચંદ્રનો ઉદય થતાં નાશ થઈ જાય છે, તેમ મિથ્યા ભ્રાંતિમાં ઉદય પામેલી વાસનાનો, વિવેકનો ઉદય થતાં નાશ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી 'હું કોણ છું' અને 'આ જગત શું છે' એવી રીતનો વિચાર ન-કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી આ અંધારા જેવો સંસારનો આડંબર સ્થિર રહે છે. આ શરીર મિથ્યા

ભ્રમના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને આપત્તિઓના સ્થાનકરૂપ છે. જે પુરુષ તેને તત્ત્વબોધના અનુસંધાનથી મિથ્યા જુએ છે તેને જ દેખતો સમજવો. દેશ તથા કાળને લીધે જે જે સુખ—દુ:ખ થાય છે તેની સાથે મારે કશો સંબંધ નથી, એમ જે પુરુષ ભ્રમરહિતપણાથી જાણે છે, તે પુરુષને જાણનારો સમજવો. જેનો અંત કે પાર નથી એવાં આકાશ, દિશા તથા કાળ આદિ અને તેમાં રહેલા જે કોઈ ક્રિયાવાળા પદાર્થો છે તે સઘળાઓમાં હું છું, એમ જે જાણે છે, તેને જ વિચક્ષણ સમજવો. કેશના અગ્રના લાખમા ભાગના કરોડો કટકા કરતાં, તેઓમાંના એક કટકાની જે સૂક્ષ્મતા થાય, તે કરતાં પણ મારી સૂક્ષ્મતા અધિક છે અને એવી સૂક્ષ્મતા છતાં પણ હું વ્યાપક છું, એમ જે વિચારે છે, તેને જ વિચારવાળો સમજવો. જીવ અને જગત એ સર્વ બ્રહ્મ જ છે, એમ જે પુરુષ નિત્ય અભેદદૃષ્ટિથી જુએ છે, તેને જ દેખતો સમજવો. સર્વશકિતમાન, અનંતરૂપ અને અદ્વિતીય ચૈતન્ય જે આત્મા છે તે જ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલ છે, એમ જે પુરુષ પોતાના મનમાં જાણે છે, તેને જ જ્ઞાની સમજવો. આધિઓના તથા વ્યાધિઓના ભયથી ઉદ્વેગ પામતો અને જન્મ, જરા તથા મરણવાળો આ દેહ હું નથી, એમ જે વિવેકથી જાણે છે, તેને જ વિચક્ષણ સમજવો. મારો વિસ્તાર આડે, ઊંચે તથા નીચે વ્યાપક છે અને મારાથી બીજા કોઈ છે જ નહિ, એમ જે જુએ છે, તેને જ દેખતો સમજવો. જેમ દોરામાં મણિઓનો સમૂહ પરોવાયેલો હોય છે, તેમ આ સઘળું જગત મારામાં પરોવાયેલું છે અને હું ચિત્તરૂપ તો નથી જ એમ જે જાણે છે તેને જ વિચક્ષણ સમજવો. હું જીવ કહેવાઉં છું તે પણ નથી અને જે જગત છે તે પણ નથી; પરંતુ વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય, એમની અંદર કેવળ ચૈતન્યૈકરસ બ્રહ્મ જ છે, એમ જે જુએ છે તે જ જુએ છે. જેમ તરંગ એ સમુદ્રનો જ અવયવ છે, તેમ જે કાંઈ ત્રૈલોક્ય છે તે મારો જ અવયવ છે, એમ જે પુરુષ અંતઃકરણમાં જાણે છે તે જ દેખતો છે. આ જે ત્રિલોકી છે, તે પોતાની સત્તા વગરની હોવાને લીધે શબ જેવી છે. તે શોક કરવાનું પાત્ર છે. મારે જ પોતાની સત્તા આપીને એને પાળવા જેવી છે. હું જરા કરડી નજર કરું તો તે તુરત જ પીડાઈ જાય એવી છે. આથી એ મારી નાની બહેન જેવી છે. એમ જે પુરુષ સારી પેઠે જાણે છે, તે જ દેખતો છે. જે મહાત્મા પુરુષનું તુંપણું અને હુંપણું દેહાદિકથી નિવૃત્તિ પામ્યાં હોય છે અને આત્માપણામાં જ લીન થયા હોય છે, તે જ ઉત્તમ વિચારવાળો છે અને તે જ દેખતો છે. સર્વ જગતને પૂરનારા પોતાના પ્રચંડ ચૈતન્યમય સ્વરૂપને જે પુરુષ દૃશ્યના મિશ્રણથી રહિત દેખે છે તે જ દેખતો છે. સુખ, દુઃખ, જન્મ, નિત્યાનિત્ય વિવેકથી થયેલા આત્મવિચારો એ સઘળું હું જ છું, એમ જે જાણે છે તે પુરુષ વ્યવહારને જોતો હોય તોપણ કોઈ રીતે સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. જગત મારી સત્તાથી જ ભરપૂર છે અને મેં આપેલા આનંદના લેશથી જ તૃપ્ત છે. 'તેના એક ભાગમાં રહેનારી આ લોકોની તથા પરલોકની ભોગ્ય વસ્તુઓથી મને શું દુઃખ છે કે તેનો હું ત્યાગ કરું અને મને શું સુખ છે કે તેનું હું ગ્રહણ કરું?' એમ જે જાણે છે, તે જ ભ્રાંતિ વગરના જ્ઞાનવાળો છે. આ જે સઘળું જગત છે તે તર્કમાં ન આવે એવું અને વિક્ષેપોથી રહિત પરબ્રહ્મ જ છે. એવી દૃઢ ભાવનાથી જેની 'આ લેવા યોગ્ય છે અને આ છોડવા યોગ્ય છે' એવી વાસના ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય છે, તે જ પુરુષ છે. સઘળું જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવા દૃઢ નિશ્ચયને લીધે, જે પુરુષ સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરતાં છતાં પણ કોઈ પ્રવૃત્તિથી રંગાઈ જતો નથી, તે મહાત્મા સાક્ષાત્ મહેશ્વર જ છે. જે પુરુષ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિથી છૂટયો હોય છે, મૃત્યુના પણ આત્મારૂપ થયેલો હોય છે, સૌમ્ય છે; સમતાવાળો છે અને તુરીયપદમાં જ રહેનારો હોય છે, તે પુરુષ ઉત્તમ પદ પામી ચૂકયો છે અને

તેવા પુરુષને હું નમસ્કાર કરું છું. સકળ જગત વિષે એક બ્રહ્મ જ છે એવી જેને બુદ્ધિ રહી છે અને વિચિત્ર વૈભવોવાળી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયરૂપ વિચિત્ર દશાઓમાં, જેને સદૈવ અપરિચ્છિન્ન બ્રહ્માકાર વૃત્તિ રહી હોય છે, તે સાક્ષાત્ સદાશિવરૂપ જીવન્મુક્ત પુરુષને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧—૪૨

यस्योदयास्तमयसंकलनाकलासु चित्रासु चारुविभवासु जगद्गतासु। वृत्तिः सदैव सकलैकमतेरनन्ता तस्मै नमः परमबोधवते शिवाय ॥४२

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'રૂઢ બોધવાળાની દશા' નામનો સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો*

શરીરરૂપી નગરીનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

य उत्तमपदालम्बी चक्रभ्रमवदास्थितः।
शरीरनगरीराज्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેમ કુંભારનો ચાકડો, કુંભારે ફેરવવો છોડી દીધા છતાં પણ જ્યાં સુધી વેગનો સંસ્કાર લાગ્યો હોય ત્યાં સુધી ફર્યા કરે છે, તેમ એ જીવન્મુક્તનો દેહ પ્રારબ્ધના સંસ્કારને લીધે ક્રિયા કરતો હોય છે. આમ બ્રહ્મનું અનુસંધાન રાખ્યા કરતો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ શરીરરૂપી નગરીનું રાજ્ય કરતા છતાં પણ શરીરાદિકના સાચાપણાનું અભિમાન નહિ હોવાથી લેપાતો નથી. બગીચા જેવી આ પોતાના શરીરરૂપી મોટી નગરી, ક્રીડાનો વિનોદ આપનારી હોવાને લીધે આત્માને જાણતારા એ જીવન્મુક્ત પુરુષને ભોગ પણ આપે છે અને મુક્તિ પણ આપે છે. એટલા માટે તેની દૃષ્ટિમાં તે સુખદાયી જ છે, પણ દુઃખદાયી નથી.

રામ બોલ્યા: હે મહામુનિ! શરીરમાં નગરીનું સમાનપણું કયા પ્રકારથી છે? અને શરીરરૂપી નગરીમાં રહીને તેનું પાલન કરતો યોગી રાજાની પેઠે સુખને જ કેમ ભોગવે છે? રાજાને તો સમય પર જરા દુઃખ પણ ભોગવવું પડે છે અને જીવન્મુક્ત તો સુખ જ ભોગવે છે, એ કેમ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આત્મજ્ઞાની પુરુષને આત્મપ્રકાશરૂપી સૂર્યે પ્રકાશેલી અનંત વિલાસોથી સંપન્ન અને સઘળા ગુણોથી ભરેલી આ શરીરરૂપી નગરી રમણીય લાગે છે. આ નગરીમાં નેત્રરૂપી ઝરૂખાઓમાં રહેલાં ચક્ષુઓરૂપી બે દીવાઓથી સઘળા વિભાગો પ્રકાશી રહ્યા છે. બે હાથરૂપી રાજમાર્ગો પોતાના વિસ્તારથી ગોઠણરૂપી છેવટના પ્રદેશ સુધી પહોંચેલા છે. એમાં રુવાંટાંઓની પંક્તિઓરૂપી લતાઓ તથા ગુચ્છો લાગી રહ્યા છે. ચામડીમાં રહેલી નાની શિરાઓના રૂપમાં જાળિયાં લાગી રહ્યાં છે અને પાનીથી તે ફણા સુધીના ભાગરૂપી પાટલી ઉપર પિંડીઓ સહિત સાથળોરૂપી ગોળ સ્થંભ ગોઠવાયેલા છે. થાંભલાઓમાં આધારની પાટલીરૂપ પહેલી શિલા પોતાના નીચલા ભાગ(તળા)માં અનેક રેખાઓની રચનાથી શોભી રહી છે. એમાં ચામડી, મર્મસ્થળો, શિરાઓની શાખાઓ અને અસ્થિઓના સાંધાઓરૂપી સીમાડાઓ ગોઠવાયેલા છે. સાથળોના અને ધડના સાંધાના અગ્રભાગમાં ઉપસ્થરૂપી નહેર રચાયેલી છે તેમાં માથાના કેશ, દાઢી, મૂછ અને બગલના વાળરૂપી વન છે. ભ્રૂકુટીરૂપી કાળાં પાંદડાં, લલાટરૂપી ધોળું પાંદડું અને હોઠરૂપી લાલ પાંદડાં, એનાથી મોઢારૂપી બગીચો શોભી રહ્યો છે. ગાલરૂપી મોટી વિહારની જગ્યાઓમાં કટાક્ષોરૂપી કમળો પથરાયેલાં છે. વક્ષઃસ્થળરૂપી સરોવરમાં સ્તનરૂપી કમળ ઊગેલાં છે અને ખભાઓરૂપી ક્રીડા કરવાના પર્વતો ઘાટી રોમાવલીરૂપ લતાઓથી ઢંકાઈ રહ્યા છે. પેટરૂપી પટારામાં અન્નરૂપી વસ્ત્રાલંકારો ભરી રાખવામાં આવે છે. શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણ આદિ ઇન્દ્રિયોરૂપ શેઠિયા પોતપોતાના ગોલકોરૂપ ઝરૂખાઓમાં બેઠા છે. લાંબા કંઠરૂપી ઊઘડેલા દ્વારમાં જતો—આવતો શ્વાસરૂપી પવન

* આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં જીવન્મુક્તનું શરીરરૂપ નગરીનું રાજ્ય, આસક્તિ વગરના તે રાજ્યના સુખભોગોથી વિનોદ અને મન જીતવાથી થતા સુખના ઉદયનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

ઘોંઘાટ કર્યા કરે છે. હૃદયરૂપી બજારમાં બેઠેલા વિચારોરૂપી ઝવેરીઓ પરીક્ષા કરીકરીને ઇન્દ્રિયો-રૂપી વેપારીઓની પાસેથી શબ્દ આદિ વિષયો-રૂપી રત્નો ખરીદે છે. ચક્ષુ આદિરૂપ નવ દરવાજા-ઓમાંથી પવનરૂપી રહેવાસીઓ નિરંતર આવ—જાવ કર્યા કરે છે. મોઢારૂપી દરવાજામાં જરાજરા દેખાતા દાંતોરૂપી હાથીદાંતના કટકાઓનાં તોરણો ગોઠવાયેલાં છે. મોઢારૂપી દેવળમાં ઘૂમતી જીભરૂપી ચંડિકાદેવી ભોજનોરૂપ બલિદાનને પ્રત્યક્ષ રીતે ચાવ્યા કરે છે. આસપાસ રુવાંટાંઓરૂપી લાંબાં ખડો છવાઈ રહ્યાં છે, કાનમાં છિદ્રોરૂપી બે કૂવા શોભી રહ્યા છે અને નિતંબરૂપી સાંકળની સમીપમાં પીઠરૂપી જંગલ વિસ્તાર પામેલું છે. મૂત્રાશયરૂપી અને ગુદારૂપી રેંટ ફરવાની જગાની સમીપમાંથી વિષ્ઠારૂપી ઘણો કાદવ નીકળ્યા કરે છે. ચિત્તરૂપી બગીચાની જગ્યામાં આત્મચિંતારૂપી ઉત્તમ સ્ત્રી સર્વદા ક્રીડા કરે છે. બુદ્ધિરૂપી ચામડાની દોરીથી બંધાયેલા ઇન્દ્રિયોરૂપી ચપળ વાંદરાઓ વધારે ટકી શકતા નથી. મોઢારૂપી બગીચામાં હાસ્યરૂપી પુષ્પો ઊઘડી રહ્યાં છે. આવી રીતે સર્વ પ્રકારની શોભાથી ચળકતી શરીરરૂપી મોટી નગરી, શરીરને અને મનને જાણનાર જીવન્મુક્તને પરમ હિતકારી થાય છે અને સુખ જ આપે છે, પણ દુઃખ દેતી નથી. આ શરીરરૂપી નગરી અજ્ઞાનીને અનંત દુઃખોના ભંડારરૂપ છે, પણ જ્ઞાનીને તો તે અનંત સુખોના ભંડારરૂપ છે. હે રામ! આ નગરી નાશ પામે તો જ્ઞાનીને થોડી જ હાનિ છે અને હોય ત્યાં સુધી ભોગ અને મોક્ષ એ બંનેનું સુખ છે. એટલા માટે જ્ઞાનીને આ નગરી સુખદાયી જ છે. જ્ઞાની પુરુષ આ નગરીમાં બેસીને સંસારમાં સર્વ પ્રકારના ભોગનાં અને મોક્ષનાં સુખો લેવા માટે સારી પેઠે વિનોદ કરે છે, એટલા માટે આ નગરી જ્ઞાની પુરુષોનો રથ કહેવાય છે. જ્ઞાનીને આ નગરીમાં રહેવાથી જ શબ્દ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને ગંધરૂપ બંધુઓની સગવડો મળે છે, એટલા માટે આ નગરી જ્ઞાનીને લાભ આપનારી છે. હે રામ! આ નગરી આ સુખદુઃખ આપનારી ક્રિયાઓના સમૂહને પોતાની મેળે જ ઉઠાવ્યા કરે છે, એટલા માટે આ નગરી જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજાને સઘળી વસ્તુઓનો સંગ્રહ રાખવામાં યોગ્ય છે. આ શરીર-રૂપી નગરીમાં રાજ્ય કરતો જ્ઞાની પુરુષ અમરા-વતીમાં ઇન્દ્રની પેઠે સંતાપોથી રહિત થઈને સ્વસ્થપણાથી રહે છે. આ નગરીમાં રહેનારો જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજા મનરૂપી મસ્ત ઘોડાને યોનિરૂપ ભયંકર ખાડામાં પડવા દેતો નથી અને લોભરૂપી અધર્મીરાજાને પોતાની બુદ્ધિરૂપી કુંવરી આપતો નથી. અજ્ઞાનરૂપી શત્રુ આ જ્ઞાનીરૂપી રાજાના છિદ્રને જોવા પામતો જ નથી. આ નગરી-માં રહેલો જ્ઞાનીરૂપી રાજા સંસારરૂપી શત્રુનાં ઊંડાં મૂળોને કાપ્યા કરે છે. તૃષ્ણારૂપી પ્રવાહની મોટી ચકરીવાળું તથા કામભોગરૂપી દુષ્ટ સિંહાદિકવાળું સંસારરૂપી વન સુખદુઃરૂપી દુઃખોને આપનારું છે. તેમાં જ્ઞાની પુરુષ ભૂલેચૂકે પણ ખૂંચી જતો નથી. બ્રહ્માકાર વૃત્તિમાં આરૂઢ થયેલો એ જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજા અંદર અને બહાર પરમાત્માનું જ દર્શન કરે છે, તેથી તે ઉપનિષદોરૂપી નદીઓના સંગમરૂપી તીર્થોમાં સર્વદા નાહ્યા કરે છે. જેમાં ઇન્દ્રિયોરૂપી સઘળા લોકોની ગતિ પહોંચે છે. એવા કામભોગાદિક સુખોનો ઉપભોગ લેવા ઉપર તે દૃષ્ટિ જ રાખતો નથી અને 'ધ્યાન' નામના અલૌકિક અંતઃપુરમાં વિનોદથી નિત્ય રહ્યા કરે છે. જેમ અમરાવતી નગરી ઇન્દ્રને સર્વદા સુખદાયી છે, તેમ ભોગને અને મોક્ષને આપનારી આ શરીરરૂપી નગરી આત્મજ્ઞાની પુરુષ-રૂપી રાજાને સર્વદા સુખદાયી છે. જેને (પોતાની) નગરી વિદ્યમાન હોય તો સઘળું સુખ રહે છે અને નષ્ટ થાય તો કશી હાનિ થતી નથી તેને (પોતાની) નગરી સુખદાયી કેમ ન થાય? જેમ ઘડામાં રહેલા આકાશને ઘડાનો નાશ થતાં કશી હાનિ થતી નથી, તેમ જીવન્મુક્તને દેહરૂપી નગરીનો નાશ થતાં કશી હાનિ થતી નથી. જેમ વાયુ વિદ્યમાન ઘડાનો પણ કંઈક સ્પર્શ કરે છે અને અવિદ્યમાન ઘડાનો ત

કાંઈ પણ સ્પર્શ કરતો નથી, તેમ જીવન્મુકત પુરુષ વિદ્યમાન શરીરનો પણ કંઈક સ્પર્શ કરે છે અને અવિદ્યમાન શરીરનો તો કાંઈ પણ સ્પર્શ કરતો નથી. આ શરીરરૂપી નગરીમાં રહેલો જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજા પોતે સર્વવ્યાપક હોવા છતાં પણ પ્રારબ્ધે આપેલા ભોગો ભોગવીને અંતે સર્વોત્તમ પુરુષાર્થને—મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારની દૃષ્ટિથી સઘળાં કાર્યો કરતો છતાં પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી કશું કાર્ય કરતો નથી. એ પુરુષ કોઈ સમયે જોઈએ તેવાં સઘળાં કાર્યો કરે છે અને કોઈ સમયે કાંઈ પણ પ્રતિબંધ નહિ રાખતાં ભોગ ભોગવવાના કૌતુકવાળા પોતાના નિર્મળ અને ચપળ મનને વિનોદ કરાવવા સારુ ભારે મોજશોખમાં પણ ચડે છે. મોજશોખમાં ચડયા છતાં પણ તે સર્વદા બ્રહ્માનંદમાં રહે છે. અને નિરંતર શીતળ અંગોવાળી તથા લોકોત્તર સૌંદર્યવાળી 'મૈત્રી' નામની પોતાની રાણીની સાથે જ રમે છે. જેમ ચંદ્રના પડખાંઓમાં ચિત્તને આનંદ આપનારા ત્રિશાખાના બે તારા રહે છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજાનાં પડખાંઓમાં ચિત્તને આનંદ આપનારી સત્યતા અને એકતારૂપ બે સ્ત્રીઓ સારી રીતે રહ્યા કરે છે. સર્વ લોકો વેલાઓની જેમ પરસ્પરના આશ્રયથી રહે છે, દુઃખોરૂપી કરવતોથી ચિરાયા કરે છે અને મૃતપ્રાય જેવા છે. આકાશમાં રહેલો સૂર્ય જેમ તેમને દૂરથી જોયા કરે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં રહેલો પુરુષ પણ દૂરથી જ તેમને જોયા કરે છે. લાંબા કાળ સુધી સઘળા મુમુક્ષુઓની આશાઓને પૂરનારો અને બ્રહ્મભાવની સંપત્તિથી મનોહર થયેલો એ જીવન્મુકત પુરુષ સઘળી દિશાઓને પૂરનારા અને સર્વ કળાઓની સંપત્તિથી મનોહર થયેલા પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ શોભે છે, પણ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પાછો ખંડિત થઈ જાય છે, જ્યારે જ્ઞાની પુરુષ તો અખંડ રહે છે. એટલા માટે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર કરતાં પણ જ્ઞાનીની અધિકતા છે. ભોગોના સમૂહનું સેવન કરવામાં આવે તો-પણ જ્ઞાનીને તે કલંકિત કરતો નથી, પણ ઊલટું તેને શોભા આપે છે. સદાશિવના ગળામાં જે ઝેર છે, તે સદાશિવને કલંકિત કરતું નથી, ઊલટું તેમને શોભા આપે છે. ભોગ પણ જો ભોગનું સ્વરૂપ સમજીને ભોગવવામાં આવે તો સંતોષ જ આપે છે; કેમ કે ઓળખીને સેવેલો ચોર મિત્રતા કરે છે, પણ શત્રુતા કરતો નથી. જ્ઞાની પુરુષ સુંદર ભોગની લક્ષ્મીને યાત્રા (એક જાતનું નાટક) જેવી દેખે છે. એ યાત્રામાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોરૂપી પાત્રો છૂટાં પડયા પછી દૂરદૂર ચાલી જાય છે. જેમ વટેમાર્ગુ લોકો માર્ગમાં પોતાની મેળે આવેલાં તે તે ગામોની સ્થિતિઓને આસકિત રાખ્યા વિના જુએ છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષો પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલી વ્યવહાર સંબંધી ક્રિયાઓને આસકિત રાખ્યા વિના જોયા કરે છે. જેમ માણસોની આંખો સહજ જોવામાં આવેલા પદાર્થોમાં આસકિત વગર જ ગતિ કરે છે, તેમ જ્ઞાનીની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલાં વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોમાં આસકિત વગર ગતિ કરે છે. જ્ઞાની પુરુષ પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયનો કદી પણ ત્યાગ કરતો નથી અને પ્રાપ્ત નહિ થયેલા વિષયને કદી પણ યત્નપૂર્વક મેળવતો નથી, તે તો સંપૂર્ણપણાથી જ રહે છે. જેમની ચિંતા કરવામાં આવતી નથી પણ ઉપેક્ષા જ કરવામાં આવે છે, એવા ચપળ વિષયો મોરપીંછના પ્રહારો જેમ પર્વતને કંપાયમાન કરતા નથી, તેમ જ્ઞાનીને કંપાયમાન કરતા નથી. જેના સઘળા સંદેહો તથા સઘળાં કૌતુકો નાશ પામી ગયાં છે અને જેના સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ દેહ વાસનાથી રહિત થવાને લીધે ક્ષીણ થઈ ગયેલા હોય છે, તેવા જ્ઞાની પુરુષો ચક્રવર્તીની જેમ શોભે છે. જેમ સંપૂર્ણ, અપાર અને અનંત ક્ષીણસમુદ્ર પોતે પોતાની અંદર જ માતો નથી તેમ જ પોતે પોતામાં જ વિલાસ કરે છે, તેમ સંપૂર્ણ, અપાર અને અનંત જ્ઞાની પુરુષ પોતે પોતાની અંદર માતો નથી, તેમ જ પોતે પોતામાં જ વિલાસ કરે છે. જેમ ડાહ્યો માણસ ઘેલાઓને હસે છે, તેમ શાંત ચિત્તવાળો ધીર પુરુષ ભોગની લાલચથી કંગાળપણું કરતા

દીન માણસોને તથા દીન ઈન્દ્રિયોને હસે છે. જેમ એકે તજી દીધેલી સ્ત્રીનું ગ્રહણ કરવા ઈચ્છનારની બીજાં માણસો હાંસી કરે છે, તેમ પોતે તજી દીધેલા ભોગનું ગ્રહણ કરવા ઈચ્છનારી ઈન્દ્રિયોની જ્ઞાની પુરુષ હાંસી કરે છે. હે રામ! જેમ મોટા હાથીને અંકુશથી વશ કરવામાં આવે છે, તેમ આત્માના સુખનો ત્યાગ કરતા અને વિષયોમાં દોડતા મનને વિચારથી વશ કરવું જોઈએ. તૃષ્ણા મનની વૃત્તિને ભોગોમાં ગતિ આપે છે. તેને પ્રથમથી જ હણી નાંખવી જોઈએ; કેમ કે ઝેરનો કાંટો ફૂટતાં જ તેને વીંખી નાખવો યોગ્ય છે. મનને માર માર્યા પછી તેને થોડુંક રાજી કરવામાં આવે, તો તેટલાથી પણ તે સંતોષ માને છે, કેમ કે ગ્રીષ્મઋતુથી બહુ તપેલા ચોખાના છોડને થોડુંક પાણી મળે તો તે પણ તેને અમૃત જેવું લાગે છે. જેને પીડવામાં ન આવ્યો હોય તેને ઘણું માન આપીએ, તોપણ તે ‘ઘણું’ છે એમ સમજે નહિ. આથી મનનો નિગ્રહ કર્યા વિના જો મનને બહુ રાજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ તોપણ તે તૃપ્ત થાય નહિ. જે નદીઓ જળથી પરિપૂર્ણ હોય તેમાં વરસાદથી થોડુંક પૂર ચડે તો કાંઈ જણાતું નથી, તેમ જો મનને ભોગોથી બહુ રાજી રાખ્યું હોય તો પછી તેને આપવામાં આવેલું થોડુંક સુખ સંતોષકારક થતું નથી. એટલા માટે પ્રથમ સારી પેઠે મનનો નિગ્રહ કરીને પછી તેને થોડુંક સુખ આપવું, એટલે તે સંતોષ માનીને સ્થિર રહે. સમુદ્ર આખા જગતને બોળી દે તેટલા પાણીથી ભરપૂર છે, તો પણ તે બીજી નદી આદિના પાણીને લીધા કરે છે, તેમ મન ઘણા વૈભવથી પરિપૂર્ણ છે, તોપણ બીજાં સુખની લાલચ રાખે એવું છે. પોતે પૂર્ણ છતાં પણ બીજા લાભની તૃષ્ણા રાખે, એ પામરનો સ્વભાવ જ છે. મનને પ્રથમ નિગ્રહથી બહુ કલેશ આપવો પછી તેને થોડુંક ભોગ સંબંધી સુખ આપવું. આથી મન પ્રથમ દુઃખી થયેલું હોવાને લીધે, તેટલા ભોગસુખને પણ તે ઘણું માને છે. જ્યાં સુધી રાજા શત્રુઓથી દબાયો ન હોય અને કેદ થયો ન હોય, ત્યાં સુધી રાજ્યને પણ ઘણું માનતો નથી; પણ તે રાજાને કેદ કરીને પછી છોડયો હોય, તો તે થોડોક ગરાસ મળવાથી પણ સંતોષ પામે છે. તે જ પ્રમાણે મનને જ્યાં સુધી દુઃખ દીધું ન હોય, ત્યાં સુધી તે મન ઘણાં સુખોને પણ થોડાં માને છે. પણ દુઃખ દઈને પછી મુક્ત કર્યું હોય, તો તે થોડુંક સુખ મળવાથી પણ સંતોષ પકડે છે. તેથી હાથથી હાથ દબાવવા જેવું કરીને, દાંતથી દાંત પીસવા જેવું કરીને અને અંગોથી અંગોને દબાવવા જેવું કરીને પણ ઈન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને જીતવા. જે વિચક્ષણ પુરુષો બીજાને જીતવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે, તેમણે પ્રથમ હૃદયમાં શત્રુઓરૂપ રહેલી ઈન્દ્રિયોને સારી પેઠે જીતવી જોઈએ. આવા વિશાળ પૃથ્વીતળમાં તે જ પુરુષો ભાગ્યશાળી છે, તે જ પુરુષો બુદ્ધિશાળી છે અને તે પુરુષો ડાહ્યા પુરુષોની ગણનામાં છે કે, જેમને પોતાના ચિત્તે જીતી લીધા નથી. હૃદયરૂપી રાફડામાં ગૂંચળું વળી ગર્વ ધારણ કરીને બેઠેલો, જેનો મનરૂપી મહાન સર્પ, નિગ્રહથી અત્યંત નિર્બળ થઈને ઉપશાંત થયો હોય છે, તે ભાગ્યશાળી અને અત્યંત નિર્મળ તત્ત્વવેત્તાને હું પ્રણામ કરું છું. ૧—૬૧

हृदयबिले कृतकुंडलकलनाविवशो मनोमहाभुजंगः । यस्योपशांतिमागनमलमुदितं तं सुनिर्मलं वंदे ॥ ६१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો ‘શરીર-નગરવિભૂતિયોગ’ નામનો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો*

ઇંદ્રિયોની પ્રબળતા અને તેમને જીતવાના ઉપાયો

वसिष्ठ उवाच

महानरकसाम्राज्ये मत्तदुष्कृतवारणाः ।
आशाशरशलाकाढ्या दुर्जया हींद्रियारयः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! ઈન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ જિતાવા મુશ્કેલ છે. મોટાં મોટાં નરકોમાં

* આ ચોવીસમા સર્ગમાં ઇન્દ્રિયોની પ્રબળતાનું

તેમનું સામ્રાજ્ય છે. તેઓ આશાઓરૂપી બાણોથી વીંધી નાખનારા છે અને દુષ્કર્મોરૂપી મદોન્મત્ત હાથીઓવાળા છે. ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ કૃતઘ્ન થઈને પ્રથમ પોતાના આશ્રયરૂપ દેહનો જ નાશ કરે છે અને નીચ કર્મોના મોટા ભંડારરૂપ છે. તેઓ જિતાવા બહુ કઠિન છે. શરીરરૂપી માળામાં રહેનારા, વિષયોરૂપી માંસોની લાલચવાળા અને કાર્ય તથા અકાર્યરૂપી ઉગ્ર પાંખોવાળા ઇન્દ્રિયોરૂપી તે ગીધપક્ષીઓ બહુ ઉત્પાત કર્યા કરે છે. એ ઇન્દ્રિયોરૂપી તીવ્ર ગીધોને જે પુરુષ વિવેકરૂપી જાળથી પકડી લે છે, તેનાં શાંતિ આદિ અંગોને તે પક્ષીઓ ફાડી શકતાં નથી. જેમ પકડનારા પારધીઓએ નાખેલા પાશો હાથીઓના જથ્થાને બાંધી શકતા નથી, તેમ ઇન્દ્રિયોએ નાખેલા લાલચોરૂપ પાશો વિવેકીને બાંધી શકતા નથી. ઉપરટપકે જોતાં વિષયો સારા લાગે છે; પણ પરિણામમાં અત્યંત ખરાબ છે. જે પુરુષ તેમાં રમે છે, તે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના પાશોથી બંધાઈ જાય છે. જે પુરુષ આ દુષ્ટ દેહરૂપી નગરમાં વિવેકરૂપી ધનનો સંચય રાખે છે, તે પુરુષ કદી પણ પરતંત્ર થતો નથી, અને અંદર રહેનારા ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓથી પરાભવ પામતો નથી. મનને સ્વાધીન રાખનારા પોતાના શરીરરૂપી નગરીના રાજાઓ જેવા સુખી રહે છે તેવા મોટીમોટી નગરીઓના રાજાઓ સુખી રહેતા નથી. જેના ચિત્તનો ગર્વ ક્ષીણ થયો હોય છે અને જેણે ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને પકડીને વશ કર્યા હોય છે, તે પુરુષના શુદ્ધ વિચારો વસંતઋતુમાં વધતી જતી પુષ્પોની મંજરીઓની જેમ વધતા આવે છે. જેમ હેમંતઋતુમાં કમળ ક્ષીણ થાય છે, તેમ તે પુરુષની ભોગવાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી બ્રહ્મતત્ત્વના દૃઢ અભ્યાસથી મન જિતાયું ન હોય, ત્યાં સુધી વાસનાઓરૂપી પિશાચણીઓ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ભરેલી હૃદયરૂપી મધ્યરાત્રિમાં નાચ્યા કરે છે. હું ધારું છું કે, જ્ઞાનીને પોતાના શરીરરૂપી નગરીનું રાજ્ય ચલાવવામાં શુદ્ધ થયેલું મન જ મંત્રી આદિનું કાર્ય કરે છે. વિવેકી પુરુષરૂપી રાજાનું મન જ ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને દબાવવામાં સેનાપતિનું કામ કરે છે, રાજી કરવાથી સ્નેહવાળી સ્ત્રીનું કામ કરે છે, ધારેલું કામ કરી દેવાથી નોકરનું કામ કરે છે; સારાં કાર્યો ગોઠવવાથી મંત્રીનું કામ કરે છે અને પાલન કરવાથી પવિત્ર પિતાનું કામ કરે છે. તે ઉત્તમ વિશ્વાસને પાત્ર હોવાથી મિત્રનું કામ પણ કરે છે. જેમ પૂજ્યબુદ્ધિથી જોયેલો અને પ્રેમબુદ્ધિથી હિતેચ્છુ માનેલો પિતા, પોતે મરણ પામીને પુત્રને ધન આદિ ઉત્તમ પદાર્થ આપે છે, તેમ બ્રહ્મબુદ્ધિથી જોયેલો અને વિવેકબુદ્ધિથી હિતકારી માનેલો મનરૂપી પિતા પોતે નષ્ટ થઈને, જ્ઞાનીને મુક્તિરૂપ પરમ સિદ્ધિ આપે છે. સારી પેઠે જોયેલો, સારી રીતે તપાસેલો, દૃઢતાવાળો અને સારી પેઠે નિર્મળ કરેલો મનરૂપી ઉત્તમ હીરો બ્રહ્મરૂપી શ્રેષ્ઠ હારમાં જોડાયાથી અત્યંત શોભે છે. હે રામ! મનરૂપી મણિ વાસનારૂપી ઘણા કાદવથી ખરડાયેલો છે તેને વિવેકરૂપી જળથી ધોઈને આત્મદર્શનમાં તેના અજવાળાની સહાયતા લો. શુભ ઉદ્યમમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જ્ઞાનીરૂપી રાજાને મનરૂપી મંત્રી એવાં કાર્યોની સહાયતા આપે છે કે જે કાર્યોથી જન્મોરૂપી વૃક્ષો કપાઈ જાય છે અને પરિણામે નિરતિશય બ્રહ્માનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે. ઘણા ઘણા ઉત્પાતોથી ભરેલી સંસાર સંબંધી ભયંકર ભૂમિકાઓમાં વિવેકરહિત થઈને રહેતો અને વાસનાઓને વશ થયેલો પામર મનુષ્ય જેમ એ ભૂમિકાઓમાં પડે છે તેમ તમે પડશો નહિ. ઉદય પામેલી આ સંસારરૂપી માયા સેંકડો અનર્થોથી ભરપૂર છે. અને મહામોહરૂપ ઝાકળ વરસાવનારી છે. 'એ મને શું કરનારી છે?' એવી તમે તેની ઉપેક્ષા કરશો નહિ. જે રીતે એ માયાનું વિસર્જન થાય તેમ જ તમે કરો. પરમ વિવેકનો આશ્રય કરીને બુદ્ધિથી સત્યતત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને અને ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને સારી પેઠે જીતીને

તેમને જીતવાના ઉપાયનું અને પ્રસાદ તથા બોધથી વાસનાઓના થતા ક્ષયનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

તમે સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાઓ. હે રામ! શરીર મિથ્યા છે અને સંસાર સંબંધી સુખદુઃખ પણ મિથ્યા છે; છતાં તેઓમાં દૃઢ વાસના બંધાઈ જાય તો દામ વ્યાલ અને કટ એ ત્રણ દત્યોની પેઠે અનર્થોમાં પડવું પડે. એટલા માટે તમે એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી પદ્ધતિ પકડશો નહિ; પણ ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી સ્થિતિમાં રહેજો. એટલે પછી તમારે કોઈ પ્રકારે શોક કરવો પડશે નહિ. હે મહાબુદ્ધિમાન! 'આ જે દેહાદિક છે તે જ હું છું' એવું જે મિથ્યાભિમાન છે તેને તત્ત્વના નિશ્ચયથી બિલકુલ છોડી દો. જે પદ ચૈતન્યૈકરસ છે તેનો જ આશ્રય કરો. આમ આસકિતથી રહિત થઈને તમે સંસાર સંબંધી ખાવા, પીવા તથા ચાલવા આદિ વ્યવહાર કરશો તોપણ તે વ્યવહારથી બંધાશો નહિ. ૧—૨૧

अयमहमिति निश्चयो वृथा यस्तमलमपास्य महामते स्वबुद्धया । यदितरदवलंब्य तत्पदं त्वं व्रज पिब भुंक्ष्व न बध्यसे मनस्कः ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારાયામણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'મનસ્યસત્તાપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો*

દામ, વ્યાલ અને કટ નામના દૈત્યોની ઉત્પત્તિ

वसिष्ठ उवाच

अस्मिन् विहरतो लोके लोकारामस्य धीमतः । श्रेयसे तिष्ठतो यत्नमुत्तमार्थाभिधायिनः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! તમે લોકોને વિશ્રામ આપનારા છો, બુદ્ધિમાન છો, કલ્યાણ માટે યત્ન કરો છો અને તે યત્નમાં ધ્યાન રાખીને આ જગતમાં વિહાર કરો છો. દામ, વ્યાલ અને કટ એ ત્રણ દત્યોના જેવી તમારી સ્થિતિ થાઓ નહિ. તમે તો ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી સ્થિતિ પામીને તમારા સઘળા સંતાપો દૂર કરો.

રામ બોલ્યા: હે બ્રહ્મન્! પાપનો નાશ કરનારા આપે મને કહ્યું કે 'દામ, વ્યાલ અને કટ એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી તમારી સ્થિતિ ન થાઓ. તમે તો ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી સ્થિતિ પામીને તમારા સઘળા સંતાપો દૂર કરો.' હે પ્રભુ! આપે આ શું કહ્યું? જેમ વર્ષાઋતુમાં મેઘ તાપનું હરણ કરનારી ગર્જનાથી મોરને જાગ્રત કરે છે તેમ મને શુદ્ધ મનવાળાને આપ એ વિષયના વર્ણનવાળી વાણીથી જાગ્રત કરો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! દામ, વ્યાલ અને કટ એમની જે સ્થિતિ હતી તથા ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એમની જે સ્થિતિ હતી, તે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. એ સાંભળીને તેમાંની જે સ્થિતિ તમને સારી લાગે તે રાખો. સઘળાં આશ્ચર્યોથી મનનું આકર્ષણ કરનારા પાતાળમાં શંબર નામનો એક દૈત્યરાજ રહેતો હતો. તે અનેક માયાઓરૂપી મણિઓના મહાસાગરરૂપ હતો. એ શંબરાસુરે આકાશમાં કેટલાંએક નગરો રચ્યાં હતાં અને તેમના બગીચાઓમાં દૈત્યોનાં ઘરો બનાવ્યાં હતાં. તેણે ઉત્તમ પ્રકાશવાળા ચંદ્ર અને સૂર્ય રચ્યા હતા અને તેમનાથી પોતાના રાજ્યને શણગાર્યું હતું. જેમ મેરુપર્વતમાં પથરાઓના ટુકડાઓને બદલે માણિક્ય આદિ મણિઓ હાથમાં આવે છે તેમ તેના રાજ્યમાં પણ પથરાઓના ટુકડાઓને બદલે માણિક્ય આદિ મણિઓ હાથમાં આવતા હતા. એ શંબરાસુરે વૈભવોની અનેક સામગ્રીઓ આપીને દાનવોને પરિપૂર્ણ કરી દીધા હતા. એનાં ઘરોમાં રત્નો જેવી સ્ત્રીઓ જે ગાયનો કરતી હતી, તે ગાયનોએ દેવાંગનાઓનાં ગાયનોને પણ જીતી લીધાં હતાં. એને ક્રીડા કરવાના બગીચાઓનાં વૃક્ષો ચંદ્રની કળાઓથી ભરપૂર રહેતાં હતાં. એને રમણ કરવાનાં સ્થાનકો પ્રફુલ્લિત નીલ કમળોના સમૂહોથી દબદબાભરેલાં રહેતાં હતાં. એના બગીચાઓમાં હીરાના

* આ પચીસમા સર્ગમાં દેવતાઓએ શંબરાસુરના સેનાપતિઓને માર્યાની, દામ, વ્યાલ અને કટની ઉત્પત્તિની અને તેઓથી જયની આશા મળવાની કથા કહેવામાં આવશે.

જેવા વર્ણવાળાં હંસપક્ષીઓ શબ્દો વડે પોતાને સ્થિતિ કરવાનાં સોનેરી રંગનાં કમળો ઉપર સારસ પક્ષીઓને બોલાવતાં હતાં. એ શંબરાસુરે સોનાનાં વૃક્ષોની શાખાનાં અગ્રો ઉપર કમળોની કળીઓ બનાવી હતી. એના રાજ્યમાં કલ્પવૃક્ષોનાં પુષ્પોનો સમૂહ કરંજના ત્રોફાઓની પેઠે પડતો હતો. ત્રાકથી જેમ દોરાને વીંટી લેવામાં આવે છે, તેમ તેણે પોતાની શક્તિથી દેવતાઓની સેનાને વીંટી લેનારા અનંત દૈત્યો મોકલીને ઇન્દ્રને જીતી લીધો હતો. તેણે અગ્નિની જ્વાળાઓને હિમના જેવી શીતળ કરી હતી અને તેઓથી બગીચાનો મંડપ બનાવ્યો હતો. એના રાજ્યમાં સ્થળાં સ્થળોમાં શોભી રહેલી ફૂલવાડીઓએ આનંદ આપનારા સ્વર્ગલોકના નંદનવનને જીતી લીધું હતું. તેણે પોતાની માયાના પ્રભાવથી સર્પો સહિત સઘળા મલયાચળનાં ચંદનવૃક્ષો હરી લીધાં હતાં. એના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓએ સોનાની શોભાને અને આખા જગતની શોભાને પણ જીતી લીધી હતી. એના ઘરના આંગણામાં અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોનો સમૂહ ગોઠણ સુધી ભર્યો રહેતો હતો. તેણે ક્રીડા સારુ માટીનું શિવલિંગ બનાવીને વિષ્ણુને જીતી લીધા હતા. એનું નગરરૂપી આકાશ પતંગિયાંઓની પેઠે નિરંતર ઊડતાં રત્નોના સમૂહોરૂપી તારાઓથી વ્યાપ્ત રહેતું હતું. આખા પાતાળમાં મધ્યરાત્રિના સમયે આકાશમાં સેંકડો ચંદ્રબિંબો પ્રકાશતાં હતાં. એણે રણમાં મેળવેલા મહાન યશનું એણે બનાવેલાં પૂતળાંઓ ગાયન કરતાં હતાં. એણે માયાથી બનાવેલા ઐરાવત હાથીને જોઈને દેવોનો સાચો ઐરાવત હાથી નાસી જતો હતો. એણે પોતાના અંતઃપુરમાં ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મીનો ઉત્કર્ષ ભરી દીધો હતો. તે સઘળા પ્રકારની સંપત્તિઓથી સુંદર હતો, સર્વ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યોને લીધે સર્વે લોકો એને પ્રણામ કરતા હતા, એનું શાસન ઉગ્ર હતું અને સર્વ દૈત્ય—સામંતો તેની આગળ શિર નમાવતા હતા. સર્વ પ્રકારની બુદ્ધિના ચમત્કારોમાં રહેલા વિચારોરૂપી રત્નોના સમૂહોથી તે શોભાતો હતો અને એના મોટા ભુજારૂપી વનની છાયામાં દૈત્યોનાં મંડળો વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં. એ શંબરાસુર દેવોને ઉખેડી નાખતો હતો. તેની આકૃતિ કઠિન, ભયંકર અને ઊંચી હતી. એની પાસે દેવતાઓનો નાશ કરનારું ભારે મોટું સૈન્ય હતું. માયાના બળવાળો એ શંબરાસુર સૂઈ રહેતો હતો, ત્યારે તેને પરદેશમાં ગયેલા જેવો ગણીને લાગ મળવાથી દેવો તરત તેના સૈન્યને મારી નાખતા હતા. આ પ્રમાણે થતું જોઈને શંબરાસુરે રક્ષણને માટે પોતાની સેનાઓમાં મુંડી, ક્રોધ અને દ્રુમ આદિ સામંતોને સેનાપતિ કરીને રાખ્યા. આકાશમાં ફરતા શકરા(બાજ) જેમ ચકલાંઓને વ્યાકુળ કરીને મારી નાખે, તેમ આકાશમાં ફરનારા દેવો લાગ જોઈને એ સેનાપતિઓને વ્યાકુળ કરી દઈને મારી નાખવા લાગ્યા. જેમ સમુદ્ર પ્રબળ શબ્દ કરનારા બીજા ચપળ તરંગો ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સેનાપતિઓને મરણ પામેલા જોઈને દૈત્યોમાં ઉત્તમ એવા શંબરાસુરે પ્રબળ ગર્જના કરનારા અને ચપળતાવાળા બીજા સેનાપતિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. એ સેનાપતિઓને પણ દેવતાઓએ તરત મારી નાખ્યા એટલે ક્રોધથી વ્યાપ્ત થયેલો શંબરાસુર દેવતાઓનો નાશ કરવા માટે સ્વર્ગ લોકમાં ગયો. જેમ પાર્વતીના સિંહથી ભય પામીને મૃગો વનોમાં છુપાઈ જાય છે, તેમ એ શંબરાસુરની માયાથી ભય પામીને દેવતાઓ મેરુપર્વતનાં વનોની ઝાડીઓમાં છુપાઈ ગયા. શંબરાસુર જ્યાં સ્વર્ગલોકને જુએ છે, ત્યાં તેમાં ક્ષુદ્ર દેવો ચીસો પાડ્યા કરતા હતા અને અપ્સરાઓનાં મોઢાં આંસુઓથી ભીંજાઈ રહ્યાં હતાં. કલ્પાંતકાળમાં ક્ષીણ થયેલા જગત જેવો શૂન્ય પ્રકાર ત્યાં સ્વર્ગમાં તેના જોવામાં આવ્યો. પછી કોપ પામેલો શંબરાસુર સ્વર્ગલોકમાં સારી પેઠે ફર્યો. તેને જે કાંઈ સારી રીતે લૂંટ મળી, તે લઈ લીધી અને પછી સ્વર્ગલોકને બાળી દઈને તે પાછો પોતાના નગરમાં આવ્યો. આ પ્રમાણે દૈત્યોને અને દેવતાઓને અત્યંત દૃઢ દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો, એટલે દેવતાઓ સ્વર્ગને છોડી દઈને દિશાઓમાં સંતાઈ ગયા. પછી શંબરાસુરે જેને જેને સેનાપતિ નીમવા માંડ્યા, તે બધાને ઉદ્યમમાં

તે પર થયેલા દેવતાઓ યત્ન કરીને મારી નાખવા લાગ્યા. આમ થવાથી શંબરાસુર ઉદ્વેગ પામ્યો અને અત્યંત કોપ પામ્યો. પછી તે નિઃશ્વાસ મૂકીને ખડના અગ્નિની પેઠે અત્યંત પ્રજ્વલિત થયો. હવે તેણે ભારે પ્રયત્નથી આખા ત્રૈલોકયમાં દેવતાઓની શોધ કરી, પણ જેમ પાપીને પૃથ્વીમાં રહેલો ભંડાર હાથ આવતો નથી, તેમ તેને દેવતાઓ કોઈ સ્થળે હાથ આવ્યા નહિ. આમ થતાં શંબરાસુરે પોતાના સૈન્યની રક્ષા માટે પોતાની માયાના પ્રભાવથી મોટા બળવાળા, સજ્જતાવાળા અને જાણે દેહધારી કાળ જ હોય એવા ત્રણ ભયંકર દૈત્યોને ઉત્પન્ન કર્યા. ત્યાં માયાથી બનેલા ભયંકર, મોટી માયાવાળા અને સૈન્યને ચલાવનારા એ ત્રણે દૈત્યો પાંખોના સપાટાવાળા પર્વતોની જેમ ઊછળવા લાગ્યા. એકનું નામ **દામ,** બીજાનું નામ **વ્યાલ** અને ત્રીજાનું નામ **કટ** રાખવામાં આવ્યું. તેઓ ઇન્દ્રજાળ સંબંધી પુરુષોની પેઠે સ્વતંત્ર જીવ નહિ હોવાથી માત્ર જે કામ પ્રાપ્ત થાય તે કામને જ કરનારા હતા. તેઓ કેવળ ચેતનાવાળા જ હતા, પણ વાસનાઓના પ્રાબલ્યવાળા નહોતા. એમનાં ધર્મ કે અધર્મરૂપ કર્મો નહોતાં. તેથી તેઓ જૂના જીવ નહોતા અને તેમનામાં વાસનાઓનું પ્રાબલ્ય પણ નહોતું. આમ થવાથી તેઓ ભય, શંકા તથા પલાયન આદિ વિકલ્પોથી રહિત હતા અને તેમનાં શરીરોમાં ચૈતન્યની સમીપતાને લીધે કેવળ ચલનરૂપ ક્રિયા હતી. અનંત વાસનાઓવાળા 'શંબરાસુર' નામના જૂના જીવના અંતર્યામીરૂપ નિમિત્તને લીધે થયેલી ચાતુરીરૂપ મનના સંકલ્પની વૃત્તિ થઈ; તે વૃત્તિ કે જે કામ, કર્મ, વાસના આદિ રહિત માયાની કલ્પનારૂપ અને ભોગશૂન્ય હતી, તેના સંબંધથી જ આ દામ, વ્યાલ આદિ પ્રકટ થયા હતા. તેઓ 'શંબરાસુર' નામના પ્રાચીન જીવના નાના નાના અમુક અંશોરૂપ હતા. આમ હોવાને લીધે અત્યંત અલ્પ વાસનાવાળા એ ત્રણે દૈત્યો અંધપરંપરાથી કાકતાલીય ન્યાયની પેઠે લાગુ પડેલી, કેવળ યુદ્ધમાં શત્રુઓની સામે થવારૂપ ક્રિયાને અનુસરતા હતા. જેમ અર્ધા સૂતેલા બાળકો પોતાનાં અંગોથી જ ચેષ્ટા કરે છે, પણ વાસનાના જાગ્રત્પણાથી તથા દેહાભિમાનથી રહિત હોય છે, તે પ્રમાણે જ એ ત્રણ દૈત્યો હતા. એ ત્રણ દૈત્યો શત્રુઓની ઉપર તૂટી પડવાને શત્રુઓની ગફલતનો લાભ લઈ તેમના ઉપર છાપો મારવાને, ભાગી જવાને, જીવવાને, મરવાને, ગુણને, જયને કે પરાજયને જાણતા ન હતા. તેઓ તો જે શત્રુઓની સેનાવાળાઓ મારવાને સજ્જ થઈને મોઢા આગળ ઊભેલા જોવામાં આવે, તેમની સામે થવાનું જ જાણતા હતા અને પ્રહારોથી પર્વતોને પણ તોડી નાખે એવા હતા. એમને ઉત્પન્ન કરી અત્યંત રાજી થયેલા શંબરાસુરે વિચાર કર્યો કે, 'મારી માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા દૈત્યોએ રક્ષણ કરેલી આ મારી સેના અવશ્ય જય મેળવશે. જેમ ઐરાવત હાથીના દંતૂશળના પ્રહારો વાગવા છતાં પણ મેરુપર્વતની સુવર્ણમય શિલા અત્યંત સ્થિર રહે છે, તેમ અત્યંત બળવાળા આ ત્રણ દૈત્યોના ભુજદંડોથી પાલન પામેલી મારી આ સેના દેવતાઓના ભારે પ્રહારો પડવા છતાં પણ અત્યંત સ્થિર રહેશે. ૧—૪૪

अतिबलासुरदोर्द्रुमपालिता मम चमूः स्थिरतामलमेष्यति । अमरवारणदंतविघट्टनेष्वमरपर्वतहेमशिला यथा ॥ ४४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દામવ્યાલકટોત્પત્તિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો+

દેવતાઓની સાથે દામ, વ્યાલ અને કટનો સંગ્રામ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

इति निर्णीय दैत्येंद्रो दामव्यालकटान्विताम् । सेनां संप्रेषयामास भूतलं देवनाशिनीम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! શંબરાસુરે એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો અને તેણે દામ, વ્યાલ તથા

+ આ છવ્વીસમા સર્ગમાં પાતાળમાંથી નીકળેલા દામ, વ્યાલ અને કટ આદિ દૈત્યોને દેવતાઓની સાથે ભારે સંગ્રામ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

કટને સેનાપતિ બનાવીને દેવોનો નાશ કરવા માટે દૈત્યોની સેનાને પૃથ્વીમાં મોકલી. ભયંકર ગર્જના કરતા દૈત્યો આયુધો લઈને પાંખોવાળા પર્વતોની જેમ સમુદ્રની નિકુંજોમાંથી અને ગુફાઓમાંથી બહાર નીકળ્યા. દામ, વ્યાલ અને કટની સહાયથી દૈત્યોએ સ્વર્ગના તથા પૃથ્વીના મધ્ય ભાગને ભરી દીધો અને હાથના પ્રહારોથી સૂર્યને પણ નિસ્તેજ કરી દીધો. પ્રલયકાળના જેવા આ સમયમાં અત્યંત કોપ પામેલા ભયંકર દેવતાઓના સમૂહો પણ યુદ્ધ કરવા માટે મેરુપર્વતની નિકુંજોમાંથી બહાર નીકળ્યા. એ દેવ અને દૈત્યની બંને સેનાઓને ત્રૈલોક્યને વિષે, જાણે આકાળે મહાપ્રલય થતો હોય એવું ભયંકર યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. કુંડળોના પ્રકાશોથી અંધકારનો નાશ કરનારા યોદ્ધાઓનાં માથાંઓ, જાણે પ્રલયકાળમાં શિથલી ગયેલા ચંદ્ર અને સૂર્ય પડતા હોય તેમ પડવા લાગ્યાં. યોદ્ધાઓએ કરેલા સિંહનાદોથી ગાજતા પર્વતો, જાણે પ્રલયકાળના પવન ભરાવાથી ગાજતા હોય તેમ ઘુઘવાટી કરવા લાગ્યા. મોટી મોટી શિલાઓ જેવાં ભારે આયુધો પડવાથી જેમની ભીંતો તૂટી પડતી હતી અને જેમને વિષે બીકને લીધે સિંહોના સમૂહો ભરાઈ બેઠા હતા. તે કુલપર્વતો પણ શબ્દ કરવાલાગ્યા. એકબીજાની સાથે આથડાતાં શસ્ત્રોમાંથી ઊઠેલા અગ્નિના ચપળ તણખાઓ પ્રલયકાળમાં વીંખાયેલા તારાઓની પેઠે આમતેમ ઊડવા લાગ્યા. રુધિરના અને માંસના ઓઘથી થયેલા મહાસમુદ્રના કિનારા પર પ્રલયકાળમાં થયેલાં તાડનાં વૃક્ષો જેવાં ઊંચાં ભૂત—પ્રેતો તાલની રીતિને અનુસરીને નાચવા લાગ્યાં. જેમાં ઊડેલી વાદળાં જેવી વાટી ધૂળ પડી રહેલા રુધિરની અતિવૃષ્ટિથી શાંત થઈ ગઈ હતી, એવા આકાશમાં હથિયારોથી તૂટેલાં અનેક મુકુટો અને કુંડળો સૂર્યની પેઠે શોભવા લાગ્યાં. શત્રુઓને મારવા માટે કલ્પવૃક્ષોને ઉખેડીને હાથમાં ધારણ કરનારા અને પ્રહારોથી મોટા મોટા પર્વતોને પણ તોડી નાખનારા દૈત્યોએ સઘળી દિશાઓને અવકાશ વગરની કરી મૂકી.

અત્યંત ચળકતી તલવારોની અણીઓરૂપ તોફાની પવનોથી જેમનાં શિખરો તૂટતાં હતાં તેવા પર્વતો જાણે પ્રલયકાળથી વીંખાઈ ગયા હોય તેમ ચૂર્ણોના સમૂહરૂપ થવા લાગ્યા. જેમ વાયુઓ વાદળાંઓને કંપાયમાન કરે,-તેમ જાણે અશ્વમેધની આહુતિઓથી બળ પામ્યા હોય તેમ મસ્ત થયેલા દેવો અસ્ત્રોથી રહિત થયેલા દૈત્યોને કંપાવવા લાગ્યા. જેમ બિલાડાઓ વૃદ્ધ ઉંદરોને દબાવીને પકડે તેમ દેવો દૈત્યોને દબાવીને પકડવા લાગ્યા. ત્યારે દૈત્યો પણ જેમ ઝાડ ઉપર ચડેલા ગાફેલ પુરુષોને ગીંછો પકડે તેમ દેવોને પકડવા લાગ્યા. બાહુઓરૂપી શાખાઓમાં અસ્ત્રોરૂપી પુષ્પોથી શોભતા અને શસ્ત્રોરૂપી પલ્લવોવાળા તે દેવતાઓ તેમ જ દૈત્યો વનમાં કંપાયમાન થવાથી પ્રફુલ્લિત વૃક્ષોની પેઠે શોભવા લાગ્યા. જેમ પવનો પુષ્પોના સમૂહોથી મેરુપર્વતનાં વનોને પૂરી દે છે, તેમ દેવો અને દૈત્યો સામસામાં શસ્ત્રો ફેંકીને દશે દિશાઓને પૂરી દેવા લાગ્યા. દેવતાઓની અને દૈત્યોની બંને સેનાઓ અંતરિક્ષરૂપી ઉબગના ફળની અંદર રહેલા મોટા મચ્છરોના સમૂહો જેવી હતી. આમ તેમની વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું ત્યાં અત્યંત ઊંચા લોકપાલોના હાથીઓના સમૂહોથી કચરાઈ જતાં લોકોનો પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓના ધડાકાઓ જેવો મહાભયંકર કોલાહલ ઊઠયો. એ કોલાહલ અત્યંત ગાઢ થવાને લીધે તે આકાશમાં અતિશય ઊંચે સુધી સંભળાતો હતો. કોઈ સ્થળમાં તે મુઠ્ઠીથી પકડાય એવો જણાવા લાગ્યો અને કોઈ સ્થળમાં તે જળના ભારથી નમેલા પેટવાળા વાદળાંઓની ગર્જના જેવો જણાવા લાગ્યો. એ કોલાહલ રથોના ફરવાથી ભાંગી ગયેલાં શસ્ત્રોના સમૂહમાં જાણે નટ ગાતો હોય એવો જણાવા લાગ્યો. વળી જેમની છાતીઓ તૂટી જતી હતી તેવા નિર્બળ લોકોની પીડાના કઠોર શબ્દોથી તે જાણે ઘુઘવાટાભર્યો હોય તેવો જણાતો હતો. તે પ્રલયકાળમાં અગ્નિ તથા વાયુ આદિએ કરેલા ભયંકર શબ્દના પડઘા જેવો જણાવા લાગ્યો. તે બારે સૂર્યના મળવાથી

પીગળવા માંડેલા મેરુપર્વતના શબ્દ જેવો જણાવા લાગ્યો. પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળીને બ્રહ્માંડના મંડળમાં પછડાઈને પાછો વળવાને લીધે, તે મગરમચ્છના આઘાતથી પાછા વળેલા મહા-પ્રવાહના પાણીના પૂર જેવો જણાવા લાગ્યો. તે ઊડતા પાંખોવાળા પર્વતોની પાંખોના ઝપાટા-ના શબ્દ જેવો જણાવા લાગ્યો, અત્યંત કઠોર રીતે ભરાઈને તે જાણે મોટા મોટા પર્વતોની ગુફાઓને ઊથલાવી નાખતો હોય તથા ફોડી નાખતો હોય એમ જણાતો હતો. મંદરાચળના ફરવાથી ક્ષોભ પામેલા ક્ષીરસાગરના ઘોંઘાટ જેવો તે ઘોંઘાટ જણાવા લાગ્યો. વળી યુદ્ધ કરવાના પ્રેમથી સંભળાતા યોદ્ધાઓના હોંકારાટોની તથા હાથ પછાડવાના શબ્દોની સાથે મળીને તે સાતે દ્વીપોમાં વ્યાપ્ત થવા લાગ્યો. આમ ક્ષોભ પામેલી બંને સેનાઓ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. તેમાં દેવતાઓ તથા દૈત્યો ઉદ્ધત થઈને લડવા લાગ્યા અને નગરો, ગામો, પર્વતો, વનો તથા માણસો ચગ-દાઈ જવા લાગ્યાં. ત્યારે મોટાં મોટાં સેંકડો શસ્ત્રોથી કપાયેલા દાનવોરૂપી પર્વતથી દસે દિશા-ઓ પૂર્ણ થઈ ગઈ અને એકબીજામાં પછડાવા-થી થયેલા શસ્ત્રોના ભૂકાઓથી અંતરિક્ષ પુરાઈ ગયું. ત્યાં 'ભુશુંડી' નામનો અસ્ત્રોના સપાટાથી મેરુપર્વતનાં સેંકડો શિખરો ફાટવા લાગ્યાં અને બાણોરૂપી પવનોથી દૈત્યોનાં તથા દેવતાઓનાં મોઢાંરૂપી કમળો કપાઈ જવા લાગ્યાં. ત્યારે લોહીરૂપી જળની સેંકડો ચકરીઓમાં દેવતાઓ તથા દૈત્યોરૂપી મુકાયેલાં ખડો ઘૂમવા લાગ્યાં અને સેનાઓના પ્રહારોરૂપી કલ્લોલો આકાશને ઘેરી વળવા લાગ્યા. ત્યાં શસ્ત્રોરૂપી તોફાની પવનોથી વિમાનોનાં સમૂહો ટુકડે ટુકડા થઈને પડવા લાગ્યા અને વરુણાસ્ત્ર આદિ શસ્ત્રોથી ઉત્પન્ન થયેલા સમુદ્રના જળના પ્રવાહોથી સ્વર્ગ આદિ નગરો ડૂબી જવા લાગ્યા. ત્યાં મોટાં અસ્ત્રો પડવાથી ચાલેલી લોહીની નદીઓમાં તલવારો, ત્રિશૂળો તથા સાંગો તણાવા લાગ્યાં, તેમ જ પર્વતોનાં પડખાંઓ તૂટવાના ભયંકર શબ્દોથી બ્રહ્માંડનો મંડપ ધ્રૂજવા લાગ્યો. ત્યારે દૈત્યોની પાની-ઓના પ્રહારોથી લોકપાલોની નગરીઓ પડી જવા લાગી અને ઘરોમાં વિધવા થયેલી સ્ત્રીઓ-ના રોવાના કોલાહલોની સાથે તેમનાં કંકણો ભાંગવાના શબ્દો થવા લાગ્યા. તે અસ્ત્રોના સમૂહો પૃથ્વી પર કાળા જળના સમૂહો જેવા દેખાવા લાગ્યા અને તેમાં દૈત્યો લોટી રહ્યા હતા. ત્યાં લોહીના પ્રવાહમાં તણાતા લોકોની ચીસો સાંભળીને બીજા લોકો પણ ભયથી નાસવા લાગ્યા. ત્યાં લોક-પાલોના સેનાપતિઓના પ્રાણ લેવા માટે, યમ-રાજ પુષ્પોમાં ભ્રમર ફરે તે રીતે ગુપ્ત રીતે ફરવા લાગ્યા અને દૈત્યોના સેનાપતિઓના પ્રાણ લેવા માટે યમરાજ પ્રત્યક્ષ રીતે ફરવા લાગ્યા ત્યારે પ્રહારના ભયથી નાસેલા કેટલા એક દેવ-તાઓ તથા દૈત્યો પાછા વળીવળીને સૈન્યોની વ્યાકુળતાને જોતા હતા. ત્યાં જાણે પાંખોવાળા પર્વતો હોય એવા દૈત્યોની આક્રન્દથી ઘણા ભયંકર શબ્દો તથા 'શિવ' 'શિવ' શબ્દો થવા લાગ્યા. સઘળી પૃથ્વી, સમુદ્રો તથા પર્વતો આયુ-ધોથી ભેદાયેલા ઉગ્ર દૈત્યોરૂપી પર્વતોમાંથી ઝરતા લોહીના પ્રવાહોથી રાતા થઈ ગયા. દેશો, નગરો, ગામો, વનો તથા ગુફા વગેરે સ્થળો ઉજ્જડ થઈ ગયાં અને દૈત્યો,હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા માણસો-ના અસંખ્ય શબ્દોના ગુંજે પહાડ જેવા દેખાવા લાગ્યા. શરીરમાં ખૂંચી ગયેલાં ઊંચાં બાણોની પંક્તિઓથી હાથીઓ શોભવા લાગ્યા અને દૈત્યોની મુઠ્ઠીઓના પ્રહારોથી મદોન્મત્ત ઐરાવત હાથીની પીઠ ચગદાઈ ગઈ. ત્યાં પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓના જળની વૃષ્ટિની જેમ, શસ્ત્રોની અવિચ્છિન્ન વૃષ્ટિ થઈ રહી અને તેથી પર્વતો દળાઈ જવા લાગ્યા. ત્યાં મોટા મોટા વજ્રપાતોથી ભીંસાઈને કુલપર્વતો ઊડવા લાગ્યા. ત્યારે દેવતાઓ પ્રબળ અગ્નિને પ્રકટ કરીને તેની જ્વાળાઓના સમૂહોથી દૈત્યોને બાળવા લાગ્યા હતા અને દૈત્યો એક અંજલિથી સમુદ્રને લાવીને તે અગ્નિને ઠારતા હતા. હવે પ્રચંડ દૈત્યોએ મોટી તૈયારીથી બરફની શિલાઓ નાખવા માંડી, એટલે

દેવો વનના સમૂહોને સળગાવીને તે અગ્નિની જ્વાળાઓથી બરફની શિલાઓને પિગળાવવા લાગ્યા. પછી દેવતાઓએ અસ્ત્રોના બળથી પ્રલયકાળના અંધારા જેવું અપાર અંધારું ઉત્પન્ન કર્યું, એટલે દૈત્યોએ માયાના પ્રભાવથી અનેક સૂર્યોના પ્રકાશો ઉત્પન્ન કરીને એ ગાઢ અંધકારનો નાશ કર્યો. દેવતાઓએ વાદળાં ઉત્પન્ન કરીને જળની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. ત્યાં દૈત્યોએ માયાના અગ્નિનો વરસાદ વરસાવીને જળની વૃષ્ટિને બંધ પાડી દીધી. પછી દૈત્યોએ પર્વતોની ભારે વૃષ્ટિ કરવા માંડી, ત્યાં દેવતાઓએ 'વજ્ર' નામનાં અસ્ત્રો વરસાવીને પર્વતોને તોડી નાખ્યા. અને દૈત્યોને નિદ્રા આવી જાય એવાં અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કર્યો, એટલે દૈત્યોએ નિદ્રાનો નાશ કરનારા પ્રબોધાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. દૈત્યોએ વારુણાસ્ત્રથી ભારે વૃષ્ટિ કરવા માંડી, એટલે દેવતાઓએ વૃષ્ટિનો પ્રતિબંધ કરનારા અસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો. દેવતાઓએ વૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય એવાં અસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો, એટલે દૈત્યોએ કરવતો ઉત્પન્ન થાય એવાં અસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો. વરસવા માંડેલાં શસ્ત્રો એકબીજા સાથે પછડાવાથી સુસવાટી સહિત અગ્નિ નીકળવા લાગ્યો. જળના અને અગ્નિના વરસાદથી લોકો બેભાન થવા લાગ્યા; બ્રહ્માસ્ત્રોના પ્રયોગોથી ભારે વિષમતા થવા લાગી; ઘડીવારમાં અંધકારનાં અને ઘડીવારમાં તેજનાં અસ્ત્રો પડવા લાગ્યાં. અસ્ત્રોમાંથી નીકળતાં મુસળ આદિ અનેક આયુધોથી સઘળું આકાશ અવકાશ વગરનું થઈ ગયું, શિલાઓને વરસાવનારા અસ્ત્રથી યોદ્ધાઓ ચગદાઈ જવા લાગ્યા અને અગ્નિને વરસાવનારા અસ્ત્રથી અજવાળું થવા લાગ્યું. પતાકાઓથી ચંદ્રનો સ્પર્શ કરનારા અને પૈડાંઓના ચુચવાટરૂપી ગર્જનાવાળા રથો થોડીથોડી વારમાં ઉદયાચળનું અને અસ્તાચળનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા. દેવતાઓએ કરેલા વજ્રોના પ્રહારોથી મોટા મોટા દૈત્યો નિરંતર મરવા લાગ્યા અને શુક્રાચાર્યે 'સંજીવિની' નામની મહાવિદ્યાનો ઉપયોગ કરીને તે દૈત્યોને જીવતા કરવા માંડ્યા. કેટલાએક દેવતાઓના સમૂહો નાસવા લાગ્યા અને કેટલાક એક દેવતાઓ જય મેળવીને ફુલાવા લાગ્યા. ત્યાં કલ્યાણની સૂચના આપનારા શુભ ગ્રહો ઊગવા માંડ્યા હતા, તેમ જ ઉત્પાતરૂપ ધૂમકેતુઓ પણ ચારે બાજુ દેખાવા લાગ્યા હતા. આથી લોકો પોતાની ડોકો ઊંચી કરી કરીને તેમને જોતા હતા. યોદ્ધાઓના પરસ્પરના કટ્ટર વૈરને લીધે પર્વતો, આકાશ, પૃથ્વી તથા સમુદ્રો સાથેનું સઘળું જગત લોહીના સમુદ્ર જેવું તેમ જ પ્રફુલ્લિત થયેલા ખાખરાના વન જેવું જણાવા લાગ્યું હતું. ત્યાં પહાડ જેવાં અસંખ્ય મુડદાઓથી મહાસમુદ્રો પુરાઈ જવા લાગ્યા હતા. ત્યાં સઘળા વૃક્ષોની શાખાઓના અગ્રોમાં લાંબાં લાંબાં મુડદાંઓ લટકવા લાગ્યાં. દીપતાં, પોતાના વેગથી અત્યંત ચંચળતાવાળાં, પીછડાંઓરૂપી પુષ્પોવાળાં, લોઢાનાં ફળાંઓરૂપી ફળોથી શોભતાં અને તાડ કરતાં પણ ઊંચાં એવાં બાણોના સમૂહોરૂપી વનોથી ત્યારે સઘળું આકાશ વ્યાપ્ત થઈ ગયું. ત્યાં નાચતા પહાડ જેવાં અસંખ્ય કબંધો પોતાના બાહુઓથી વાદળાંઓને, વિમાનોને, દેવતાઓને અને તારાઓને પાડવા લાગ્યાં. પર્વતો પણ બાણો, સાંગો, ગદાઓ, પ્રાસો ને પટ્ટિશોમાં પરોવાવા લાગ્યા. ત્યાં શસ્ત્રોના ઝપાટાથી આતે લોકોની ભીંતો પડતી હતી અને આકાશ તેના કટકાઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હતું, પ્રલયકાળનાં મદોન્મત્ત વાદળાંઓની જેમ ત્યાં દુંદુભિઓ નિરંતર ગડગડવા લાગ્યાં. ત્યારે ગણપતિ પોતાની સૂંઢથી લાંબા લાંબા દાનવોરૂપી પર્વતોને ખેંચવા લાગ્યા. આમ ઘણા ઘણા શબ્દો ઊઠવાથી દિશાઓના હાથીઓ ભય પામી ગયા અને ચિચિયારીઓ પાડવા લાગ્યા. સૂર્ય, ચંદ્ર તથા ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ એક દિશામાં ભેગા થઈ ગયા અને સિદ્ધો, સાધ્યો તથા મરુદ્ગણો દૈત્યોના ભયથી સજ્જડ થઈ ગયા. ત્યાં ગંધર્વો, કિન્નરો, દેવતાઓ અને ચારણો નાસવા લાગ્યા. વીજળીઓ પડવાથી પ્રાણીઓનાં અંગોને ખંડિત કરનાર, શિલાઓના ટુકડાઓને ભાંગી નાખનારા; દેવતાઓના પ્રલય-

ના સમયની સૂચના આપનારા અને કલ્પવૃક્ષો પર બેઠેલ પક્ષીઓના કોલાહલોને અટકાવી દેનારા પ્રલયકાળને સૂચવનારા પવનો તે સમયે સઘળી દિશાઓમાં વાવા લાગ્યા. ૧—૫૮

वयुरशनिनिपातखंडितांगा दलितशिलाशकलाः ककुम्मुखेषु । प्रलयसमयसूचकाः सुराणां सुरतरुघर्घरघस्मराः समीराः ॥ ५८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દામવ્યાલકટસંગ્રામવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો+

હારી ગયેલા દેવતાઓને બ્રહ્માએ જીતવાનો ઉપાય બતાવ્યો

वसिष्ठ उवाच

तस्मिंस्तदा वर्तमाने घोरे समरसंभ्रमे । देवासुरशरीरेषु गर्तेष्वभ्रोदरेष्विव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ રીતે યુદ્ધનો ભયંકર સંભ્રમ ચાલતો હતો. તેમાં દેવતાઓનાં અને અસુરોનાં શરીરોમાં વાદળાંઓના પેટ જેવા ઘાના ઊંડા ખાડા પડયા. જેમ આકાશનાંથી ગંગાના પ્રવાહો નીકળવા લાગે, તેમ તે ખાડાઓમાંથી લોહીના પ્રવાહો નીકળવા લાગ્યા. ત્યાં 'દામ' નામનો સેનાપતિ દેવતાઓના સમૂહને વીંટી લઈને મેઘની ગર્જના જેવો સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. એટલે 'વ્યાલ' નામનો સેનાપતિ સઘળા દેવતાઓનાં વિમાનોને પોતાના હાથોથી ખેંચીખેંચીને ચૂરો કરવા લાગ્યો. ત્યાં વળી 'કટ' નામનો સેનાપતિ કઠિન આટોપવાળા યુદ્ધથી દેવતાઓનો નાશ કરવા લાગ્યો. પછી ક્ષીણ વેગવાળો ઐરાવત હાથી નાસી જવા તત્પર થયો અને દાનવોનું સૈન્ય મધ્યાહ્નના સૂર્યની જેમ વૃદ્ધિ પામ્યું. ત્યાં તૂટેલાં અંગોની વ્યવસ્થાથી દુ:ખી થયેલાં અને લોહી વહેતાં દેવતાઓનાં સૈન્યો તૂટી ગયેલી પાળવાળા જળની પેઠે મોટા વેગથી નાઠાં. પછી જેમ અગ્નિઓ કાષ્ઠોની પછવાડે દોડે, તેમ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના સેનાપતિઓ સિંહનાદ કરતા કરતા એ નાઠેલા દેવોનાં સૈન્યોની પાછળ ઘણી વાર સુધી દોડયા. જેમ યત્નપૂર્વક શોધ કરવા છતાં પણ સિંહોને ગાઢ જાળાંવાળાં વનોમાં ઊડી પડેલાં નાનાં હરણો હાથ આવે નહિ, તેમ યત્નપૂર્વક શોધ કરવા છતાં પણ તે દૈત્યોને નાસી ગયેલા દેવો હાથ આવ્યા નહિ. આમ અંતઃકરણમાં અત્યંત ગજી થયેલા દેવતાઓના સમૂહો હાથ આવ્યા નહિ એટલે દામ, વ્યાલ અને કટ નામના સેનાપતિઓ પાતાળમાં રહેલા પોતાના સ્વામી શંબરાસુરની પાસે સૈન્યો સહિત ગયા. પછી હારી ગયેલા અને ખેદ પામેલા દેવોએ થોડી વાર સુધી વિશ્રાંતિ લીધી અને પછી તેઓ જયનો ઉપાય પૂછવા માટે અપાર શક્તિવાળા બ્રહ્માની પાસે ગયા. જેમ સાયંકાળથી રાતાં થયેલાં પાણીવાળા સમુદ્રોની પાસે ચંદ્ર પ્રકટ થાય છે, તેમ લોહીથી રાતાં થયેલાં મુખોવાળા તે દેવતાઓની પાસે બ્રહ્મા પ્રકટ થયા. દેવતાઓએ તેમને પ્રણામ કર્યા અને તેમને શંબરાસુરે ઉત્પન્ન કરેલા અનર્થરૂપ દામ, વ્યાલ તથા કટની પૂરી વાત કહી સંભળાવી. વિચારવેત્તા બ્રહ્માએ એ સઘળી વાત સાંભળીને વિચાર કર્યો અને પછી નીચે પ્રમાણે દેવતાઓના સમૂહને ધીરજ આપનારું વચન કહ્યું.

બ્રહ્મા બોલ્યા: યુદ્ધમાં સર્વોપરીપણું ધરાવનારા વિષ્ણુના હાથથી એક લાખ વર્ષ પછી શંબરાસુરને મરવાનું છે, માટે ત્યાં સુધી તે સમયની રાહ જોયા કરો. હે ઉત્તમ દેવતાઓ! હમણાં તો એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના દૈત્યોની સાથે માયાનું યુદ્ધ કર્યા કરો અને યુદ્ધ કરી કરીને નાસી જતા જાઓ. જેમ અરીસાના ઉદરમાં બાહ્ય પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ યુદ્ધના અભ્યાસને લીધે તેઓનાં અંતઃકરણમાં અહંકારનો ચમત્કાર પ્રતિબિંબિત થશે. પછી હે દેવો! જેમ જાળમાં આવેલાં પક્ષીઓ સહજ

+ આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં દેવતાઓ હારી ગયા, હારી જઈને બ્રહ્માના શરણે ગયા અને બ્રહ્માએ દૈત્યોની વાસનાનો વધારો થાય એ જ દૈત્યોના વધનો ઉપાય છે એમ દેવતાઓને કહ્યું, એટલી કથા કહેવાશે.

વશ થાય છે, તેમ વાસનાની જાળમાં પડેલા એ દામ, વ્યાલ અને કટ સહજ જિતાય એવા થઈ જશે. હે દેવો હમણાં તો તેઓ અલ્પ વાસનાવાળા છે, સુખદુઃખોથી રહિત છે અને તેઓ ધીરજ રાખીને શત્રુઓને મારે છે, માટે જિતાવા અશક્ય થઈ પડે છે. જગતમાં જેઓ વાસનાઓરૂપી તંતુઓથી બંધાઈને આશાઓરૂપી પાશમાં પડે છે, તેઓ દોરીઓથી બંધાયેલાં પક્ષીઓની જેમ વશ થઈ જાય છે. સર્વ સ્થળોમાં આસક્તિ વગરની બુદ્ધિવાળા જે ધીર પુરુષો, વાસનાઓ તૂટી જવાને લીધે શુભની પ્રાપ્તિથી રાજી થતા નથી અને અશુભની પ્રાપ્તિથી કચવાતા નથી, તે મહાત્માઓ કોઈથી જિતાતા નથી. જે મનુષ્યના મનમાં વાસનારૂપી દોરીની ગાંઠ બંધાઈ હોય છે, તે માણસ ભલે મોટો હોય અને ભલે ઘણું જાણનારો હોય, છતાં પણ તે બાળકના હાથથી પણ જિતાઈ જાય છે. જેમ સમુદ્ર જળના પાત્રપણાને પામે છે, તેમ 'આ હું છું' અને 'આ મારું છે' એવી રીતની કલ્પનાઓ કરનારો માણસ આપદાઓના પાત્રપણાને પામે છે. હે દેવતાઓ! જે પુરુષ આત્માને દેહાદિકરૂપ માને છે, તે પુરુષ સર્વજ્ઞ હોય તોપણ સર્વ સ્થળોમાં મોટું કંગાલપણું પામે છે. આત્મા અનંત અને અપરિચ્છિન્ન છે. જે માણસ તેને દેહાદિકરૂપ માને છે, તે માણસ પોતાના હાથથી જ પોતાના આત્માને પરવશ કરે છે. જો ત્રૈલોક્યમાં પણ આત્માથી જુદું કાંઈ હોય, તો તેમાં લેવા-દેવા વગેરેની વાસના બંધાય એ ઠીક કહેવાય; પણ આત્માથી જુદું કાંઈ જ નથી માટે સઘળી વાસનાઓ વ્યર્થ જ છે. મિથ્યા વસ્તુમાં આસ્થા રાખવી એ જ અનંત દુઃખની એક જાતની ખાણ છે અને મિથ્યા વસ્તુમાં આસ્થા ન રાખવી, એ જ અનંત સુખોની ખાણ છે. જ્યાં સુધી દામ, વ્યાલ અને કટ સંસારની સ્થિતિમાં આસ્થા વગરના છે, ત્યાં સુધી જેમ અગ્નિઓ મચ્છરોથી જિતાતા નથી તેમ તેઓ તમારાથી જિતાશે નહિ. વાસના અવશ્ય દીનતા પમાડનારી છે. એ વાસના જો મનમાં હોય છે તો તેથી પ્રાણી હારી જાય છે. પણ એ વાસના ન હોય તો મચ્છર પણ મેરુપર્વત જેવો દૃઢ રહે છે. જે પદાર્થની પ્રથમ વાસના થોડી હોય છે, તે પદાર્થની વાસના પાછળથી પુષ્ટ થતી આવે છે. જે પદાર્થ વિદ્યમાન હોય તેના અવયવો વધે છે, પણ અવિદ્યમાન પદાર્થના અવયવો વધતા નથી. એ નિયમ પ્રમાણે વાસના જો થોડીક પણ હોય તો પાછળથી તેમાં વધારો થયા વગર રહેતો નથી. આથી હે ઇન્દ્ર! તમે એવું કરો કે જેથી એ દામ આદિ દૈત્યો 'અમે દેહાદિક છીએ અને જય—પરાજય તથા જીવન આદિ અમારાં છે' એવી ભાવના કરે, તેમ જ તેમની તે ભાવના દૃઢ થાય. લોકોને જે જે વિપત્તિઓ આવે છે તથા જે જે સારી—નરસી દશાઓ થાય છે, તે સઘળી વિપત્તિઓ અને દશાઓ તૃષ્ણારૂપી કાકચના કડવા અને કૂણા ત્રોફાઓ જેવાં ફળ છે. લોકો વાસનારૂપી તંતુઓથી બંધાઈને ગોથાં ખાધા કરે છે; તેથી જો વાસના વધી હોય તો તે મહાદુઃખદાયી થાય છે અને જો તે કપાઈ જાય તો તે સુખદાયી થાય છે, જેમ મોટો અને પ્રબળ સિંહ પણ સાંકળથી બંધાય છે, તેમ ધીર, મહાપંડિત, કુલીન અને મોટો પુરુષ પણ તૃષ્ણાથી બંધાય છે. દેહરૂપી જાળમાં હૃદયરૂપી માળાની અંદર રહેનારા જીવરૂપી પક્ષીઓ તૃષ્ણારૂપી જાળથી બંધાઈ જાય છે; જેમ બાળક દોરીથી પરવશ થયેલા અને બહુ જ હાંફતા પક્ષીને ખેંચે છે, તેમ કાળ પણ વાસનાથી રાંક થયેલા લોકોને ખેંચે છે. હે ઇન્દ્ર! દામ, કટ અને વ્યાલને જીતવા સારુ આયુધો ગોઠવવાની કે યુદ્ધમાં ભ્રમણ કરવાની કશી જરૂર નથી. માત્ર યુક્તિ તથા યત્ન વાપરીને તેમનું અભિમાન વધે તેમ કરો. હે દેવરાજ! જ્યાં સુધી વાસના વધવાથી શત્રુઓનું ધૈર્ય ઓછું થવા ન લાગ્યું હોય, ત્યાં સુધી તે શત્રુઓ ઉપર શસ્ત્રો, અસ્ત્રો કે નીતિશાસ્ત્રો—એમાંનું કોઈ પણ જીત મેળવી શકતું નથી. એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના દૈત્યો યુદ્ધના અભ્યાસને લીધે મત્ત થઈને અંધકારમય વાસનાઓનું

ગ્રહણ કરશે. શંબરાસુરે બનાવેલા એ મહા અજ્ઞાની પુરુષો જ્યારે વાસનાઓમાં બંધાશે, ત્યારે સહેલાઈથી જિતાય એવા થઈ જશે. એટલા માટે હે દેવતાઓ! તેઓ જ્યાં સુધી અભ્યાસને લીધે દૃઢ વાસનાઓવાળા થઈ જાય, ત્યાં સુધી તમે યુક્તિપૂર્વક યુદ્ધ ઉડાવીને તેમને તમારી સાથે લડાવ્યા કરો. જ્યારે તેઓ દૃઢ વાસનાઓમાં બંધાશે, ત્યારે તેઓ તમારે વશ થઈ જશે. જ્યાં સુધી અંતઃકરણો તૃષ્ણાથી પરોવાયેલાં ન હોય, ત્યાં સુધી કોઈ પણ લોકો નરમ થતા નથી. જેમ મહાચપળ તરંગોરૂપી કલ્લોલોનો સમૂહ સમુદ્રની અંદર જ રહેલો છે છે, તેમ આ સઘળું સમવિષમ જગત પોતાની વાસનાની અંદર જ રહેલું છે; એટલા માટે સંસારમાં વાસનાનું જ ઓસડ કરવું યોગ્ય છે. ૧—૪૧

समविषममिदं जगत्समग्रं समुपनतं स्थिरतां स्ववासनांतः । चलचलल्लहरीभरो यथाब्धावत इह नैव विकित्स्यतां प्रयाता ॥४१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'પિતામહવાક્ય' નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો×

ત્રણ દૈત્યોની સાથે દેવતાઓએ પુનઃ દારુણ યુદ્ધ શરૂ કર્યું

वसिष्ठ उवाच

इत्युक्त्वा भगवान् देवांस्तत्रैवांतर्धिमाययौ । वेलावनितटे शब्दं कृत्वेवांबुतरंगकः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેમ સમુદ્રનો તરંગ કિનારાની પૃથ્વી ઉપર શબ્દ કરીને ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ જાય છે, તેમ ભગવાન બ્રહ્મા દેવોને એટલાં વચન કહીને ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા. જેમ પવનો કમળોની સુગંધને લઈને વનોની પંક્તિમાં જાય, તેમ દેવો બ્રહ્માનાં વચનને ગ્રહણ કરી પોતપોતાની દિશાઓમાં ગયા. જેમ ભ્રમરો સુશોભિત કમળોમાં વિશ્રામ લે છે, તેમ દેવતાઓએ સુંદર અને સ્થિર કાંતિવાળાં પોતાનાં ઘરોમાં કેટલાક દિવસો સુધી વિશ્રામ લીધો. પછી પોતાના ભાગ્યનો ઉદય કરનારો કોઈ શુભ કાળ પ્રાપ્ત થતાં દેવોએ પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓના નાદ જેવો યુદ્ધનાં દુંદુભિઓનો ડંકો કર્યો. આ સમયમાં અંતરિક્ષમાં રહેલા દેવતાઓનું પૃથ્વી પર ઊભેલા દૈત્યોની સાથે સમયવિતાવનારું યુદ્ધ ફરી વાર ચાલ્યું. ત્યાં તલવાર, બાણ, સાંગ, મુદ્ગર, મુસલ, ગદા, ફરસી, ચક્ર, શંખાકાર આયુધો, અશનિ, પર્વતો, શિલાઓ, અગ્નિઓ, વૃક્ષો, સર્પના જેવાં મોઢાંવાળાં આયુધો અને ગરુડ આદિના જેવાં મોઢાંવાળાં આયુધોના સમૂહો બંને સૈન્યો ઉપર ચાલવા લાગ્યા. માયાથી બનાવેલાં આયુધોરૂપી અત્યંત ગાઢ પ્રવાહવાળી, પાષાણો, પર્વતો અને લાખો વૃક્ષોના પરસ્પર પછડાવાથી ભારે કોલાહલવાળી અને ચાલાક પુરુષોને પણ તાણી જનારી યુદ્ધરૂપી નદી તે સમયે સઘળી દિશાઓમાં ભારે વેગથી ચાલવા લાગી. એ યુદ્ધરૂપી નદીના મધ્ય પ્રવાહમાં ઉલ્મુક, ત્રિશૂળ, પર્વતો, પ્રાસ, તલવાર, ભાલા બાણો, તોમર અને મુદ્ગરો વગેરેના સમૂહો ચાલવા લાગ્યા. ત્યાં સઘળી દિશાઓમાં મેરુ પર્વતને આંટો લેનારી 'અશનિ' નામનાં અસ્ત્રોની વૃષ્ટિથી ફાંટાઓ પડી ગયા અને પર્વતોમાં જુદા જુદા પ્રવાહોથી ચાલનારી ગંગાના જેવી તે નદી દેખાવા લાગી. ત્યાં માયા પ્રકટ થઈ. તે માયા પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોના ભયંકર આકારોવાળી હતી, અને તેમાં દેવો ને અસુરો પરસ્પર માર મારતા હતા ને માર ખાતા પણ હતા. તે જાણે વતોના સમૂહની જ બનેલી હતી. દેવતાઓ, દૈત્યો અને સિદ્ધ લોકોએ કરેલા ઉપાયોથી તે માયા શાંત થઈ જતી હતી. વળી પાછી તેવી જ માયા પ્રકટ થતી હતી અને તેવી જ પ્રકટ થયા છતાં પણ 'એની એ છે કે બીજી છે' એ જાણવું કઠિન થઈ પડતું હતું. સઘળી દિશા-

× આ અઠ્ઠાવીસમા સર્ગમાં ફરીવાર થયેલું દેવતાઓનું અને દૈત્યોનું યુદ્ધ કે જે દામ આદિ ત્રણ સેનાપતિઓને પ્રબળ વાસના ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી લાંબા કાળ સુધી ચાલ્યું, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

ઓમાં પહાડ જેવાં મોટાં આયુધોથી પર્વતો તૂટી પડવા લાગ્યા ને મહાસાગરો રુધિરના પ્રવાહોથી ભરપૂર થવા લાગ્યા. ત્યાં મોટા મોટા દેવતાઓનાં તથા દૈત્યોનાં શબોમાં ખૂંચેલાં ભાલાંઓ જાણે પર્વતોમાં ઊગેલાં તાડીઓનાં વનો હોય એવાં દેખાવા લાગ્યાં. ત્યાં ઘસીને ઊજળા કરેલા કરવતના દાંતાઓ જેવી નખની અણીઓવાળી અને જીવનવાળી લોઢાના સિંહોની સૃષ્ટિ થવા લાગી. તે સિંહો પોતાનાં મોઢાંઓમાંથી ભાલાં, બાણો, સાંગો, ગદાઓ, તલવારો તથા ચક્રો કાઢતા હતા અને દેવોએ તથા દૈત્યોએ નાખેલા પર્વતોને ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ કરતા હતા. ત્યાં સર્પોની પંક્તિઓ ઊડી રહી હતી. સર્પોનાં નેત્રોમાંથી જાણે ઊંચી જ્વાળાઓવાળા અગ્નિઓ ઝરતા હતા. આથી જાણે તડકાઓથી દિશાઓનો દાહ બતાવતા પ્રલયકાળના બારે સૂર્યો પ્રકટ્યા હોય તેમ તે જણાતા હતા. તે પંક્તિ સમુદ્રમાં ડૂબેલા, ઊડતા અને લાંબા એવા પર્વતોની પંક્તિ જેવી શોભવા લાગી. ત્યાં ગર્જના કરતા વજ્રોરૂપી મગરોના સમૂહથી બહુ વિષમતાવાળી વિવિધ શસ્ત્રોના સમૂહરૂપી નદી ચાલવા લાગી. અંદર ક્ષોભ પામેલા સમુદ્રના તરંગોના મંડળો જેવા પહાડોને પણ ઘેરી લેનારા અને વારંવાર આવર્તન પામતા એ નદીના પ્રવાહોથી સઘળું જગત અત્યંત પીડાવા લાગ્યું. દેવો અને દૈત્યોના ફરવાના આંગણારૂપી અંતરિક્ષમાં મોટા મોટા સર્પો, પર્વતોથી, અસ્ત્રોથી, શસ્ત્રોથી, માયાના ગરુડોથી, તેમ જ વૃક્ષોથી નાસભાગ કરતા હતા. તે અંતરિક્ષ ક્ષણમાત્રમાં સમુદ્રોથી, અગ્નિનાં પૂરોથી, સૂર્યોથી તથા ક્ષણમાં અંધકારોથી પૂર્ણ થવા લાગ્યું. એ અંતરિક્ષ માયિક ગરુડોના ગડગડાટોથી ભરાઈ ગયું હતું. ત્યાં ફેલાયેલાં શસ્ત્રોમાંથી પહાડ જેવા અગ્નિઓ ઊડતા હતા. આથી જેવાં સ્વર્ગનું અને પાતાળનું મધ્ય પ્રજ્વલિત થવા લાગ્યું હતું એવું જગત અસહ્ય કલ્પાંતકાળથી ઘેરાયેલું હોય એમ જણાવા લાગ્યું. જેમ પક્ષીઓ પર્વતમાંથી ઊડીને આકાશમાં જાય, તેમ દૈત્યો પૃથ્વી પરથી ઊછળીને આકાશમાં જવા લાગ્યા. જેમ પ્રલયકાળે ચલાયમાન કરેલા પર્વતોની શિલાઓ વેગથી આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવે, તેમ દેવો પૃથ્વી ઉપર આવવા લાગ્યા. દેવો અને દૈત્યોને શરીરમાં ખૂંચેલા ઊંચાં આયુધોરૂપી વૃક્ષોના વનમાં મોટા અગ્નિનો દાહ લાગ્યો હતો અને તેઓ આકાશમાં પ્રલયકાળના પવને ચલાયમાન કરેલા દાવાગ્નિવાળા પર્વતો હોય એવા દેખાવા લાગ્યા. દેવતાઓનાં અને દૈત્યોનાં શરીરોરૂપી મોટા પહાડોમાંથી લોહીના પ્રવાહો નીકળતા હતા અને ચારે બાજુ ફેલાતા હતા. આથી આકાશ જાણે રાતી ગંગાથી પૂર્ણ થયું હોય અથવા સંધ્યારૂપ નાયિકાના અંગમાં થયેલા નખક્ષતોથી પૂર્ણ થયું હોય તેવું સર્વત્ર શોભવા લાગ્યું. યુદ્ધના નીતિમાર્ગમાં વિચક્ષણતા ધરાવનારા અને સઘળા મોટા પર્વતોનાં શિખરોને ભાંગીનાખનારા દેવતાઓ અને દૈત્યો જાણે ઉત્સવના સમૂહમાં હાથીઓનાં કુંભસ્થળો ઉપર જુદા જુદા રંગ વરસાવતા હોય તેમ ચારે બાજુ એકબીજાઓની ઉપર પર્વતોની, જળોની, અનેક પ્રકારનાં ઉગ્ર આયુધોની અને અનેક પ્રકારનાં 'અશનિ' નામનાં શસ્ત્રોની, એકસામટી વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા. યુદ્ધના પ્રૌઢ આટોપને નહિ છોડતા વ્યાકુળ થયેલા દેવો તથા દૈત્યોનાં અંગો એકબીજાનાં શસ્ત્રોથી કપાઈ જતાં હતાં અને તેમનાં હસ્તોમાંથી શસ્ત્રો પડી જતાં હતાં. તેઓ વાદળાં ઉપર ફરતા હતા. તેથી જાણે મોટા હાથીઓનાં બચ્ચાંઓની પીઠો ઉપર ચડી બેઠાં હોય તેમ તેઓ શોભવા લાગ્યા. કપાયેલાં માથાં, હસ્તો, ભુજાઓ તથા સાથળોના અત્યંત બીભત્સ સમૂહો ઉગ્ર વાદળાંઓના સમૂહો જેવા લાગતા હતા; તેમ જ આકાશમાં તથા દિશાઓમાં ઊડતાં તીડો જેવા લાગતા હતા. તેઓથી જગતની અંદર સૂર્યમંડળ પર્યંત સર્વ દિશાઓ તથા પર્વતોના સમૂહો છવાઈ ગયા. ત્યાં નાદ કરતા યોદ્ધાઓએ બળપૂર્વક ફેંકવાને લીધે શસ્ત્રો વચમાં તૂટી જતાં હતાં અને પરસ્પરમાં અથડાવાથી ભાંગી જતાં હતાં. એ

શસ્ત્રો તેમ જ યુક્તિપૂર્વક ગોફણ આદિ યંત્રોથી ફેંકાયેલા પથરાઓના સમૂહો નીચે પડતા હતા, તેથી પૃથ્વી ફાટી જતી હતી અને તે જાણે ટુકડે-ટુકડા થઈ જતી હોય એવી જણાતી હતી. ત્યાં વરસતા આયુધો, શિલાઓ, પર્વતો તથા વૃક્ષોના પરસ્પર ઘર્ષણને લીધે તેમ જ યોદ્ધાઓનાં મેરુ-પર્વત જેવાં કઠિન શરીરો પરસ્પર ઘસાવાને લીધે, ઉગ્ર શબ્દો ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેથી અંતરિક્ષમાં તડાકા—ધડાકા થયા હતા, આથી કલ્પનો અંત આવી લાગ્યો હોય એવી રણભૂમિ જણાતી હતી. એ બ્રહ્માંડમાં પ્રચંડ પવનને લીધે નીચે જળ તથા અગ્નિ ક્ષોભ પામ્યાં હતાં અને ઊંચે સૂર્ય ક્ષોભ પામ્યો હતો. એ બ્રહ્માંડ મહામાયાવી દેવતાઓથી અને દૈત્યોથી વ્યાપ્ત થયું હતું. લોકાલોક પર્વતના વિભાગોરૂપી તેની ભીંતો તથા ખૂણા તૂટી પડતા હતા. આથી તે કલ્પના અંત જેવું ભયંકર દેખાવા લાગ્યું. પહાડ જેવા મજબૂત શસ્ત્રોથી તૂટીને બહુ જ ઊડતાં શિખરો ગુફાઓમાં ભરાયેલા પ્રચંડ પવનોના શબ્દોથી જાણે દુઃખનો નાદ કરતાં હોય તેમ બરાડા પાડતા અને અંદર રહેલા સિંહોના શબ્દોથી જાણે ઘૂઘવતાં હોય એવાં ઘણાં ઘણાં પર્વતોનાં શિખરોથી સઘળી દિશાઓ અત્યંત છવાઈ ગઈ. માયાની નદીઓ, માયાના સમુદ્રો, માયાના યોદ્ધાઓ, માયાનાં વાદળાંઓ, માયાના અગ્નિથી થતા દાહો, માયાનાં વૃક્ષો, દેવતાઓનાં તથા દૈત્યોનાં શબ્દો, મોટી મોટી શિલાઓવાળા પર્વતો, બાણો, તલવારો સજાવેલી સાંગો, ગદાઓ, અસ્ત્રો અને શસ્ત્રો રણભૂમિની અંદર વાયુએ ઉડાડેલાં પાંદડાંઓના જથ્થાની પેઠે વચ્ચે વચ્ચે ઘૂમતાં હતાં. મોટા મોટા પર્વતોની પાંખ જેવડા, લોકોની આવજાને રોકનારા અને કોઈથી ખસેડી શકાય નહિ એવાં હાથીઓનાં સૈન્યનાં ભયંકર શરીરોથી સઘળી દિશાઓ તરત જ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ. પડી જતા યોદ્ધાઓનાં શરીરોથી મોટા મોટા પર્વતોથી અને પ્રચંડ વાયુએ પાડી નાખેલાં દેવનગરોથી એ રણભૂમિ ભરાઈ ગઈ. તે સમયે તેમાં બ્રહ્માંડના મધ્યરૂપ ગુફા બહુ જ ભયંકર દેખાવા લાગી. તેમાં પર્વતો તથા નીચેના ભાગો રુધિરથી ધોવાઈ ગયા. તેનું અંતરિક્ષ ભારે ઘોંઘાટથી ઘેરાઈ ગયું અને રાક્ષસો તથા પિશાચો તેના રુધિરના નદોમાં આહાર —વિહાર કરવા લાગ્યા. તે સમયમાં એ યુદ્ધ અનેં વિચારોથી ફેલાતા ભય આદિ વિકારોને ઉત્પન્ન કરતું હતું. તે જરા વારમાં ઉત્પન્ન થતાં અને જરા વારમાં નાશ પામતાં સુખ—દુઃખોને બતાવતું હતું અને તે સારા-નરસા લોકોની પરસ્પરમાં થતી ભીડથી તે થયું હતું. આમ તે યુદ્ધ ત્યારે સંસાર જેવું દેખાતું હતું. ૧—૩૦

अनंतदृक्प्रसृतविकारकारिणी क्षयोदयो-न्मुखसुखदुःखशंसिनी । रणक्रियासुरसुरघट्ट-संकटा तदाभवत्खलु सदृशीह संसृतेः ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દામવ્યાલકટપુનર્યુદ્ધવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો*

ત્રણ દૈત્યોને દેહાભિમાન થવાથી તેઓની થયેલી હાર

वसिष्ठ उवाच

एवं मायाकुलारंभैरसुरैरसुहारिभिः ।
सहसा हतसंरब्धैरारब्धः सुमहान् रणः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ રીતે અસ્થિર આરંભોવાળા, શત્રુઓના પ્રાણોનું હરણ કરનારા અને અત્યંત વેગમાં આવેલા દૈત્યોએ સહસા મોટા સંગ્રામનો આરંભ કર્યો. એ સંગ્રામમાં દેવતાઓએ કેટલાએક દિવસો માયા કરીને કાઢ્યા, કેટલાએક દિવસો વચનના વિવાદો કરીને કાઢ્યા, કેટલાએક દિવસો સમાધાનની ગોઠવણથી કાઢ્યા, કેટલાએક દિવસો વિગ્રહની ગોઠવણ કરીને કાઢ્યા, કેટલાએક દિવસો નાસી જઈને કાઢ્યા, કેટલાએક

* આ ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં દામ આદિ દૈત્યોને દેહાભિમાન પ્રબળ થવાથી ખેદ ઉત્પન્ન થયાની અને તે પછી તેઓના નાસવાની તથા હારી ગયાની કથા કહેવામાં આવશે.

દિવસો ધીરજથી કાઢયા અને કેટલાએક દિવસો ગુપ્ત રહીને પોતાના લોકોનું રક્ષણ કરવામાં કાઢયા. તેમણે કેટલાએક દિવસો કંગાલની પેઠે શરણાગત થવાથી પ્રાર્થના કરીને કાઢયા, કેટલાએક દિવસો અસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરીને કાઢયા અને ઘણા દિવસો અંતર્ધાન થઈને કાઢયા. એ રીતે દેવતાઓએ પહેલો સંગ્રામ ત્રીસ વર્ષ સુધી ટકાવી રાખ્યો; તે પછીનો બીજો સંગ્રામ તેમણે પાંચ વર્ષ, આઠ મહિના અને દસ દિવસ સુધી ટકાવી રાખ્યો અને તે પછીનો ત્રીજો સંગ્રામ તેમણે બાર દિવસ સુધી ટકાવી રાખ્યો. એટલા કાળ સુધી વૃક્ષોના, અગ્નિઓના, શસ્ત્રોના, મોટાં મોટાં 'અશનિ' નામનાં અસ્ત્રોના અને પર્વતોના વરસાદો એમ ને એમ થયા કર્યા. એટલા સમયથી અહંકારનો દૃઢ અભ્યાસ થવાથી દમ આદિ સેનાપતિઓનાં ચિત્તોને વાસનાએ ઘેરી લીધાં અને તેમણે શરીરમાં 'હું'પણાનો વિશ્વાસ પકડયો. જેમ દર્પણના બીજા પદાર્થોની વધારે સમીપતાથી પ્રતિબિંબવાળું થાય છે, તેમ એ દૈત્યો યુદ્ધાદિકના અત્યંત અભ્યાસથી અહંકારવાળા થઈ ગયા. જેમ દૂર કાઢેલા પદાર્થનું દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી, તેમ પદાર્થોનો અભ્યાસ છોડી દેવામાં આવે તો તે પદાર્થોની વાસના થતી નથી. જ્યારે એ દામ આદિ દૈત્યોને દેહમાં આત્મભાવની વાસના થઈ, ત્યારે એ દૈત્યો 'અમે જીવીએ તો ઠીક અને અમને ધન મળે તો ઠીક' એવી આશાથી કંગાલપણું પામી ગયા. પ્રથમ તેમને સારાં—નરસાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિની વાસનાએ પકડયા, પછી 'અમારો દેહ સર્વદા રોગરહિત અને ભોગમાં સમર્થ થાય તો ઠીક' એવી વાસનાએ પકડયા અને એમ કરતાં તેઓ આશારૂપી પાશથી બંધાઈને કંગાળ થઈ ગયા. જોકે એ દામ, વ્યાલ અને કટ પ્રથમ શુદ્ધ અને અહંકાર વગરના હતા. તોપણ જેમ કોઈ રજ્જુમાં સર્પપણું કલ્પી લે, તેમ તેમણે પાછળથી ધન આદિમાં મમત્વ કલ્પી લીધું. 'અમારાં પગથી તે માથા સુધી સઘળાં શરીરો સ્થિર કેમ થાય' એવી રીતની તૃષ્ણાથી કંગાળ થયેલા એ લોકો દીનપણું પામ્યા. 'અમારો દેહ સ્થિર રહે તો ઠીક અને અમને સુખ માટે ધન મળે તો ઠીક' એ રીતની વાસના બંધાતાં તેમની ધીરજ જતી રહી. વાસના વધવાને લીધે તેમનું બળ ઘટી ગયું. એટલે પ્રથમ એ લોકોમાં પ્રહાર કરવાની જે એકાગ્રતા હતી, તે ભૂંસાઈ ગયા જેવી થઈ ગઈ. 'આ જગતમાં અમે અમર શી રીતે થઈએ' એવી ચિંતાથી એ દૈત્યો પરવશ થઈ ગયા અને પાણી વિનાનાં કમળોની જેમ રાંક થઈ ગયા. દેહમાં અહંકાર પામેલા એ લોકોને સ્ત્રીઓમાં, અન્નોમાં અને પાનોમાં સારાપણાનો અભિનિવેશ થયો, એટલે તેમને મહાભયંકર અને જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં નાખનારી રુચિ ઉત્પન્ન થઈ. આમ થતાં જેમ મદોન્મત્ત હાથીની બીકથી હરિણો વનની ગરજવાળાં થાય, તેમ તેઓ રણમાં મૃત્યુની બીકથી જીવવાની ગરજવાળાં થયા. 'રખેને અમે મરી જઈએ, રખેને મારી જઈએ' એવી ચિંતાથી તેમનાં ચિત્ત પરવશ થઈ ગયાં. પછી જે સંગ્રામમાં ઈન્દ્રનો ઐરાવત હાથી કોપ કરીને ફરતો હતો, તેમાં તેઓ મંદ મંદ ફરવા લાગ્યા. મરણથી ભય પામેલા અને શરીરનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા એ દૈત્યોનું બળ ઘટી ગયું તેથી દેવોએ તેમને દબાવી દીધા. જેમ અગ્નિઓ કાષ્ઠ ક્ષીણ થઈ જતાં હોમેલા હવિને બાળી શકે નહિ, તેમ તેઓ બળ ક્ષીણ થઈ જતાં મોઢા આગળ ઊભેલા શત્રુને પણ મારી શકયા નહિ. માર મારતા દેવોની આગળ તેઓ મચ્છર જેવા થઈ ગયા. તેઓનાં શરીરો અત્યંત ઘવાઈ ગયાં અને તેઓ બીજા સામાન્ય યોદ્ધાઓ જેવા થઈ ગયા. ઝાઝું શું કહું? દેવો વેગથી મારવા આવ્યા, ત્યાં મરણની ફાળમાં પડેલા એ ત્રણ સેનાપતિઓ રણભૂમિમાંથી નાસી જ ગયા. દેવલોકમાં પણ પ્રખ્યાતિ પામેલા અને સઘળા દૈત્યોના મુખી એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના ત્રણ દૈત્યો ભાન ભય પામીને નાડા ચોટલે નાસવા લાગેલું તેમનું સૈન્ય પણ પ્રલયકાળના પવને ઉડાડેલા

તારાઓના સમૂહની જેમ આકાશમાંથી ચારે બાજુ આમતેમ ચાલ્યું ગયું. એ સઘળા દૈત્યો ચારે બાજુ મેરુ પર્વતની કુંજોમાં, શિખરોની ટેકરીઓમાં, સમુદ્રના કિનારાઓમાં અને વાદળાંઓના સમૂહોમાં પહોંચ્યા. તેઓ સમુદ્રની ચકરીઓના ખાડાઓમાં, ધરતીના ખાડાઓમાં, મગર આદિ ક્રૂર જીવોવાળી નદીઓમાં, દિશાઓના અંતોમાં અને દાવાનળથી સળગતાં વનોમાં ગયા. વળી તેઓ બાણોથી કપાઈ ગયેલાં પ્રદેશોમાં, ગામોમાં, નગરોમાં, સિંહ આદિ ક્રૂર પ્રાણીઓવાળાં વનોમાં અને નિર્જળ ભૂમિઓના દાવાનળોમાં પડયા. તેઓ લોકાલોક પર્વતના છેડાઓમાં, પર્વતોમાં, નદોમાં, આંધ્ર દેશમાં, દ્રાવિડદેશમાં, કાશ્મીરદેશમાં અને ઈરાનદેશમાંનાં નગરોમાં પહોંચ્યાં. વળી તેઓ જેમના તરંગો સમુદ્રના અનેક સ્થળોમાં ફેલાય છે એવાં ગંગાજળની ઘટાઓમાં, સમુદ્રના બીજા બેટોની અંદર નખાયેલી જાળોમાં અને જાંબુની ઝાડીની લતાઓમાં જઈને પડયા. આમ પડેલા સર્વે દૈત્યો પહાડ જેવા આકારના હતા. તેમનામાંના કેટલાએકના અંગો તથા પગ ફાટી ગયાં હતાં અને કેટલાએકનાં હાથ તથા બાહુઓ તૂટી ગયા હતા. કેટલાએકની આંતરડાંરૂપી તાંતો વૃક્ષોની શાખાઓમાં વળગી રહી હતી, કેટલાએકને લોહીના ધોધ નીકળતા હતા, કેટલાએકના મુકુટો ઊંધા થઈ ગયા હતા, કેટલાએકનાં માથાંઓ વિપરીત થઈ ગયાં હતાં, કેટલાએકના પગ છોલાઈ ગયા હતા અને કેટલાએકની ક્રોધના આવેગથી આંખો બહાર નીકળી હતી. પડતાં પડતાં પણ જેઓ આયુધોવાળા હતા, તેમનાં આયુધોને અને કવચોને દેવતાઓએ બળથી, માયાથી તથા બાણોથી કાપી નાખ્યાં. ત્યાં દૂરથી પડવાને લીધે કેટલાએક દૈત્યોનાં અનેક પ્રકારનાં આયુધો અને વસ્ત્રો ઊંધાં થઈ ગયાં તથા નીચે પડી ગયાં. તેમના માથાના ટોપ ગળામાં લટકી રહ્યા હતા અને તેના ચટપટ શબ્દથી ભયંકર ભીતિ લાગતી હતી. તેમના શિખાભાગ પર્વતોના શિખરોની ટોચ ઉપર લાગી રહ્યા હતા તેથી દેહમાત્ર લટકી રહ્યા હતા. કેટલાએક દૈત્યો શીમળાઓનાં દુષ્ટ વૃક્ષોમાં દૃઢ રીતે પડયા તેથી તેમનાં અંગો શીમળાઓના કાંટાઓથી વીંધાઈ ગયાં. મોટી મોટી શિલાઓની ઉપર પડવાથી કેટલાએકનાં માથાંઓના સેંકડો ટુકડા થઈ ગયા. જેમ વરસાદ વરસતાં, રજકણો જળમાં ગુમ થઈ જાય છે, તેમ યુદ્ધમાં દેવતાઓનાં સઘળાં આયુધો અને શસ્ત્રો પોતાની ઉપર પડવા લાગ્યાં કે તુરત જ સઘળા મોટા મોટા દૈત્યો દિશાઓમાં ગુમ થઈ ગયા. ૧—૩૪

सर्व एव सकलायुधप्रपातमात्रसमनन्तरमेव। दिक्षु नाशमगमन्सुरेश्वराः पांसवोऽम्बुदनिघौ पयसीव ॥ ३४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'અસુરપરિભ્રંશ' નામનો સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો*

યમરાજાએ કરેલી શિક્ષાથી ત્રણે દૈત્યોના થયેલા અનેક અવતારો

वसिष्ठ उवाच

**इति सुद्रेषु देवेषु दानवेषु हतेषु च ।
दामव्यालकटा दीना बभूवुर्भयविह्वलाः ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ પ્રમાણે દાનવો હણાઈ ગયા અને દેવો રાજી થયા, ત્યારે ભયથી વિહ્વળ થયેલા દામ, વ્યાલ અને કટ રાંક થઈ ગયા. હવે આમ શંબરાસુરનું સૈન્ય નાશ પામ્યું, એટલે તે કોપથી ભડભડી ઊઠયો. કલ્પાંતના અગ્નિની જેમ પ્રજ્વલિત થઈને તે દામ, વ્યાલ તથા કટને પૂછવા લાગ્યો: 'મારું સૈન્ય ક્યાં?' એટલે દામ, વ્યાલ અને કટ શંબરાસુરના ભયથી પોતાના દેશને છોડી ગયા અને સાતમા પાતાળમાં જઈને રહ્યા. એ પાતાળમાં કાળની પેઠે બીજાઓને ત્રાસ આપી શકનારા અને નરકરૂપી સમુ-

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં પાતાળની અંદર યમરાજાએ બાળી નાખેલા એ દામ આદિ દૈત્યોને કાશ્મીર દેશમાં માછલાનો અવતાર આવ્યા સુધીના અનેક અવતારો થયાની કથા કહેવામાં આવશે.

દ્રોનું પાલન કરનારા યમદૂતો કૌતુકથી રહે છે. કોઈથી પણ ભય પામે નહિ એવા તે યમદૂતો ત્યાં આવેલા એ ત્રણ દૈત્યોને અનુક્રમે દેહધારી ચિંતાઓ જેવી ત્રણ કન્યાઓ આપી. દામ આદિ એ ત્રણ દૈત્યોએ અપાર દુષ્ટ વાસનાઓનું ગ્રહણ કર્યું હતું. યમદૂતોની સાથે રહીને તેમણે પાતાળમાં જ દસ હજાર વર્ષનું પોતાનું આયુષ્ય વિતાવ્યું. 'આ કન્યા મારી પ્રિય છે અને એનાથી જ મારી પ્રભુતા છે' એવા પ્રકારના દુષ્ટ અને દૃઢ સ્નેહમાં તેઓ બંધાઈ ગયા અને તેમના આયુષ્યનો મોટો ભાગ એમ વ્યતીત થયો. એવામાં એક વાર મોટાં નરકો સંબંધી કામકાજોનો વિચાર કરવા સારુ યમરાજા પ્રારબ્ધયોગે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ત્યારે તેમને છત્ર—ચામર આદિ ચિહ્નો નહિ હોવાને લીધે તે અસુરો 'આ યમરાજા છે' એમ જાણી શકયા નહિ. તેમને એક સામાન્ય ચાકર સમજીને તેમને પોતાના વિનાશ માટે તેમને વંદન પણ કર્યાં નહિ. આથી કોપ પામેલા યમરાજાએ માત્ર પોતાની ભ્રમરનો ઈશારો કરીને તેમને અંગારાઓથી ધગધગતી નરકની ભૂમિઓમાં તપાવ્યા, ત્યાં મિત્રોથી, બંધુઓથી અને સ્ત્રીઓથી સંયુક્ત એવા એ ત્રણ દૈત્યો દયા ઊપજે એ રીતે બરાડા પાડવા લાગ્યા, તેમ જ જેમ વનના ઊના પવનોથી નાનાં ઊગવા માંડેલાં વૃક્ષો બળી જાય છે, તેમ તેઓ નરક સંબંધી અગ્નિની ગરમીથી બળી ગયાં. લાંબા કાળ સુધી યમદૂતોના સંસર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલી ક્રૂર વાસનાને લીધે તેઓ વધનું તથા બંધનનું કામ કરનારા ભીલ લોકો થયા અને તેવો અવતાર પામીને તેઓ ભીલ લોકોના રાજાને ત્યાં કિંકરો થઈને રહ્યા. પછી એ જન્મને અંતે તેઓ ખાડાઓમાં કાગડા થયા, કાગડાના અવતાર પછી તેઓ ગીધ થયા અને ગીધના અવતાર પછી પોપટ થયા. પોપટના અવતાર પછી તેઓ ત્રિગર્ત દેશમાં સૂવર થયા. સૂવરના અવતાર પછી તેઓ પર્વતોમાં ઘેટા થયા અને ઘેટાના અવતાર પછી તે દુર્બુદ્ધિવાળાઓ મગધ દેશમાં કીડા થયા. હે રામ! દુષ્ટ વાસનાઓથી વ્યાપ્ત થયેલા એ લોકોએ એ રીતે જુદી જુદી વિચિત્ર યોનિઓનો અનુભવ કર્યો અને હમણાં તેઓ કાશ્મીરના વનની અંદર એક ખાબોચિયામાં માછલાં થઈને રહ્યા છે. જેમ સમુદ્રમાં તરંગો ઉત્પન્ન થઈને પાછા નષ્ટ થાય છે, તેમાં વિચિત્ર અવતારોનો અનુભવ કરી કરીને વારંવાર મરણ પામેલા એ લોકો હમણાં માછલાના અવતારમાં દાવાનળથી ઊકળેલું કાદવ જેવું થોડું થોડું પાણી પીધા કરે છે, જૂના કાદવની પેઠે શિથિલ થઈ ગયા છે અને મરતા નથી તેમ જીવતા પણ નથી. સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડેલા વાસનારૂપી તંતુઓથી પ્રેરાયેલા અને શરીરોરૂપી તરંગોએ ખડની પેઠે લાંબા કાળ સુધી અનેક પ્રદેશોમાં પહોંચાડેલા એ ત્રણ જીવો હજી સુધી પણ અવિનાશી ફળ આપનારા ઉપશમને પ્રાપ્ત થયા નથી. તો હે રામ વાસનાઓની પ્રબળતા કેવી દારુણ છે તેનો તમે વિચાર કરો! ૧—૧૮

भवजलधिगतास्ते वासनातंतुनुन्नास्तृणमिव चिरमूढा देहरूपैस्तरंगैः । उपशममुपयाता राम नाद्याप्यनंत परिकलय महत्त्वं दारुणं वासनायाः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો
'દામવ્યાલકટજન્માંતરચરિત્રવર્ણન'
નામનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો*

અર્થહાનિ અને અનર્થપ્રાપ્તિ અહંકારથી જ થાય છે

वसिष्ठ उवाच

**अतः प्रबोधाय तव वच्मि राम महामते ।
दामव्यालकटन्यायो मा तेऽस्त्विति तु लीलया ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! એટલા માટે તમને સાવચેત કરવા સારુ હું હસતાં હસતાં કહું છું કે, દામ, વ્યાલ અને કટ તેઓનું જે થયું તે તમારું ન થવું જોઈએ. વિવેકનું અનુસંધાન નહિ કરવાને લીધે ચિત્ત આવી

* આ એકત્રીસમા સર્ગમાં અહંકારથી જ અર્થની હાનિ અને અનર્થની પ્રાપ્તિ કહેવાશે અને પદાર્થોની સત્તાનો તથા અસત્તાનો ખુલાસો કરવામાં આવશે.

અભિમાનરૂપ આપત્તિને ગ્રહણ કરે છે અને તેથી સહજમાં અનંત જન્મોનાં દુ:ખો પ્રાપ્ત થાય છે. દેવતાઓને પીડનાર શંબરાસુરના સૈન્યનું સેનાપતિપણું ક્યાં અને ક્યાં ગરમીથી તપેલા કાદવના સમૂહમાં જર્જરિત માછલાંઓના અવતાર! દેવતાઓના સૈન્યને નસાડનારું મોટું ધૈર્ય ક્યાં અને ક્યાં ભીલોના રાજાના દરબારમાં ક્ષુદ્ર કિંકરપણું! અહંકાર વગર કેવળ ચૈતન્યના પરિસ્પંદને લીધે ઉદારપણું તથા ધીરપણું ક્યાં અને ક્યાં મિથ્યા વાસનાઓના આવેશથી અહંકારની નીચ કલ્પનાઓ! શાખાઓથી તથા વાંકા તાંતણાઓથી ભારે સંસારરૂપી આ વિસ્તરેલો ઝેરી વેલો અહંકારરૂપી અંકુરમાંથી ઉદય પામે છે. આથી હે રામ! સતત પ્રયત્ન કરીને અંદરથી અહંકારને જ ટાળી નાખો અને 'જે કાંઈ દેહાદિક છે તે હું નથી' એવી ભાવના કરીને સુખી થાઓ. આનંદૈકરસ અને પરમ શીતળતાવાળું પરમાત્મારૂપ ચંદ્રમંડળ અહંકારરૂપી વાદળાંથી ઢંકાઈને અદૃશ્ય થઈ ગયું છે. એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના ત્રણ માયિક દૈત્યો મુદ્દલ હતા જ નહિ છતાં અસ્તિત્વ (જન્મમરણના પ્રવાહમાં સત્તા હોવાપણું) પામ્યા. તેઓ અહંકારરૂપી પિશાચના વળગાડને લીધે હાલ કાશ્મીર દેશના મોટા અરણ્યની અંદર એક નાના તળાવની પાસેના ખાબોચિયામાં માછલાં થઈને રહ્યા છે અને ત્યાં શેવાળના ટુકડાઓ માટે ટાંપ્યા કરે છે.

રામ બોલ્યા : જે પદાર્થ મુદ્દલ હોય જ નહિ તેનું હોવું સંભવતું નથી અને જે હોય તેનું ન હોવું સંભવતું નથી, આવો નિયમ છે; હવે એ ત્રણ જણ મુદ્દલ હતા જ નહિ, તો તેઓ જન્મ—મરણના પ્રવાહમાં સ્થિતિને કેમ પાત્ર થયા? એ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબાહુ! તમે કહો છો એમ જ છે. જે પદાર્થ કોઈ દિવસે કાંઈ પણ હોય નહિ તે પદાર્થ સંસારના પ્રવાહમાં સ્થિતિને પામતો જ નથી; પણ પ્રથમ સૂક્ષ્મ હોય તે આવિર્ભાવથી મોટો થાય છે. હવે તમે જ કહો કે 'કયા પદાર્થ સત્ય છે અને કયા પદાર્થ અસત્ય છે?' તમારી વાત સાંભળીને પછી હું યોગ્ય દૃષ્ટાંતથી તમને સમજાવીશ.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! આ જે આપણે છીએ તે સાચા જ છીએ તેથી સંસારના પ્રવાહમાં રહ્યા છીએ. પણ દામ આદિ ત્રણ જણા તો ખોટા જ હતા છતાં તેમને સંસારના પ્રવાહમાં સ્થિતિ પામ્યાનું કેમ કહો છો?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ દામ આદિ દૈત્યો માયામય હોવાને લીધે ખોટા જ હતા છતાં ઝાંઝવાનાં પાણીના પૂરની પેઠે સાચા જેવા લાગ્યા હતા તેમ સુર, અસુર તથા દાનવો સહિત આપણે પણ ખોટા જ છીએ અને ખોટા છતાં પણ ચેષ્ટા કરીએ છીએ, જઈએ છીએ અને આવીએ છીએ. રામપણું પણ ખોટું છે અને વસિષ્ઠપણું પણ ખોટું છે. જેમ સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટું છે, તેમ આપણાં શરીરો અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટાં છે. જેમ મરી ગયેલો કોઈ સંબંધી સ્વપ્નમાં જીવતો દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે મૂએલો જ હોય છે, તેમ આ જગત અજ્ઞાનકાળમાં સાચું દેખાવા છતાં જ્ઞાન થાય ત્યારે ખોટું જ છે. અત્યંત મૂઢ પુરુષને 'આ જગત ખોટું છે' એમ કહીએ તો તે પુરુષ એ વાતને ખોટી જ માને; કારણ કે તત્ત્વવિચારનો અભ્યાસ કર્યા વિના જગતના સત્યપણાના અનુભવનો નિષેધ મનમાં ઊતરે જ નહિ. આ જગતમાં કોઈ પણ માણસને મનમાં જે દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય, તે નિશ્ચય તત્ત્વવિચારના અભ્યાસ વિના કદી પણ નાશ પામે નહિ. 'આ જગત ખોટું છે અને બ્રહ્મ જ સાચું છે' એમ જે માણસ વાત કરે છે, તે માણસને બીજા મૂઢ માણસ ઘેલા જેવો ગણીને હસી કાઢે છે. બાકી ઘેલો તો પોતે જ છે. આ પ્રમાણે જોકે અજ્ઞાનીની વાતને જ્ઞાની માને નહિ અને જ્ઞાનીની વાતને અજ્ઞાની માને નહિ એ પરસ્પર સરખું છે, તોપણ જ્ઞાની અને

અજ્ઞાની સરખા સંભવે જ નહિ. જેમ મત્ત અને અમત્ત સરખા ગણાય નહિ, અંધકાર અને પ્રકાશ સરખો ગણાય નહિ અને છાયા તથા તડકો સરખાં ગણાય નહિ, તેમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સરખા ગણાય જ નહિ. મૂર્ખ માણસને મોટા પ્રયત્નથી સમજાવવા લાગીએ તોપણ જેમ શબ પોતાના પગથી ચાલી શકે નહિ, તેમ મૂર્ખ માણસ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતા જગતને મિથ્યા માની શકે જ નહિ. મૂર્ખ માણસની આગળ 'સઘળું જગત બ્રહ્મ છે જ' એમ કહેવું પણ બંધબેસતું ન થાય; કારણ કે તપનો તથા વિદ્યાનો સંસ્કાર નહિ હોવાને લીધે અજ્ઞાનીએ બ્રહ્મનો નહિ પણ જગતનો જ અનુભવ કર્યો હોય છે. હે રામ! જે પુરુષ અત્યંત અજ્ઞાની ન હોય તથા અત્યંત જ્ઞાની પણ ન હોય, તેની પાસે જ જગતના અસત્યપણાની અથવા બ્રહ્મ-થી અભિન્નપણાની વાત કરવી શોભે છે. અત્યંત જ્ઞાનીપુરુષ પોતાના સ્વરૂપ વિના બીજું કાંઈ જોતો જ નથી, તેથી તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવતો નથી. જેની દૃષ્ટિમાં જગત હોય, તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવે; પણ જ્ઞાની તો 'આ જે સઘળું છે, તે કેવળ શાંત પરબ્રહ્મ જ છે' એવો સર્વદા અનુભવ કર્યા કરે છે; માટે તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો કેમ સંભવે? 'મારામાં મારા સ્વરૂપ વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ અને જેમ સોનામાં કડાં આદિ બીજો આકાર થયો છે, તેમ મારામાં કોઈ બીજો આકાર થયો નથી. એ રીતે અત્યંત જ્ઞાની પુરુષ સારી પેઠે સમજે છે; માટે તેની પાસે શું જગતનો નિષેધ કરવો હોય? તેમ જ અત્યંત અજ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાનામાં પંચભૌતિકપણા વિના બીજું કાંઈ જાણતો જ નથી તેથી જેમ વીંટી વગેરેને જોનારા બાળકની દૃષ્ટિમાં સોનું હોતું જ નથી તેમ અત્યંત અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ હોતું જ નથી; માટે તેની પાસે પણ જગતનો નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત કરવી સંભવતી નથી. મૂઢ માણસ ખોટા અહંકારમય જ હોય છે અને તત્ત્વવેત્તા માણસ સાચા આત્મામય જ હોય છે માટે તેમની પાસે જગતનો નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત કરવી ઘટે જ નહિ. અત્યંત અજ્ઞાની માણસ પોતાની પેઠે સર્વને દેહમય જ સમજે છે, માટે તેની પાસે 'હું બ્રહ્મ છું' એમ કહેવા બેસીએ તો તે આપણા વાક્યને મૂર્ખાઈભરેલું જ ગણે. જેમ કે કોઈ માણસ કહે, કે, 'હું તો ઘડો છું' તો એ વાક્ય ગાંડાઈ-ભરેલું જ ગણાય. વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતાં જગત ખોટું ઠરે છે; એટલા માટે આ આપણે પણ કદી સાચા નથી અને દામ આદિ ત્યાં પણ સાચા ન હતા. વિદ્વાનોના અનુભવની રીતે વિચારતાં પણ તેઓ અને આપણે અસત્ય છીએ અને યુક્તિથી વિચાર કરતાં પણ તેમનું અને આપણું હોવાપણું સંભવતું નથી. શુદ્ધ, નિરં-જન અને જ્ઞાનસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ છે, તે જ સત્ય છે અને સત્ય બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે, શાંત છે તથા તેનો ઉદય કે અસ્ત કાંઈ પણ નથી. સઘળું જગત શાંત બ્રહ્મ જ છે અને તેમ હોવાને લીધે શૂન્ય નથી પણ પૂર્ણપણાથી રહેલું છે. હે રામ! એ પૂર્ણબ્રહ્મમાં આ સઘળી સૃષ્ટિઓ કેવળ તેના વિવર્તરૂપ (અન્યરૂપે પ્રતીત થવારૂપ) છે. જેમ 'તિમિર' નામના રોગવાળાની જે પોતાની દૃષ્ટિ છે તે જ આકાશમાં કેશનાં ઝીણાં ચકરડાં આદિરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ જે પૂર્ણસ્વરૂપ છે તે જ આ સૃષ્ટિઓરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્યનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે પોતાના સ્વરૂપને જેવા પ્રકારનું ધારે છે, તેવા પ્રકારનું જ થોડી વારમાં જુએ છે અને અનુભવે છે. આમ છે એટલા માટે જગત જે અવિદ્યમાન છે, તે પણ ચૈતન્યની દૃષ્ટિથી ક્ષણમાત્રમાં વિદ્યમાન જેવું થઈ જાય છે. જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ સત્ય નથી અને કોઈ પણ પદાર્થ અસત્ય નથી; પરંતુ આ વાત નિઃસંશય છે કે, ચૈતન્ય પોતાના રૂપને જેવું ધારે છે, તેવા પ્રકારથી જ તે રૂપે ઉદય પામે છે. જે રીતે દામ આદિ ત્રણ દૈત્યો ઉદય પામ્યા હતા, તે રીતે જ આપણે ઉદય પામ્યા છીએ; માટે

તેઓ સાચા તો આપણે પણ સાચા અને તેઓ ખોટા તો આપણે પણ ખોટા. હે રામ! તેઓમાં અને આપણામાં શી વિશેષતા છે? આ મહાચૈતન્ય અંત વગરનું છે, સર્વવ્યાપક છે અને નિરાકાર છે. તેની અંદર જે ભાગ જેવા આકારનું મનન કરે છે, તે ભાગ તેવા આકારથી ઉદય પામે છે. જ્યાં જે ભાગનું ચૈતન્ય દામ આદિ આકારનું મનન કરવા લાગ્યું, ત્યાં તે ભાગનું ચૈતન્ય તેવા આકારના અનુભવને લીધે દામ આદિ રૂપોથી સંપન્ન થયું. જ્યાં એ ચૈતન્ય તમારા તથા મારા વગેરે આકારોનું મનન કરવા લાગ્યું, ત્યાં તેવા આકારોના અનુભવને લીધે તે તેવા આકારોથી સંપન્ન થયું છે. નિરાકાર ચિદાકાશનાં સ્વપ્નનો જે પ્રતિભાસ છે, તેનું જ 'જગત' એ નામ પડેલું છે. જેમ સૂર્યના તાપના અમુક ભાગનું 'ઝાંઝવાનાં પાણી' એ નામ પાડવામાં આવે છે, તેમ મહાચૈતન્યના અમુક ભાગનું 'જગત' એવું નામ પાડવામાં આવ્યું છે. એ મહાચૈતન્ય પોતાના જે સ્થળમાં મનન કરે છે, તે સ્થળમાંતે 'દૃશ્ય' કહેવાય છે અને જે સ્થળમાં તે મનન વગરનું હોય છે, તે સ્થળમાં તે 'મોક્ષ' કહેવાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ મહાચૈતન્ય સ્થળના વિભાગો વગરનું છે, તેથી તે મનન વગરનું પણ કદી નથી. અને મનવાળું પણ કદી નથી. છતાં 'આ દેખવામાં આવતું જે જગત છે તે બ્રહ્મ જ છે' એમ સમજાવવા માટે તમારી પાસે આ વિભાગોની કલ્પના કહી છે. જે બ્રહ્મ છે તે જ જગત છે અને જે જગત છે તે જ બ્રહ્મ છે. જેમ બે પર્યાય શબ્દોના અર્થમાં ભેદ હોતો નથી, તેમ બ્રહ્મ અને જગત એ શબ્દોના અર્થમાં પણ ભેદ નથી. જેમ તિમિરવાળું નેત્ર પોતાના જ પ્રકાશને મોવાળાનાં ઝીણાં ચકરડાં જેવો દેખે છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય પોતાના સ્વરૂપને જ 'જગત છે' એમ જાણે છે. મોવાળાનું ચકરડું એ કાંઈ જ નથી પણ દૃષ્ટિ જ મોવાળાના ચકરડારૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ આ દેખવામાં આવતું જગત એ કાંઈ જ નથી પણ બ્રહ્મ જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચિદાકાશનો સ્વભાવ જ એવો છે. આરોપની દૃષ્ટિથી જોતાં વ્યાપક મહાચૈતન્યમાં સર્વના આરોપનો સંભવ છે, તેથી આપણા અનુભવમાં આવે છે તે સર્વ સર્વત્ર છે. અપવાદની દૃષ્ટિથી જોતાં તેમાં ક્યાંય કાંઈ પણ નથી અને અનુભવમાં પણ આવતું નથી. આથી જે આ જગત છે તે શાંત, ભેદરહિત, સત્ય, એક અને પૂર્ણ જ છે; તો એવો નિશ્ચય રાખીને તમે પણ શોક, ભય અને ભેદનો ત્યાગ કરીને પૂર્ણરૂપે જ રહો. મહાચૈતન્યનું પોતાનું રૂપ અત્યંત શાંત અને સ્વચ્છ છે. તે મોટી શિલાના ગર્ભની પેઠે ઘટ્ટ હોવાથી અંદર બીજા કોઈ પદાર્થનો સમાવેશ હોવાને યોગ્ય નથી. આથી તેની અંદર ક્યાંય જગત છે કે નહિ એવા વિચારો કરવા પણ યોગ્ય નથી. માત્ર એટલું જ સમજવું યોગ્ય છે કે, પ્રતિભાસમાત્રથી જે જગત છે. તે જગતરૂપે જ દેખાય છે. ૧—૪૮

शिलोदराकारघनं प्रशांतं महाचिते रूपमदं स्वमच्छम्। नैवास्ति नास्तीति दृशो क्वचित्तु यच्चास्ति तत् साधु तदेव भाति ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સદસન્નિરાકરણ' નામનો સર્ગ ૩૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો*

દામ, વ્યાલ અને કટનો મોક્ષ

राम उवाच

सतामप्यसतामेव बालयक्षपिशाचवत्।
दामव्यालकटादीनां दुःखस्यांतः कथं भवेत् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા: હે મુનિ! બાળકની દૃષ્ટિમાં જેમ યક્ષ તથા પિશાચ હોય છે, તેમ દામ, વ્યાલ અને કટ એ અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં જ છે, પણ જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં નથી; તેમના દુ:ખનો અંત કેમ અને ક્યારે આવશે?

* આ બત્રીસમા સર્ગમાં દામ, વ્યાલ અને કટ એમને મચ્છર આદિના અવતારોમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ મોક્ષ મળ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! હે યમદૂતો દામ, વ્યાલ અને કટના સગા થયા હતા, તેમણે યમરાજને પ્રાર્થના કરી હતી, ત્યારે યમરાજાએ જે કહ્યું હતું, તે તમે સાંભળો : 'જ્યારે આ દામ આદિ ત્રણ જીવો પરસ્પરથી જુદા પડશે અનેપોતાની જૂની સ્થિતિની વાત સાંભળશે, ત્યારે પોતાના તત્ત્વને જાણી તેઓ અવશ્ય મુક્ત થશે.'

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્! ત્રણે જીવો પોતાના વૃત્તાંતને કયાં, ક્યારે, કોની પાસેથી અને શી રીતે સાંભળશે એ વાત અનુક્રમથી મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : કાશ્મીર દેશની અંદર મોટાં કમળોવાળું તળાવ છે. તેને કિનારે એક ખાબોચિયું છે. તેમાં વારંવાર ઘણી ઘણી માછલાંની યોનિઓ ભોગવીને એ ચપળ મત્સ્યો ખાબોચિયાંની ખરાબી થતાં જ્યારે કાળગતિને લીધે પાડા વગેરે પશુઓથી મરણ પામશે, ત્યારે તે જ પદ્મસર(કમળના તળાવ)માં તેઓ સારસોની યોનિને પામશે. જગતના શણગાર સમાં એ સારસ પક્ષીઓ એ તળાવની અંદર રાતાં કમળોની પંક્તિઓમાં, બીજી જાતનાં કમળોની પંક્તિઓમાં, સેવાળનાઉત્તમ વેલાઓમાં, તરંગોના આવર્તનોમાં, તરતાં પુષ્પોરૂપી હિંડોળાઓમાં, નીલકમળોની લતાઓમાં અને શીતળ વલણોવાળા જળકણોના સમૂહોરૂપી વાદળાંઓની પંક્તિઓમાં પ્રેમપૂર્વક ભોગો ભોગવશે. એમ લાંબો કાળ વિહાર કર્યા પછી તેમને અંતઃકરણની શુદ્ધિ તથા વિચારશુદ્ધિ સારી રીતે પ્રાપ્ત થશે. એ પછી તેઓ જુદા પડશે અને તે પછીના અવતારમાં મુક્તિ પામશે જેમ વિવેકદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો જુદા પડી જાય છે, તેમ મુક્તિ પામવા સારુ પ્રારબ્ધયોગે એ ત્રણ જીવ જુદા પડશે. લક્ષ્મીના ભારે દબદબાવાળા કાશ્મીરદેશમાં, વૃક્ષોથી શોભી રહેલું 'અધિષ્ઠાન' નામનું એક નગર ઉત્પન્ન થશે. જેમ નાના કમળના મધ્યમાં ડોડી થાય છે, તેમ તે નગરના મધ્યમાં 'પ્રદ્યુમ્ન શિખર' નામનું એક શિખર થશે. તે શિખરની ઉપર જાણે બીજું એક શિખર ઉત્પન્ન થયેલું હોય એવું અને વાદળાંઓ સુધી પહોંચેલી મોટી શાખાઓવાળું એક ઉત્તમ ઘર થશે. તે ઘરના ઈશાન ખૂણામાં ઉપરની ભીંતમાં એક કોતર હશે અને તેમાં નિરંતર ચાલતા પવનથી તણખલાં હાલ્યા કરતાં હશે. એ માળામાં એ વ્યાલ નામનો દાનવ 'ચકલા' નામનો પક્ષી થશે. પહેલી વાર જ થોડુંક શાસ્ત્ર સાંભળ્યું હોય એવો બ્રાહ્મણ જેમ અર્થ વિનાનું બોલબોલ કરે છે, તેમ તે પક્ષી અર્થ ન સમજાય એવો 'ચીંચીં, ચીંચીં' શબ્દ કર્યા કરશે. તે જ સમયમાં અને સ્વર્ગ જેવા તે જ નગરમાં, જાણે બીજો ઈન્દ્ર હોય એવો 'શ્રીયશસ્કરદેવ' નામનો રાજા થશે. ત્યાં તે રાજાના ઘરની અંદર મોટા સ્તંભના પાછળના છિદ્રમાં દામ નામનો દાનવ કૂણા કૂણા ગણગણાટ કરનારો મચ્છર થશે. 'અધિષ્ઠાન' નામના એ જ નગરની અંદર તે જ સમયમાં 'રત્નાવલીવિહાર' એ નામનું એક ક્રીડા કરવાનું ઘર થશે. તે વિહારગૃહમાં એ ભૂમિપાલને 'નૃસિંહ' નામનો અમાત્ય હશે. તે મંત્રીને બંધ તથા મોક્ષ હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ હશે. તેની બેઠકના ઓરડામાં કટ નામનો દાનવ 'કલકલિયો' નામનો પક્ષી થશે અને તે રૂપાના પાંજરામાં એ મંત્રીને વિનોદ કરવાનું સાધન થઈ રહેશે. હે રામ! એ નૃસિંહ નામનો રાજમંત્રી દામ, વ્યાલ અને કટ આદિ દૈત્યોની આ શ્લોકબદ્ધ રચાયેલી કથાને લોકની પાસે વાંચશે. પછી કલકલિયો થયેલો તે કટ દાનવ આ કથા સાંભળશે એટલે તેને પોતાની જૂની સ્થિતિનું સ્મરણ થશે, આમ તેને પોતાના જીવરૂપનો બોધ થશે એટલે તે પરમ મોક્ષપદ પામશે. પ્રદ્યુમ્નશિખર ઉપરના ઘરની ભીંતની કોતરની અંદર રહેનારો ચકલો પક્ષી પણ ત્યાંના લોકોને મોઢેથી એ કથા સાંભળીને પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થશે. વળી રાજાના ઘરની અંદર થાંભલાની કોતરમાં રહેનારો મચ્છર પણ પ્રસંગોપાત્ત એ કથા સાંભળી પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થશે. આમ હે રામ!

પ્રદ્યુમ્નશિખરમાં રહેનારો ચકલો, રાજાના ઘરમાં રહેનારો મચ્છર અને મંત્રીના ઘરની અંદર રહેનારો કલકલિયો એ ત્રણે જીવ આ રીતે મોક્ષ પામશે. દામ, વ્યાલ અને કટનું આ સંપૂર્ણ આખ્યાન તમને કહી સંભળાવ્યું. હે રામ! એ જ રીતે આ જે સંસાર છે, તે શૂન્ય છતાં પણ અત્યંત પ્રકાશિત દેખાતી માયા છે. તે માયા ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળબુદ્ધિની પેઠે અજ્ઞાનથી જ લોકોને ભમાવે છે. વાસનાઓથી મોહ પામેલા મૂર્ખ લોકો દામ, વ્યાલ અને કટની પેઠે અનેક પ્રકારનાં અજ્ઞાનોને લીધે ઉત્તમ સ્થિતિમાંથી પણ નીચી સ્થિતિમાં આવી પડે છે. ભ્રમરના ચાળામાત્રથી મેરુપર્વતનાં અને મંદરાચળનાં સ્થાનકોને પણ ચૂર્ણ કરી નાખવાની શક્તિ ક્યાં અને રાજાના ઘરની અંદર લાકડાના થાંભલાના કોતરમાં મચ્છરપણું ક્યાં! હાથની થપ્પડમાત્રથી સૂર્યબિંબને તથા ચંદ્રબિંબને પાડી નાખવાની શક્તિ ક્યાં અને પ્રદ્યુમ્નશિખર ઉપરના ઘરની અંદર ભીંતના કોતરમાં ચકલાપણું ક્યાં! હાથમાં લીલામાત્રથી મેરુપર્વતને તોળી લેવાની શક્તિ ક્યાં અને 'નૃસિંહ' નામના મંત્રીના ઘરમાં કલકલિયાપણું ક્યાં! હે રામ! જે નિરંજન ચૈતન્ય છે, તે જ પોતાના સ્વયંપ્રકાશરૂપપણાનો ત્યાગ નહિ કરતાં રાજસ અહંકારથી રંગાઈ જવાનો દેહાદિક ખોટા રૂપને પણ 'હું છું' એમ સમજે છે. જીવ પોતાની જ વાસનારૂપ ભ્રાંતિને લીધે પોતે જાણે ચૈતન્યસ્વરૂપથી ભિન્નપણું પામ્યો હોય એવો થાય છે. એ ભ્રાંતિ ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળબુદ્ધિની પેઠે અસત્ય છતાં પણ સત્ય જેવી પ્રતીત થાય છે. જેઓ શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે 'આ જે દૃશ્ય છે, તે સઘળું મિથ્યા જ છે' એવો નિશ્ચય કરીને પોતાની અખંડાકાર બુદ્ધિથી પોતાના શાંત સ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેઓ પરમાત્મામાં નિરંતર રહેલી એ બુદ્ધિ વડે સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે. જેમ જળ નીચા માર્ગમાં જ જાય છે, તેમ જે પુરુષો નાના પ્રકારનાં દુઃખોના વિકારોને આપનારા શુષ્ક તર્કવાળા મતોનો આશ્રય કરે છે, તેઓ પોતાના જ લાભનો નાશ કરે છે. જેઓ પોતાના અનુભવથી પણ સિદ્ધ થતા શ્રુતિને અનુસરનારા માર્ગથી પરમપદમાં પહોંચવા સારુ ચાલે છે, તે પુરુષોનો નાશ થતો નથી. હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ! જે પુરુષ 'મને અમુક વિષયસુખ મળે તો ઠીક, મને અમુક પરલોક મળે તો ઠીક' એવી તૃષ્ણાઓ રાખ્યા કરે છે, તેને પોતાના દુર્ભાગ્યથી થયેલી દીનતાને લીધે નાશ પામેલા પુરુષાર્થની રાખ પણ હાથ આવતી નથી. જે ઉદાર મનવાળો પુરુષ સર્વદા નિઃસ્પૃહપણાથી ત્રૈલોક્યને પણ તરણા જેવું સમજે છે, તે પુરુષને જેમ સર્પો જૂની કાંચળી ત્યજી દે છે, તેમ સઘળી આપદાઓ ત્યજી દે છે. જેના મનમાં નિત્ય જ્ઞાનનો ચમત્કાર ચળકતો હોય છે. તે પુરુષને લોકપાલ દેવતાઓ પોતાની જીવિકારૂપ બ્રહ્માંડની પેઠે સર્વદા પાળે છે. ગમે તેવી અપાર વિપત્તિ આવી પડી હોય, તોપણ કુમાર્ગે ન જ ચાલવું જોઈએ. રાહુ કુમાર્ગથી અમૃત પીવા લાગ્યો તો તેનું પણ મરણ થઈ ગયું હતું. ઉત્તમ શાસ્ત્ર તથા સજ્જનોનો સમાગમ એ બંને આત્માના પ્રકાશરૂપ પ્રબળ પ્રકાશ આપનાર સૂર્ય છે. જે પુરુષો તેનો આશ્રય કરે છે, તે પુરુષો ફરી વાર મોહરૂપી અંધકારને વશ થતા નથી. જેઓએ વૈરાગ્ય આદિ સદ્ગુણોથી પોતાની કીર્તિ ફેલાવેલી હોય છે, ને પુરુષોને અણનમો પણ નમે છે, તેમની સઘળી આપદાઓ ક્ષય પામે છે અને તેમને અક્ષય કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમને સદ્ગુણો મેળવવામાં અસંતોષ હોય છે, વેદાંતશાસ્ત્ર સાંભળવામાં રાગ હોય છે અને જેમને સત્ય બોલવાનું તથા બ્રહ્માનું અનુસંધાન કરવાનું વ્યસન હોય છે, તેઓ જ મનુષ્ય છે, બીજાઓ તો પશુ જ છે, જે મહાત્મા પુરુષોરૂપી ક્ષીરસમુદ્રોના યશરૂપી ચંદ્રની ચાંદનીથી લોકોનાં હૃદયોરૂપી કુમુદો પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યાં હોય છે, તેમના શરીરમાં પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ રીતે રહેલા છે એમ સમજવું. હે શ્રોતાલોકો! તમો અનાદિકાળથી થયેલા અનેક અવતારોમાં જે કાંઈ ભોગ-

વવાનું છે તે સઘળું ભોગવી ચૂકયા છો, અને જે કાંઈ જોવાનું છે તે સઘળું જોઈ ચૂકયા છો, તો હવે જન્મ—મરણના પ્રવાહોમાં ગોથાં ખાવા સારુ ભોગોનો લોભ શા માટે રાખો છો? હવે તો તમે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે, શાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે, મહાત્માઓએ ચલાવેલા સંપ્રદાય પ્રમાણે તેમ જ જ્ઞાનની સ્થિતિના ક્રમ પ્રમાણે વર્તો અને તમે મનમાંથી ખોટી ભોગજાળની વાસનાને છોડી દો. તમારા સદ્‌ગુણોને સ્વર્ગલોક પર્યંત પ્રખ્યાત કરો એટલે તમારી કીર્તિ વધે અને સજ્જનો વાહવાહ કરે. કીર્તિ અને સજ્જનોમાં વાહવાહ મૃત્યુમાંથી બચાવે છે, પણ વિષયો મૃત્યુમાંથી કદી બચાવતા નથી. જે પુરુષોની ચંદ્ર જેવી ધવલ કીર્તિને સિદ્ધ લોકોની સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપ્ત થનારાં ગાયનોથી ગાય છે, તે પુરુષો જ જીવે છે અને બીજા પુરુષો તો જીવતા છતાં મૂએલા સમજવા. પરમ પુરુષાર્થ ઉપર ધ્યાન આપી ધીરજ રાખી યત્નપૂર્વક શાસ્ત્ર પ્રમાણે આચરણ કરનારા કયા પુરુષને સિદ્ધિ ન થાય? શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલનાર પુરુષે ફળની સિદ્ધિની ઉતાવળ કરવી જોઈએ નહિ. જે ફળ લાંબે કાળે પાકે તે ફળ બહુ પુષ્ટ થાય છે. શોક, ભય, પરિશ્રમ, ગર્વ અને ઉતાવળને છોડી દઈને તમે શાસ્ત્ર પ્રમાણે વ્યવહાર કરો. તમે ઘણા ઘણા સંજોગોમાં પડયા છો. ઇન્દ્રિયોરૂપી ફાંસીથી મરવા જેવો તમારો જીવ થયો છે, તો તે હવે સંસારરૂપી જૂની ઊંડી ખાડોમાં દુઃખી ન થાય એમ કરો. હવે પછી ફરી વાર એક અધમ યોનિમાંથી બીજી અધમ યોનિમાં જવું પડે અને બીજી અધમ યોનિમાંથી ત્રીજી અધમ યોનિમાં જવું પડે એમ કરો નહિ. સજાવેલાં બાણોની સેંકડો પંક્તિઓથી જેમાં હાથીઓ કપાઈ જતા હોય તેવા સંગ્રામમાં પણ આ શાસ્ત્ર આપદાઓનું નિવારણ કરે એવું છે તેનો તમે અવશ્ય વિચાર કરો. આ સંસાર દાવાનળથી તપી ગયેલા દુર્ગંધી કાદવ જેવો છે, તેમાં તમે વારંવાર દુઃખી થતા વૃદ્ધ દેડકાની જેમ તુચ્છ જીવનની આશાને છોડી દો. હૃદયમાંથી ભોગની વાસનાને દૂર કરો. હે આર્યલોકો! ધનની રકમ એકઠી કરવાથી શું વળવાનું છે? ધનની તૃષ્ણાને છોડી દઈને તમે શાસ્ત્રનો વિચાર કરો. સર્વ પદાર્થોમાં 'આ બ્રહ્મ છે, આ બ્રહ્મ છે' એવી ભાવના કરીને બ્રહ્મનો જ વિચાર કરો. પશુઓની પેઠે કોઈ નીચ લોકોની પ્રેરણાથી ચાલો નહિ. ધન આદિની તૃષ્ણારૂપ ગાઢ અને લાંબી એવી મોટી નિદ્રા કંગાળપણું આપનારી છે, પરિણામે તે દુર્ભાગ્યપણું કરનારી છે અને સારાં ફળથી રહિત છે. તેને તમે ત્યજી દો અને જાગ્રત થાઓ. જેમ સુકાતા જતા ખાબોચિયામાં વૃદ્ધ કાચબો આળસુ થઈને પડયો રહે છે, તેમ તમે આ સંસારમાં આળસુ થઈને પડયા રહો નહિ, પણ જરાની અને મરણની શાંતિને માટે ઉદ્યમમાં મચ્યા રહો. અર્થ(ધન)ની સંપત્તિથી અનર્થ થાય છે, ભોગના સમૂહથી સંસારરૂપી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને સઘળી સંપત્તિઓ એક જાતની વિપત્તિઓ છે, માટે સંસારના સર્વ પદાર્થોમાં અનાદર કરવો એ જ જય છે. વ્યવહારને જાણનારા પુરુષોનો વિચાર મેળવી લોકોની પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ નહિ પડતાં અને શાસ્ત્રની રીતિને અનુસરતા ઉદ્યમથી તમે શુભ ફળ મેળવવાની ગોઠવણ કરો. જે પુરુષ સદાચારથી શુદ્ધ રીતે ચાલે છે, વૃત્તિને નિર્મળ રાખે છે અને સંસારનાં સુખરૂપ ફળને આપનારી પણ પરિણામે દુઃખ આપનારી પદ્ધતિઓની લાલચને રાખતો નથી, તે પુરુષનાં આયુષ્ય, યશ, ગુણો અને લક્ષ્મી વસંતમાં થયેલી લતાઓની પેઠે સારાં ફળોને સારુ જ પ્રફુલ્લિત થાય છે. ૧—૬૦

आचारचारुचरितस्य विविक्तवृत्तेः संसारसौख्यफलदुःखदशास्वगृध्नोः आयुर्यशांसि च गुणाश्च सदैव लक्ष्म्या फुल्लंति माधवलता इव सत्फलाय ॥ ६० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સદાચરનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મો*

શુભ ઉદ્યોગ વગેરેનું વર્ણન અને અહંકારથી બંધન તથા તેના ત્યાગથી મોક્ષ

वसिष्ठ उवाच

सर्वातिशयसाफल्यात् सर्वं सर्वत्र सर्वदा ।
स भवत्येव तस्मात्त्वं शुभोद्योगं न संत्यज ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જો યોગ્ય સાધનો અત્યંત આગ્રહપૂર્વક સારી પેઠે કરવામાં આવે, તો તેઓ સફળ થયા વિના રહે નહિ. આવો નિયમ હોવાને લીધે સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં સઘળાં પ્રારંભેલાં કાર્યો સફળ થવાં સંભવિત છે. આથી તમે મોક્ષની પ્રાપ્તિને સારુ શુભ ઉદ્યોગને કદી પણ છોડો નહિ. ઘણા ઘણા મહાત્મા પુરુષોએ શુભ ઉદ્યોગમાં મંડયા રહેવાથી અશક્ય કાર્યો પણ કર્યાં છે. મિત્રો, સ્વજનો અને બંધુઓને આનંદ આપનારા નંદીએ+ તળાવમાં તપ કરીને મહાદેવના આરાધનરૂપ ઉદ્યોગ કરીને મૃત્યુને પણ જીતી લીધું છે. ઉદ્યોગને લીધે સૈન્યોથી તથા ધનથી સંપન્ન થયેલા બળિરાજા આદિ દૈત્યો જેમ હાથીઓ કમળના સમૂહોને કચરી નાખે છે, તેમ સઘળા ઉત્કર્ષવાળા દેવોને પણ કચરી નાખ્યા હતા. જેમ બ્રહ્મા સૃષ્ટિ કરે છે, તેમ મરુત્તરાજાના× યજ્ઞમાં મહર્ષિ સંવર્તે તપના પ્રભાવથી દેવતાઓ તથા દૈત્યો સહિત નવી સૃષ્ટિ કરી હતી. વિશ્વામિત્રે વારંવાર સઘળાઓના કરતાં અત્યંત અધિક તપ કરીને બ્રહ્મર્ષિપણું પણ મેળવ્યું છે અને તે બીજા ક્ષત્રિયોને મળવું બહુ કઠિન છે. દુર્ભાગી ઉપમન્યુને= માંડમાંડ લોટ ભેળવેલું પાણી દૂધના બદલામાં મળ્યું હતું અને તેને ય તે રસાયન સમજીને પીતા હતા, છતાં તેમને તપના પ્રભાવથી ક્ષીર સમુદ્ર મેળવ્યો હતો. ત્રૈલોક્યમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા વિષ્ણુ તથા બ્રહ્મા આદિને પણ કાળ તણખલાની પેઠે ચાવી જાય છે, છતાં 'શ્વેત' નામના મુનિએ તેને ભક્તિથી અને અત્યંત દૃઢતાથી જીતી લીધો હતો. સાવિત્રી રાજકુમાર સત્યવાનની સ્ત્રી હતી, અને યમરાજ તેના પતિને લઈ જતા હતા, ત્યારે તે પતિની પાછળ ગઈ અને સ્તુતિ આદિથી તથા યુક્તિભરેલાં વચનોથી યમરાજને વશ કરીને તેણે પોતાના પતિને યમના હાથમાંથી છોડાવીને જીવતો કર્યો હતો. શાસ્ત્રમાં કહેલા શુભ ઉદ્યોગમાંનો એક પણ ઉદ્યોગ એવો નથી કે જેનું ફળ ન મળે. એટલા માટે તમારે અંતઃકરણમાં વિચાર કરીને ઉદ્યોગથી સર્વોત્તમ મુક્તિપદ મેળવવું જોઈએ. સુખદુઃખ તથા જન્મ આદિ દશાઓરૂપ સઘળી ભ્રાંતિઓનું મૂળ કાપી નાખે એવું તો એક આત્મજ્ઞાન જ છે, માટે તેને સારુ તમે પ્રબળ પ્રયત્ન કરો. આપદાઓમાં નાખવા માગતી

* આ તેત્રીસમા સર્ગમાં શુભ ઉદ્યોગના મહિમાનું, સજ્જનોના મહિમાનું, સારાં શાસ્ત્રોના મહિમાનું, અહંકારથી બંધન થવાનું અને અહંકારનો ત્યાગ કરવાથી મુક્તિ થવાનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

+ શિલાદ નામના એક મુનિ હતા. તેમણે પોતાને એક સર્વજ્ઞ પુત્ર થાય, તેટલા સારુ શંકરની આરાધના કરી હતી. એમના તપથી પ્રસન્ન થઈને મહાદેવે એમને વરદાન માગવા કહ્યું. એમણે પોતાને એક સર્વજ્ઞ પુત્ર થાય એવું વરદાન માગ્યું. આથી શંકરે કહ્યું : 'સર્વજ્ઞ તો એક હું જ છુ, એથી તને મારા અંશે કરીને એક પુત્ર થશે અને તે સોળમા વરસે મરણ પામશે.' આમ શિલાદ મુનિને નંદી નામનો પુત્ર થયો. પોતાનું મરણ સોળમે વરસે છે એમ જાણીને તે નંદીએ પણ શંકરનું પૂજન કરવા માંડયું. હવે તે સોળમે વરસે શંકરનું પૂજન કરતો હતો તેવામાં મૃત્યુએ તેને પાશ વડે બાંધવા માંડયો. એટલે શંકરે પ્રકટ થઈ મૃત્યુને ડાબે પગે લાત મારી, મૃત્યુપાશો ભેદી નાખ્યા અને નંદીને અજરામર કરી પોતાના સેવક તરીકે સ્થાપ્યો.

× મરુત્તરાજાના યજ્ઞમાં ઈન્દ્રે વિઘ્ન કર્યું હતું, તેથી મહર્ષિ સંવર્તે નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને તે યજ્ઞ પૂરો કર્યો હતો.

= ઉપમન્યુના પિતાની સ્થિતિ અત્યંત ગરીબ હતી. બીજાં બાળકોને દૂધ પીતાં જોઈ ઉપમન્યુએ પણ માની આગળ દૂધ માટે રડવા માંડયું. આથી માતાએ એ બાળકને પટાવવા માટે એને લોટ ભેળવેલું પાણી આપ્યું. ઉપમન્યુને આની ખબર પડી એટલે તેણે તપ કર્યું અને શંકરની સ્તુતિ કરી, તેથી શંકર પ્રસન્ન થયા અને તેમણે તેને ક્ષીરસાગરને તટે નિવાસ આપ્યો.

ભોગોની લાલચોનો નાશ કરવા સારુ વિષયોમાં દોષદૃષ્ટિ કરવાની ઓઠવણો જ શોધવી જોઈએ. જોકે વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી દુ:ખ ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ તેવું સામાન્ય દુ:ખ ભોગવ્યા વિના પરમાનંદ—તત્ત્વનું સુખ મળે એમ નથી. દુ:ખ ભોગવ્યા વિના સુખ તે મળે? જોકે બ્રહ્મ નિત્યપ્રાપ્ત જ છે, તેથી તેની પ્રાપ્તિ સારુ શમ આદિ સાધનો રાખવાની જરૂર નથી, તોપણ બ્રહ્મનું નિત્ય પ્રાપ્તપણું જાણવામાં આવ્યું ન હોય ત્યાં સુધી એ સાધનો પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે, બહુ કામના છે અને પ્રથમ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સુખને પ્રકટ કરનારાં છે એમ સમજો. દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી સર્વદા શાંતિનો આશ્રય કરી તથા બુદ્ધિથી પોતાનું આર્યપણું વિચારીને સજ્જનોનું સેવન કરવું જોઈએ. સજ્જનોના સેવન વિના તપો, તીર્થો કે શાસ્ત્રોથી સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી પાર ઉતારવાના કામમાં જય મેળવી શકાય એમ નથી. જેને દિવસે દિવસે લોભ, મોહ તથા રોષ ઓછા થતા જતા હોય અને જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે પોતાનાં કાર્ય કરતો હોય, તેને સજ્જન જાણવો. એવા સજ્જનોના સંગથી કોઈ દિવસે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોનો સંગ પણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારે આ દૃશ્યરૂપ ઘટપટનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે. દૃશ્યનો અભાવ થાય તો પછી પરબ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે, કારણ કે દૃશ્યનો અભાવ થતાં જીવ પણ બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે. આ દૃશ્ય (દેખવામાં આવતું) જગત ઉત્પન્ન જ થયું નથી, હતું નહિ, ઉત્પન્ન થશે નહિ અને વર્તમાનકાળમાં પણ નથી જ, પણ જે છે તે કેવળ નિરુપાધિક બ્રહ્મ જ છે. આવા પ્રકારની હજારો યુક્તિઓથી મેં તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં સમજાવ્યું છે, આ પ્રકરણમાં પણ સમજાવતો આવું છું અને હવે પણ જે સર્વ વિદ્વાનોના અનુભવમાં આવેલું છે તે દેખાડીશ. બ્રહ્માંડના સર્વ અનુભવોનું અધિષ્ઠાન 'પરબ્રહ્મ' નામનું મહાચૈતન્ય છે. તે નિર્મળ છે અને શાંત છે. માટે તેનાં આકાશાદિ સત્‌થી ઉત્પન્ન થાય છે? અસત્‌થી ઉત્પન્ન થાય છે કે માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે? જો તે માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનીએ, તો માયાથી જે ઉત્પન્ન થાય તે મિથ્યા જ હોય, માટે ઉત્પત્તિ થઈ જ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મમાં આકાશાદિનું ઉત્પન્ન થવું જ સંભવતું નથી. બ્રહ્મ છિદ્રોથી રહિત છે, કૂટસ્થ છે અને નિત્ય છે. તેમાં હજારો ટાંકણાઓથી પણ છિદ્રરૂપ આકાશ ઉત્પન્ન કરવું અશકય છે. જલાદિકની ઉત્પત્તિ વિષે પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું. અચંચળ મહાચૈતન્યમાં માયારૂપ કલ્પિત ઉપાધિવાળો જે અંશ છે, તે જ આ જગતરૂપે જણાતા ચમત્કારને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે જ 'આ જગત છે' એમ જાણે છે. મહાચૈતન્યમાં માયોપાધિક અંશની કલ્પના કરવાથી ચૈતન્યમાં ભેદ થાય છે એમ સમજવું નહિ. જેટલા જેટલા બ્રહ્માંડના અનુભવો છે, તે સઘળા મહાચૈતન્યરૂપી સૂર્યનાં કિરણોના સમૂહ જેવા છે. કિરણોના સમૂહ અને કિરણોવાળાનો શો ભેદ છે? આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે મહાચૈતન્યરૂપી સૂર્ય નિર્વિકલ્પ જ છે એમ કહેવું યોગ્ય છે. વિચાર કરવાથી એ મહાચૈતન્યનો જે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે જગતરૂપ અનુભવનો અસ્ત છે અને જે સાક્ષાત્કારનો અભાવ છે તે જગતરૂપી અનુભવનો ઉદય છે. જે અહંકાર છે તેનું ખરું સ્વરૂપ જ્યાં સુધી જાણવામાં ન આવ્યું હોય, ત્યાં સુધી ત્યાં અહંકાર પરમાત્મામાં મેલરૂપ છે, પણ જો અહંકારનું ખરું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે, તો અહંકાર પરમાત્મારૂપ જ—મોક્ષરૂપ જ થઈ જાય છે. સ્વરૂપથી જાણવામાં આવેલો અહંકાર અહંકારરૂપ નથી રહેતો; પણ જેમ પાણી પાણીની સાથે એક થઈ જાય છે, તેમ પરમાત્માની સાથે એક થઈ જાય છે. અનુભવમાં આવતું અહંકાર આદિ જગત વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ. અહંકાર એ શું છે એવો વિચાર કરતાં અહંકારાદિ સઘળું ટળી જઈને અવશ્ય એક ચૈતન્ય જ અવશેષ રહે છે. જેમ પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળાઓને આ પિશાચ નથી એમ બોધ કરવાથી અપિશાચમાં થયેલી પિશાચની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, પણ થોડી સમજણવાળા બાળકોને

તો 'આ પિશાચ નથી' એમ સેંકડો વાર કહેતાં છતાં પણ સંશય જ રહે છે. તેમ અહંકારથી રહિત થયેલાઓને બ્રહ્મમાં થયેલી જગતની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે. પણ અહંકારવાળાઓને 'આ જગત નથી પણ બ્રહ્મ છે' એમ સેંકડોવાર કહેવા છતાં પણ સંશય જ રહે છે. જ્યાં સુધી અંદર રહેલી ચૈતન્યરૂપી ચાંદની અહંકારરૂપી વાદળાંથી ઢંકાયેલી હોય, ત્યાં સુધી તે બોધરૂપી કુમુદિનીને પ્રફુલ્લિત કરતી નથી. હુંપણું ધોવાઈ જાય તો પછી હુંપણાને લીધે કલ્પાયેલાં નરક, સ્વર્ગ અને મોક્ષ આદિ ક્યાંથી જ રહે? અર્થાત્ મોક્ષ આદિની તૃષ્ણા રહેતી જ નથી. જ્યાં સુધી હૃદયમાં હુંપણારૂપ મેઘ વરસ્યા કરતો હોય, ત્યાં સુધી તૃષ્ણારૂપી ઈન્દ્રજવની મંજરી પ્રફુલ્લિત થયા જ કરે છે. નિત્યચૈતન્યને દબાવીને અહંકારરૂપી મેઘ જ્યાં સુધી રહ્યો હોય, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનરૂપી અંધારું રહ્યા જ કરે છે અને કદી પણ પ્રકાશ થતો નથી. આ અહંકાર મુદ્દલ છે જ નહિ અને જીવે પોતે જ તેને મિથ્યા કલ્પી લીધેલો છે. જેમ બાળકે સંભ્રમથી કલ્પી લીધેલો પિશાચ બાળકના દુઃખને માટે જ છે પણ હર્ષને માટે નથી, તેમ તે અહંકાર જીવને દુઃખ માટે જ છે પણ હર્ષને માટે નથી. મિથ્યા જ કલ્પાયેલા અહંકારથી કાચી બુદ્ધિવાળા પુરુષને અનંત જન્મ-મરણ આપનારો મોહ થાય છે! જેમ કે દામ આદિ દૈત્યોને થયો હતો. 'આ દેહ હું છું' એવા ભારે મોહથી અધિક બીજું કાંઈ અનર્થભૂત અજ્ઞાન સંસારમાં થયું નથી અને થશે પણ નહિ. સંસારનાં જે કાંઈ આ સુખ અને દુઃખ અત્યંત આવ્યા કરે છે, તે સઘળું અહંકારરૂપી અંકુરના મોટા પરિણામ-રૂપ છે. અહંકારરૂપી અંકુરને વિચારવાળા મન-રૂપી હળથી ઉખેડીને નાખી દેવામાં આવે, તો સંસારનો નાશ કરનારું એવું જ્ઞાનરૂપી ધાન્ય કોઈ પણ રીતે છેદાતું નથી, પરંતુ તે તો હજારો શાખા-ઓથી વૃદ્ધિ પામીને ફળદાયી થાય છે. જે અહંકાર છે તે જ અનંત જન્મોરૂપી વૃક્ષોનો કાંટો છે. તે વૃક્ષોની 'આ મારું, આ મારું' એવા પ્રકારની મમતાઓરૂપ હજારો શાખાઓ ફેલાયેલી છે. વાસના આદિ પદાર્થો શીમળાનાં પાકાં ફળોની પેઠે જરાક ઠોકર વાગવાથી ફાટી પડે એવા છે અને તે મોટા મોટા તરંગોની પંકિતઓની પેઠે જરાક પ્રત્યાઘાતથી તૂટી જાય એવા છે, માટે તેમને વિચારરૂપી ઠોકર તથા પ્રત્યાઘાત દેવો જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે જેમાં અહંકાર નથી તેવો આત્મા પોતાને તિરોહિત થઈ ગયેલી 'હું છું' એવી ભાવનાથી સંસારરૂપી ચક્રના ભ્રમણ જેવો માત્ર જણાય છે. જન્મરૂપી અરણ્યમાં જ્યાં સુધી અહંકારરૂપી અંધકાર ફેલાયેલો છે, ત્યાં સુધી જ ચિંતારૂપી આ મદોન્મત્ત પિશાચિણીઓ ગર્જના કરે છે. જે અધમ માણસ-ને અહંકારરૂપી પિશાચ વળગ્યો હોય છે, તે માણસના તે વળગાડને મટાડવા માટે શાસ્ત્રો કે મંત્રો કોઈ પણ સમર્થ નથી.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! એ અહંકાર કયા ઉપાયથી ન વધે? એ વિષે મને કહો, એટલે મને સંસારરૂપી ભયની શાંતિ થાય

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આત્માનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ મે કહ્યું છે, તે સ્વરૂપનું સર્વદા સ્મરણ રાખવામાં આવે અને આત્મા ચૈતન્યમય અરીસા જેવો નિર્મળ રહે, તો અહંકાર વધતો નથી. 'આ સંસારરૂપી ઈન્દ્રજાળ મિથ્યા જ છે, માટે તેમાં રાગ—દ્વેષ રાખવાથી મારું શું વળે એમ છે?' એ રીતનું મનમાં જો અનુસંધાન રાખવામાં આવે તો અહંકાર વધતો નથી. 'અહંકાર પણ નથી અને દૃશ્યોના વિલાસો પણ નથી' એવા વિચારની જેના મનમાં સ્થિતિ થઈ હોય, એ પુરુષ-નો વ્યવહાર શાંત થવાને લીધે અહંકાર વધતો નથી. 'આ હું છું અને આ જગત છે' એવા બે વિચારો શત્રુ—મિત્ર આદિને ઉત્પન્ન કરનારા છે. તેમનો ક્ષય થાય અને સર્વત્ર ચોખ્ખી સમતા પ્રાપ્ત થાય, તો અહંકાર વધતો નથી. દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય ઇત્યાદિક ત્રિપુટીઓ 'આ લેવું અને આ છોડી દેવું' એવા પ્રકારની ભ્રાંતિઓને ઉત્પન્ન કરનારી છે. તેમનો ક્ષય થાય અને

સર્વત્ર ચોખ્ખી સમતા પ્રાપ્ત થાય તો અહંકાર વધતો નથી.

રામ બોલ્યા : હે પ્રભુ ! જાગ્રતમાં, સ્વપ્નમાં અને મનોરથમાં જે અહંકાર થાય છે. તેનો આકાર કેવો છે? તેનો ત્યાગ શી રીતે થાય? અને ત્યાગ કરવાથી શું થાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! આ જગતમાં અહંકાર ત્રણ પ્રકારના છે. તેઓમાં બે શ્રેષ્ઠ છે અને એક ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. હું એ વિષયનું વિવેચન કરું છું, તે તમે સાંભળો. 'આ જે સઘળું જગત છે તે હું છું અને જે અવિનાશી પરમાત્મા છે તે પણ હું છું, જગતમાં મારાથી જુદું કાંઈ જ નથી' આવી રીતનો જે અહંકાર થાય તેને ઉત્તમ સમજવો. આ અહંકાર મોક્ષ માટે છે, પણ બંધન માટે નથી અને તે ચોથી અથવા પાંચમી ભૂમિકામાં રહેલા જીવન્મુકતને હોય છે. 'હું સર્વ કરતાં અત્યંત સૂક્ષ્મ છું, માટે સર્વથી ન્યારો છું' એવો બીજા પ્રકારનો જે અહંકાર થાય છે, તેને પણ શુભ સમજવો. એ અહંકાર મોક્ષ માટે છે, પણ બંધન માટે નથી અને તે છઠ્ઠી ભૂમિકામાં રહેલા જીવન્મુકતને હોય છે. સાતમી ભૂમિકામાં રહેલા જીવન્મુકતને 'અહંકાર છે' એવી જો કલ્પના કરીએ, તો તે નામમાત્ર જ રહેલો છે. 'હાથ તથા પગ આદિ અવયવોવાળો જે આ દેહ છે તે હું છું' એવો ત્રીજા પ્રકારનો જે અહંકાર છે તે લૌકિક છે અને તુચ્છ જ છે. એ ત્રીજો દુરાત્મા અહંકાર એક જાતનો મોટો શત્રુ જ છે, એટલા માટે તેનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. અનેક પ્રકારની માનસિક પીડાઓ કરનારો એ ત્રીજો અહંકારરૂપી બળવાન શત્રુ, જે જીવને ખરાબ કરી નાખે છે, તે જીવ પાછો ઠેકાણે આવતો નથી. સ્વાભાવિક રીતે અનાદિકાળથી ચોંટેલા એ ત્રીજા દુષ્ટ અહંકારે જેમની બુદ્ધિને ભમાવી નાખી છે, તે લોકો સંકટોમાં જ ડૂબ્યા કરે છે. પહેલા બેમાંના ગમે તે અહંકારવાળો જીવ મહાત્મા કહેવાય છે અને મુકિત પામે છે, પણ ત્રીજા લૌકિક અહંકારવાળો જીવ તો દૃઢ રીતે સંસારમાં જ ગોથાં ખાયા કરે છે. પહેલા બે અહંકારનો અંગીકાર કરી 'હું દેહ નથી' એવો નિર્ણય કરીને ત્રીજા લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ કરવો એમ પૂર્વના વિદ્વાનોનો સિદ્ધાંત છે. એટલા માટે પહેલા બે અહંકારનો અંગીકાર કરી, ત્રીજા દુઃખદાયી લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ જ કરવો યોગ્ય છે. દામ, વ્યાલ અને કટ, એ ત્રણ દૈત્યો ત્રીજા લૌકિક અહંકારથી એવી દશાને પામ્યા હતા કે તે દશાની વાતો કરતાં પણ ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! ચિત્તમાંથી એ ત્રીજા લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ કરીને પુરુષ કેવી રીતે વર્તે તો તે પોતાના હિતને પ્રાપ્ત થાય ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : લૌકિક અહંકાર ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને દુઃખદાયી છે. તેનો ત્યાગ કરીને પુરુષ જેમ જેમ ગુરુસેવા આદિ શુભ સાધનોમાં તત્પર રહે છે, તેમ તેમ તેને પરમપદ સમીપમાં આવતું જાય છે. પુરુષ જો પહેલા અહંકારની અને બીજા અહંકારની ભાવના કરીને રહે છે, તો ઊંચા પદને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમને પણ છોડી દઈ સઘળા અહંકારોથી રહિત રહે છે, તો તે પુરુષ પરમપદને પામે છે. હે રામ! આવા વિચાર રાખી પરમાનંદના બોધને માટે સર્વદા સઘળા યત્નો કરીને છેલ્લા દુષ્ટ લૌકિક અહંકાર(હું દેહ છું એવા અહંકાર)નો તો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ પાપી દુષ્ટ અહંકાર તો શરીરમાં રહેલો એક જાતનો રોગ છે. તેનો ત્યાગ કરવો એ જ મોટું કલ્યાણ છે અને એ જ પરમપદ પામવાનું સાધન છે. વિચારના બળથી એ લૌકિક સ્થૂળ અહંકારનો ત્યાગ કરીને માણસ બેસી રહે અથવા વ્યવહાર કરે, તોપણ તેનું અધઃપતન (નીચ સ્થિતિમાં પડવું) થતું નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન! જેમ સારી પેઠે તૃપ્તિ પામેલા પુરુષને ઝેરથી સંયુકત થયેલા રસો પ્રિય લાગતા નથી, તેમ જેનો અહંકાર ક્ષીણ થઈ ગયો હોય એવા જીવને રોગ જેવા દુઃખદાયી ભોગો પ્રિય લાગતા નથી. ભોગો ઉપર પ્રેમ ન રહે

ત્યારે પુરુષને મોક્ષરૂપ કલ્યાણ સમીપમાં જ આવે છે, કારણ કે મનના અંધકારરૂપ અહંકાર ક્ષીણ થાય પછી બીજું કલ્યાણને રોકે એવું કશું જ પ્રતિબંધક રહેતું નથી કે જેને લીધે શ્રેયનો વિઘાત થાય. હે રામ! અહંકારના અનુસંધાનનો ત્યાગ કરવાથી ધીરજથી અને શ્રવણાદિકના પ્રયત્નથી સંસારરૂપ સમુદ્ર તરાય છે. જે પુરુષ 'જે સઘળું છે તે હું જ છું અને એમ હોવાથી સઘળું મારું જ છે' એવા વિચારથી 'હું દેહાદિક નથી અને દેહાદિકના સંબંધમાં જે કાંઈ છે તે મારું નથી' એવો નિશ્ચય રાખે છે તથા ઉપર કહેલા આત્માના ઉત્તમ બોધને મનમાં દૃઢ રીતે ઠસાવે છે, તે મહાત્મા પુરુષ અનુક્રમથી સાતમી ભૂમિકામાં સ્થિતિ પામે છે અને અંતે વિદેહકૈવલ્યને પામે છે ૧—૭૧

नाहं न तेन मम किंचिदपीति मत्वा सर्वं च मे सकलमप्यहमेव चेति। लब्धास्पदं मनसि संविदमेवमीर्ष्यां नीत्वा स्थितिं परमुपैति पदं महात्मा ॥ ७१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'અહંકારવિચાર' નામનો સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો+

વિષ્ણુએ શંબરાસુરને માર્યો અને વાસનારહિત ત્રણ દૈત્યોનો મોક્ષ

वसिष्ठ उवाच

अत्र ते शृणु वक्ष्यामि दामादिषु गतेष्वथ। यद्वृत्तं शांबरस्येव च नगरे नगसन्निभे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેમ શરદૃઋતુમાં તૂટેલી મર્યાદાવાળું વાદળાંઓનું સઘળું મંડળ આકાશમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. તેમ તૂટેલી મર્યાદાવાળું શંબરાસુરનું સઘળું સૈન્ય આકાશમાંથી પડી નષ્ટ થઈ ગયું: પછી દામ આદિ દૈત્યો શંબરાસુરની પાસેથી જતા રહ્યા, એટલે મેરુ પર્વતના જેવી સંપત્તિવાળા શંબરાસુરના નગરમાં જે વૃત્તાંત બન્યું તે હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. જેના સૈન્યને દેવતાઓએ જીતી લીધેલું તેવા શંબરાસુરે કેટલાંએક વર્ષો કાઢી પાછો દેવતાઓના વધનો ઉદ્યોગ કરીને વિચાર કર્યો કે, 'મેં માયાથી દામ આદિ જે અસુરોને બનાવ્યા હતા, તેમણે તો મૂર્ખતાને લીધે યુદ્ધમાં ખોટા દુષ્ટ અહંકારની જ ભાવના કરી, એટલે તેઓ હારી ગયા. હવે મારે માયાથી બીજા દાનવોને સર્જવા અને તેમને વેદાંતશાસ્ત્ર જાણનારા તથા વિવેકી કરવા. તત્ત્વના પરિજ્ઞાનને લીધે તેઓ મિથ્યાભાવના વગરના હશે, એટલે તેઓ અહંકારને ધારણ કરશે નહિ અને તેથી દેવતાઓને જીતી લેશે.' આ પ્રમાણે દૈત્યરાજ શંબરાસુરે વિચાર કર્યો. પછી જેમ સમુદ્ર પરપોટાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તેણે માયાથી પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ નામના ત્રણ દાનવોને ઉત્પન્ન કર્યા. આત્મતત્ત્વને જાણનારા હોવાને લીધે સઘળું જાણનારા, રાગરહિત, દોષવગરના, જે કામ આવી પડે તે જ કામને કરનારા, આત્માનું અનુસંધાન કરનારા, ઉત્તમતાવાળા, નિઃસ્પૃહપણાથી સઘળા જગતને તરણા જેવું જોતા અને પવિત્ર મનવાળા એ ત્રણે દૈત્યોએ ઊંચે આવીને આકાશને ઘેરી લીધું. ચળકતા શસ્ત્રોવાળા એ દૈત્યો વર્ષાઋતુમાં વીજળીઓવાળાં વાદળાંઓની પેઠે ગર્જના કરતા હતા. તેઓ દેવતાઓની સામે ઘણાં વર્ષો સુધી લડ્યા, પણ વિવેકને લીધે કદી પણ તેમણે અહંકાર કર્યો નહિ. એ ત્રણ દૈત્યોને મનમાં 'આ અમારું છે' એવી વાસના ઉદય પામતી. તો 'આ દેહ છે, તે કોણ છે? અને અમે કોણ છીએ?' એવા વિચારથી તે વાસના તરત જ પાછી અસ્ત પામતી હતી. 'શરીર ખોટું છે અને દેવતાઓ પણ ખોટા છે. જે અમે છીએ તે કોણ છીએ? બ્રહ્મ જ છીએ' એવા વિચારના પ્રભાવથી એમને ભય આદિનો ઉદય જ થયો નહિ. 'આ શરીર ખોટું

+ આ ચોત્રીસમા સર્ગમાં ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ નામના આ દૈત્યોએ પીડેલા દેવતાઓની પ્રાર્થના ઉપરથી વિષ્ણુએ શંબરાસુરને માર્યો અને વાસના વગરના ભીમ આદિ ત્રણે દૈત્યો મુક્ત થયા એ કથા કહેવામાં આવશે.

છે, આ યુદ્ધાદિક કાંઈ છે જ નહિ. અમારામાં શુદ્ધ ચૈતન્ય વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ અને જે આ અહંકાર થાય છે, તે અમારા સ્વરૂપથી જુદો નથી' એવો નિશ્ચય રાખીને તે દૈત્યો પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. એ ભીમ, ભાસ અને દૃઢ નામના મુખ્ય દૈત્યો અહંકારથી રહિત હતા, વૃદ્ધાવસ્થાના તથા મરણના ભય વગરના હતા, આવી પડેલા કામને જ કરનારા હતા, ધીર હતા અને વર્તમાન કાળને જ અનુસરનારા હતા. તેઓ સર્વદા આસક્તિ વગરની બુદ્ધિવાળા હતા, બીજાઓને મારવા છતાં પણ મારનારપણાનું અભિમાન ધરાવતા નહોતા, વાસનાઓના સમૂહોથી રહિત હતા અને કાર્યો કરવા છતાં પણ કર્તાપણાનું અભિમાન કરતા નહોતા. તેઓ ફળની ઈચ્છાથી નહિ પણ 'સ્વામીનું કામ સેવકોએ અવશ્ય કરવું જોઈએ' એવા નિયમને અનુસરીને યુદ્ધમાં તત્પર રહેતા હતા. તેઓ રાગ—દ્વેષથી રહિત હતા અને સર્વદા સમદૃષ્ટિવાળા હતા. તેમણે પોતાની ખરજની પેઠે દેવતાઓની સેનાને હણી નાખી, વશ કરી, ભોગવી, હરી લીધી અને બાળી નાખી. આમ ભીમ, ભાસ અને દૃઢ નામના દૈત્યોએ દેવતાઓની સેનાને અત્યંત ત્રાસ પમાડયો એટલે તે સેના હિમાલયમાંથી નીકળેલી ગંગાની પેઠે વેગથી નાસી ગઈ. જેમ વાયુઓએ પીડેલી વાદળાંઓની પંક્તિ પર્વતને શરણે જાય, તેમ દૈત્યોએ પીડેલી દેવતાઓની તે સેના ક્ષીરસમુદ્રમાં શયન કરનારા નારાયણને શરણે ગઈ. જેમ દુષ્ટ કામી પુરુષોથી બીધેલી સ્ત્રીને તેનો સ્વામી ધીરજ આપે, તેમ દૈત્યોથી બીધેલી દેવતાઓની તે સેનાને શેષશાયી નારાયણે ધીરજ આપી. જ્યાં સુધી નારાયણે શંબરાસુરને મારવાની ગોઠવણ કરી, ત્યાં સુધી એ દેવતાઓની સેના નારાયણના નિવાસરૂપી શ્વેતદ્વીપમાં જ રહી. પછી નારાયણને અને શંબરાસુરને દારુણ યુદ્ધ થયું અને તેમાં આ કાળમાં પણ પ્રલયકાળની પેઠે મોટામોટા પર્વતો ઊડયા, એ સંગ્રામમાં સૈન્યો તથા વાહનો સહિત તે શંબરાસુર નારાયણના હાથથી મરણ પામ્યો અને વૈકુંઠપુરીને પ્રાપ્ત થયો. જેમ પવન દીવાઓને હોલવી નાખે છે, તેમ વિષ્ણુએ જ તે વિષમ સંગ્રામમાં ભીમ, ભાસ અને દૃઢ નામના એ દૈત્યોને શાંત કરી દીધા. વાસનાઓથી રહિત જ રહેલા એ લોકો જ્યારે શાંત થયા, ત્યારે જેમ હોલવાઈ ગયેલા દીવાઓની ગતિ કોઈના જાણવામાં આવતી નથી તેમ તેમની ગતિ પણ કોઈના જાણવામાં આવી નહિ. (કર્માદિક કરનારાઓ મરણ પામ્યા પછી તે તે લોકમાં જવું પડે છે, તેથી લોકની ગતિ બીજાઓના જાણવામાં આવે, પણ બ્રહ્મવેત્તાઓને તો મરણ પામ્યા પછી પણ સ્વરૂપમાં જ રહેવાનું થાય છે, માટે તેમની ગતિ કોઈના જાણવામાં આવે જ નહિ.) હે રામ! મન જો વાસનાવાળું હોય તો બંધાયેલું છે, અને વાસના વગરનું હોય તો મુક્ત જ છે, એટલા માટે તમે વિવેકથી વાસનારહિતપણું સંપાદન કરો. સાચા સ્વરૂપ—ચૈતન્યનું સારી પેઠે અવલોકન કરવાથી વાસના ક્ષય પામે છે અને વાસનાનો નાશ થતાં ચિત્ત દીવાની પેઠે નાશ પામે છે. 'પરિપૂર્ણ ને વાસ્તવિક સત્ય એવો ચૈતન્યાત્મા આ જે દૃશ્યની ભાવના કરે છે, તે દૃશ્ય કાંઈ પણ સાચું નથી અને ભાવના પણ સાચી નથી.' એમ વિચાર કરીને ચિન્માત્રનું દર્શન કરવું એ જ યોગ્ય અવલોકન છે. 'આ જે સઘળું જગત છે, તે આત્મા જ છે, માટે કોણ, ક્યાં અને કોની ભાવના કરે? જે ભાવના કહેવાય છે, તે મુદ્દલ છે જ નહિ.' એમ જે વિચારવું તે યોગ્ય અવલોકન છે. વાસનાઓ, વાસનાઓનો અર્થ, ચિત્ત અને ચિત્તનો અર્થ એ સઘળું સત્ય વિચારથી જેમાં લીન થાય છે, તે પરમ પદ છે. વાસનાઓથી ઘેરાયેલું ચિત્ત સંસારમાં રહેલું છે, અને તે જ જો વાસનાઓથી રહિત થાય છે તો જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ચિત્ત ખોટા ભૂતની પેઠે ઉદય પામીને ઘટ—પટ આદિ અનેક આકારો ગ્રહણ કર્યા કરે છે, માટે તેને તરત જ શાંત કરવું જોઈએ. હે રામ! જેમ દામ, વ્યાલ અને કટનું ચિત્ત દેહાત્મભાવે પરિ-

ણામ પામ્યું હતું, તેમ તમારું ચિત્ત દેહાત્મભાવે પરિણામ ન પામો, પણ જેમ ભીમ, ભાસ અને દૃઢનું ચિત્ત બ્રહ્માત્મભાવે પરિણામ પામ્યું હતું, તેમ તમારું ચિત્ત અવિચળ બ્રહ્માત્મભાવે પરિણામ પામો. હે રામ! મારા પિતા બ્રહ્માએ મને પૂર્વે કહ્યુ હતું કે, 'તને દામ, વ્યાલ અને કટની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત ન થાઓ.' તમે અત્યંત બુદ્ધિમાન શિષ્ય છો એટલે તમને પણ હું એ જ ભલામણ કરું છું કે, તમે દામ, વ્યાલ અને કટની પદ્ધતિને પ્રાપ્ત ન થાઓ. પરંતુ હે નિર્દોષ રામ! તમે સર્વદા ભીમ, ભાસ અને દૃઢની પદ્ધતિને જ ધારણ કરજો. હે રામ! એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરવાથી વ્યવહારોમાં આસક્તિ થતી નથી અને તેથી તત્ત્વબોધરૂપ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે અપાર સુખ—દુઃખોની સાંકળોવાળી અને અનેક જન્મોમાં તાપ આપવાને સારુ જ પ્રાપ્ત થયેલી એવી આ સંસારની પદવીનો પોતાના મૂળ અજ્ઞાન સહિત સમૂળો નાશ થઈ જાય છે. ૧—૩૭

अविरलसुखदुःखसंकटेयं भवपदवी भवतापनोपयाता । व्यवहरणवतो विभूतियातौ सततमसक्ततयैव नश्यतीति ॥३७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દામવ્યાલકટોપાખ્યાનસમાપ્તિ' નામનો સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો÷

વાસનાત્યાગનું નિરૂપણ

वसिष्ठ उवाच

जयन्ति ते महाशूराः साधवो यैर्विनिर्जितम् ।
अविद्यामेदुरोल्लासैः स्वमनो विषयोन्मुखम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જે સાધુ પુરુષોએ અવિદ્યાના પ્રબળ વિલાસોથી વિષયોમાં ઉન્મુખ થનારા પોતાના મનને જીત્યું હોય છે, તેમને મહાશૂર સમજવા અને સઘળા શૂરપુરુષો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ સમજવા. આ સંસાર દુઃખરૂપ છે અને સઘળા ઉપદ્રવોને આપનારો છે, તેને ટાળવાને માટે પોતાના મનનો નિગ્રહ કરવો એ જ એક ઉપાય છે. હે રામ! હવે હું જ્ઞાનનું સર્વસ્વ કહું છું તે સાંભળો. અને તે સાંભળ્યા પછી મનમાં ઘૂંટી રાખો. ભોગોની ઈચ્છા એ જ બંધ છે અને તે ઈચ્છાનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ છે. એમ કહેવાય છે. બીજાં શાસ્ત્રોની રચનાઓ જોવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. તમે માત્ર એટલું જ કરો કે, આ સંસારમાં જે જે કાંઈ મીઠું લાગે છે તેને ઝેર જેવું અને અગ્નિ જેવું સમજો. વિષયોનો ત્યાગ કરવો બહુ વિષમ છે, તોપણ વારંવાર વિચાર કરીને પ્રથમ તો તેમનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. ત્યાગ કરીને સહનશક્તિનો અભ્યાસ કર્યા પછી અનુક્રમે તેમનું ગ્રહણ કરીએ તોપણ પરિણામ બગડતું નથી. કાંટાવાળાં ઝાડોનાં બીજથી પથરાયેલી પૃથ્વી જેમ કાંટાઓના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વાસનાઓથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિ રાગ—દ્વેષ આદિ ઘણાઘણા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે. જેનાં વાસનાઓની જાગૃતિ ન લાગી હોય અને જેણે રાગ—દ્વેષ પાછા ભૂતકાળમાં દીઠા ન હોય તેવી બુદ્ધિ ચંચળપણાથી રહિત થઈને ધીરે ધીરે ઉત્તમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ શ્રેષ્ઠ બીજવાળી પૃથ્વી કદી પણ ગ્લાનિ નહિ પામનારા, સારા ગુણોવાળા અને ફળ દેનારા સુંદર અંકુરોને સમયસર ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સારી મતિ કદી પણ ગ્લાનિ નહિ પામનારા શાંતિ આદિ સારા ગુણોવાળા અને મોક્ષરૂપ ફળ આપનારા સમાધિ આદિ શુભ અંકુરોને સર્વદા ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે દયા તથા ક્ષમા આદિ સદ્‌ગુણોના અનુસંધાનથી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે, ખોટી સમજરૂપ ગાઢ મેઘ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, શુકલપક્ષના ચંદ્રની પેઠે સૌજન્ય વૃદ્ધિ પામે છે, આકાશમાં પ્રસરતા સૂર્યના તેજની જેમ જ્યારે હૃદયમાં પવિત્ર વિવેક ફેલાય છે, પોલા વાંસમાં*

÷ આ પાંત્રીસમા સર્ગમાં સત્સંગ, વિવેક આત્મબોધ અને સમાધિથી સંયુક્ત વિષયવાસનાના ત્યાગનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

* રત્નશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, મોટા હાથીઓ, મેઘ, સૂવર, શંખ, છીપ, માછલાં અને પોલા વાંસ—એ

થતી મોતીની વૃદ્ધિની જેમ ચિત્તમાં જ્યારે ધીરજ વૃદ્ધિ પામે છે, વસંત ઋતુમાં કૃતાર્થ થતા ચંદ્રની જેમ જ્યારે અંદર આત્મસુખની સારી સ્થિતિ કૃતાર્થ થાય છે, શીતળ છાયાવાળું સત્સંગરૂપી વૃક્ષ ફલિત થાય છે અને આનંદરૂપ રસથી ભરેલું સમાધિરૂપ શરુનું ઝાડ આનંદનું અખંડ ઝરણું આપે છે, ત્યારે મનમાંથી સુખ—દુઃખ તથા કામ—ક્રોધાદિ દ્વંદ્વો ટળી જાય છે, વાસના જતી રહે છે, ઉપદ્રવો નાશ પામે છે, અને ચપળતા, અનર્થ, શોક, મોહ તથા ભયરૂપ રોગો શાંત થઈ જાય છે. ત્યારે શાસ્ત્રોના અર્થો સંબંધી સંદેહો ક્ષીણ થઈ જાય છે. વિષયો ભોગવવાની સઘળી ઉત્કંઠાઓ ઓસરી જાય છે, કલ્પનાઓની જાળ દૂર થઈ જાય છે, મોહ ભાગી જાય છે અને લેપ ખસી જાય છે. ત્યારે પ્રવૃત્તિમાં ઉન્મુખપણું ટળી જાય છે, નિંદા આદિ દુર્ગુણો નષ્ટ થાય છે, ચિંતાઓ અસ્ત પામી જાય છે, પ્રવૃત્તિ જતી રહે છે, શોકરૂપી ઝાકળ શાંત થઈ જાય છે, આસક્તિ ઊડી જાય છે. અને અભિમાનરૂપ ગાંઠ તૂટી જાય છે. આ સમયમાં મન સંદેહરૂપી પોતાના કુપુત્રોની સાથે, મનોરથરૂપી શાખાઓની સાથે, તૃષ્ણારૂપી સ્ત્રીની સાથે અને વાસનારૂપી પાંજરાની સાથે પોતે પણ નષ્ટ થાય છે અને આત્માના જીવન્મુક્તરૂપ પરમપુરુષાર્થને સાધી આપે છે. મન પ્રથમ પોતાને પુષ્ટિ આપનારી શુભાશુભ અને શત્રુ, મિત્ર આદિ વિકલ્પોવાળી કલ્પનાઓને છોડી દે છે અને તે પછી 'જેમ એ વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરવામાં હું સમર્થ છું, તેમ તેમનો નિગ્રહ કરવામાં પણ સમર્થ છું, એમ વિચારીને પોતાના દેહાકારપણાને પણ તરણાની પેઠે છોડી દે છે. મનનો જે ઉદય તે જ જીવની પડતી દશા છે અને મનનો જે નાશ તે જ જીવની ચડતી દશા છે. જ્ઞાનીનું મન નાશ પામે છે અને અજ્ઞાનીનું મન વધ્યા કરે છે. પર્વતોનું જે મંડળ દેખાય છે, તે મન જ છે, જે આકાશ છે તે મન જ છે, જે દેવ છે તે મન જ છે, જે મિત્ર છે તે મન જ છે, જે શત્રુ છે તે મન જ છે અને જે કાંઈ આ સઘળું જગત છે તે પણ મન જ છે. ચૈતન્યને પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે, ત્યારે વિકલ્પોથી મેલી અને સંસારમાં લાગુ પડનારી જે વાસના થાય છે, તે જ મનનું સ્વરૂપ છે. એ વાસના જ સંસાર પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. કાંઈક વિકલ્પની વાસનાથી મેલું થયેલું જે બ્રહ્મ તે જ જીવ કહેવાય છે, અથવા વાસનાના પ્રવેશથી પરિચ્છેદ પામેલા ચૈતન્યની જે એક જાતની સ્થિતિ તે જ જીવ કહેવાય છે. દેહમાં પડેલો, દેહને જ આત્મા માનતો અને પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ગયેલો જે જીવ છે, તે જ જ્યારે હજારો વિકલ્પોથી મોહ પામવાને લીધે પોતાનું સુખ—સ્વભાવપણું હરાઈ જતાં વધારે નિઃસાર થઈ જાય છે, ત્યારે તેને જ 'અંદર રહેલું મન છે' એમ કલ્પી લેવામાં આવે છે. જે આત્મા છે તે વાસ્તવિક રીતે સંસારી પુરુષ નથી, શરીરરૂપ પણ નથી અને રુધિરરૂપ પણ નથી. શરીર આદિ સઘળું જડ છે અને આત્મા તો આકાશની પેઠે નિર્લેપ છે. જેમ કેળના સ્તંભને ફાડી જોતાં તેમાં છોતરાંઓ સિવાય બીજું કાંઈ જ દેખાતું નથી, તેમ શરીરના ટુકડે-ટુકડા કરી જોતાં તેમાંથી રુધિર વગેરે સિવાય બીજું કાંઈ દેખાતું જ નથી, માટે શરીર જડ જ છે. જે જીવ છે, તે જ મન છે; અને તે મન જ્યારે દેહાકાર પામે છે, ત્યારે માણસ કહેવાય છે. જે જીવ છે તે પોતાના જ વિકલ્પોથી પોતામાં જ કલ્પાયેલા એ મનનું પોતાથી જ ગ્રહણ કરે છે. જેમ કોશેટાનો જીવડો પોતાની લાળને ફેલાવીને પોતાના બંધનને માટે જ એ જાળને પસંદ કરે છે, તેમ જીવ મનમાં પોતાના જ વિકલ્પોને બહુ જ ફેલાવીને પોતાના બંધનને માટે જ શરીરને રચી લે છે. જેમ અંકુર બીજા પ્રદેશમાં અને બીજા કાળમાં પાંદડાપણાનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ જીવ આ દેહને છોડીને બીજા પ્રદેશમાં અને બીજા કાળમાં બીજા શરીરનું

બધાં મોતીની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનકો છે, એ બધામાં પણ વિશેષ ભાગ છીપિની અંદર જ ઝાઝાં મોતી ઉત્પન્ન થાય છે.

ગ્રહણ કરે છે, માટે જીવ દેહરૂપ નથી. મનમાં જેવી જેવી વાસનાઓ હોય છે, તેવી તેવી વાસનાઓ પ્રમાણે મન બીજા શરીરનું ગ્રહણ કરે છે. જુઓ, એ મન જાગ્રતમાં જે વાસનામય થઈને સૂતું હોય છે, તે વાસનામય સ્વપ્ને તે રૂપ જ થઈ તે સ્વપ્નમાં ખડું થાય છે. કોઈ આમલી આદિના ખાટા બીજને મધુર રસનું સિંચન આપીને વાવ્યું હોય, તો તે બીજ અંકુર આદિ ક્રમથી વૃક્ષરૂપ થઈ ફળની ઉત્પત્તિના સમયમાં મીઠાશવાળું જ થાય છે; પણ તે બીજને કરંજ આદિના રસનું સિંચન આપીને વાવ્યું હોય, તો ફળની ઉત્પત્તિના સમયમાં તે કડવાશવાળું થાય છે. તે જ પ્રમાણે મન જે જે વાસનાઓના સિંચનને પ્રાપ્ત થયું હોય છે, તે તે વાસનાઓને અનુસરતાં શરીરરૂપ થાય છે. ચિત્ત મોટી વાસનાથી મોટું થાય છે અને ક્ષુદ્ર વાસનાથી ક્ષુદ્ર થાય છે. જુઓ, માણસે ઇન્દ્રના રાજ્ય સંબંધી મનોરાજ્ય કર્યું હોય તો ઇન્દ્રપણાનું સ્વપ્ન આવે છે, અને પિશાચો સંબંધી મનોરાજ્ય કર્યું હોય, તો રાતે સ્વપ્નમાં પિશાચો જોવામાં આવે છે. તળાવમાં અત્યંત નિર્મળતા હોય તો તેમાં મલિનપણું સ્થિતિ પામતું નથી, અને તેમાં અત્યંત મલિનતા હોય તો તેમાં સ્વચ્છપણું સ્થિતિ પામતું નથી. તે જ પ્રમાણે મનમાં અત્યંત નિર્મળતા હોય તો તેમાં દ્વૈત સ્થિતિ પામતું નથી અને તેમાં અત્યંત મલિનતા હોય, તો તેમાં અદ્વૈત સ્થિતિ પામતું નથી. આમ જેવું મન હોય તેવું ફળ થાય છે. જેમ ચંદ્ર ક્ષીણ થયા છતાં પણ પોતે પૂર્ણ થવાની પદ્ધતિને છોડતો નથી, તેમ ઉત્તમ પુરુષ દરિદ્રતા આદિથી હેરાન થવા છતાં પણ સર્વદા ઉદ્યોગી રહીને ચિત્તને નિર્મળ રાખવાની પદ્ધતિને છોડતો નથી, અથવા તત્ત્વબોધથી બાધિત હોવાને લીધે હજારો ઉપદ્રવો થવા છતાં પણ વિદ્વાનનું મન સંસારની વાસનાઓથી નલિન થતું નથી, કારણ કે વાસ્તવિક રીતે જોતાં બંધન નથી: મોક્ષ નથી, તે બંધાયેલો નથી અને મુક્ત પણ નથી. જેમ ઇન્દ્રજાળની કલા મિથ્યા જ ઊઠે છે, તેમ બંધન આદિ સઘળી માયા મિથ્યા જ ઊઠેલી છે, આ સઘળી જગતરૂપ માયા ગંધર્વનગરની પેઠે, ઝાંઝવાનાં પાણીની પેઠે અને નેત્રની પાંપણનાં આંગળી ખંચાડતાં થતી બે ચંદ્રની ભ્રાંતિની પેઠે મિથ્યા જ ઊઠેલી છે. આ જે સઘળી જગતની સત્તા દેખાય છે, તે બ્રહ્મની જ સત્તા છે અને તેમાં બેપણું કે એકપણું એવું કાંઈ જ નથી, એ જ વાસ્તવિક છે. આ સંસાર નિઃસાર છે, તે ખોટો જ છે, તે છતાં તે સ્ફુરે છે. 'હું વ્યાપક નથી, પણ ક્ષુદ્ર છું' એવા દૃષ્ટ નિશ્ચયથી તે ઊઠયો છે. હું 'વ્યાપક છું અને ઈશ્વર છું' એવા નિશ્ચયથી સંસાર લય પામે છે. આત્મા સર્વવ્યાપક છે અને સ્વચ્છ છે. તેમાં 'આ દેહ હું છું' એવી જે ભાવના છે, તે જ બંધન છે અને તે બંધન પોતાના વિકલ્પોથી જ કલ્પાયેલું છે. આ સઘળી બ્રહ્મની જ સત્તા છે. તેમાં બંધની કે મોક્ષની દશા જ નથી અને બેપણું કે એકપણું પણ કાંઈ જ નથી. મન જો નિર્મળપણાને લીધે નાશ પામવામાં ઉન્મુખ થયેલું હોય અને સઘળાં દૃશ્યોમાં લાગણી વગરનું થઈ, નહિ—જેવાપણાને પામેલું હોય તો જ બ્રહ્મ જોવામાં આવે છે, તેમ થયા વિના બ્રહ્મ જોવામાં જ આવતું નથી. જેમ જળથી નિર્મળ થયેલું ધોળું કાપડ રંગને ગ્રહણ કરે છે, તેમ સમાધિના અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલું મન સર્વમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિને ગ્રહણ કરે છે. હે રામ! 'જે સઘળું દૃશ્ય છે તે મારું જ સ્વરૂપ છે.' એવી ભાવનાથી 'આ લેવા યોગ્ય છે અને આ છોડવા યોગ્ય છે' એવી વાસનાના બળને ક્ષીણ કરી નાખો અને એમ બંધને પણ છોડી દો અને મોક્ષને પણ છોડી દો. ગુરુસેવા આદિ સત્કર્મોથી, શાસ્ત્રશ્રવણથી, વૈરાગ્યથી અને બોધથી જો મન શુદ્ધ થાય તો એવો નિશ્ચય થાય છે કે, જેમ સ્ફટિકમણિમાં જુદા જુદા રંગોનો મિથ્યા જ પ્રતિભાસ થાય છે તેમ સ્વરૂપમાં જગતનો મિથ્યા જ પ્રતિભાસ થયો છે. દ્વૈત દેખાય કે તરત જ બંધની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને આત્મદર્શન થાય કે તરત

જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. કલ્પિત પદાર્થોની સાથે મળી જઈને મનમાં જે વ્યગ્રપણું થાય છે, તે જ ખોટી સમજણરૂપ દ્વૈતદૃષ્ટિ છે. બોધ થતાં તે જરા વારમાં તૂટી જાય એવી છે, પણ બોધનો ઉદય ન થતાં તે જરા વારમાં ખરાબ કરી નાખે એવી છે એમ સમજો. બહારની તથા અંદરની સઘળી દ્વૈતદૃષ્ટિને છોડી દઈને મન જ્યારે બોધમાં લીન રહે, ત્યારે બ્રહ્મપદ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું એમ સમજવું. આ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતી દ્વૈતદૃષ્ટિ અવશ્ય ખોટી જ છે, તેથી મનનું જે દોરાયેલાપણું છે, તે જ જગતનું સ્વરૂપ છે, બીજું નથી એમ સમજો. જગત આદિમાં પણ નથી અને અંતમાં પણ નથી. માટે મધ્યમાં પણ ખોટું જ છે. જે આદિમાં તથા અંતમાં ન હોય, તેનું મધ્યમાં પણ હોવું સંભવતું નથી. એ રીતે જેણે જાણ્યું ન હોય તેને દુખિયાપણું હાથમાં જ છે, એમ સમજવું. આ જગત છે તે આત્મા જ છે એમ જો જાણ્યું ન હોય, તો જગતની લીલા દુઃખદાયી થાય છે, અને જાણ્યું હોય તો તે લીલા ભોગ અને મોક્ષસુખોને આપે છે. (જ્ઞાનીને મિથ્યા જાણેલા પદાર્થો દુઃખદાયી થતા નથી. માટે ભોગમાં ઉપયોગી છે તેમનો ભોગ પ્રારબ્ધનો નાશ કરનાર હોવાને લીધે તેઓ મોક્ષમાં પણ ઉપયોગી છે.) 'જેમ જળ અન્ય છે' અને 'તરંગ અન્ય છે' એમ ભેદબુદ્ધિથી તેમની ભિન્નતા સમજવી એ મૂર્ખતા છે, અને 'જે જળ છે તે જ તરંગ છે' એમ જાણવું એ સમજુપણું છે અર્થાત્ જ્ઞાન છે, તેમ 'બ્રહ્મ અન્ય છે અને જગત અન્ય છે' એમ ભેદબુદ્ધિથી તેમની ભિન્નતા સમજવી એ મૂર્ખતા છે અર્થાત્ અજ્ઞાન છે. અને જે બ્રહ્મ છે તે જ જગત છે' એમ જાણવું એ સમજુપણું છે, અર્થાત્ એ પ્રકારનું અભેદજ્ઞાન એ જ જ્ઞાન છે. આ જગત મુદ્દલ ખોટું જ છે, તેમાં સત્યપણાની ભ્રાંતિથી 'આ લેવા યોગ્ય છે અને આ છોડવા યોગ્ય છે' એમ સમજવામાં આવે તો દુઃખ આવ્યા કરે છે. જો જગતને ખોટું સમજીને તેમાં 'આ લેવા યોગ્ય છે અને આ છોડવા યોગ્ય છે' એવો ભ્રમ ન રહે, તો તે જગત બ્રહ્મરૂપે જ અવશેષ રહે છે. હે રામ! આ જગત સંકલ્પથી જ કલ્પાયેલું હોવાને લીધે મનરૂપ જ છે અને ખોટું છે માટે મિથ્યા છે, તો તેનો વિનાશ થવાથી શોક શો કરવો? જેમ આપણે પ્રેમ વગરના કોઈ સંબંધીને રાગ—દ્વેષ વગરની દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ, તેમ તમે પંચમહાભૂતમય તમારા શરીરને પણ રાગ—દ્વેષ વગરની દૃષ્ટિએ જુઓ. જેમ ઉદાસીનપણે રહેતા કોઈ બાંધુથી આપણને સુખ—દુઃખનો લેપ થતો નથી, તેમ યથાર્થ રીતે મિથ્યા જાણેલા આ પંચભૂતમય શરીરથી પણ આપણને સુખ—દુઃખનો લેપ વળગે નહિ. અનાદિ, સત્ય અને પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મ દ્રષ્ટા તથા દૃશ્યના મધ્યમાં છે, એટલે અનુભવરૂપ અથવા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેમાં જ મનની શાંતિ થાય છે, જેમ વાયુ શાંત થતાં રજ શાંત થઈ જાય છે, તેમ મન શાંત થતાં દેહ શાંત થાય છે. હે રામ! વાસનારૂપી વર્ષાઋતુ ક્ષીણ થાય અને સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ શરદઋતુ વિલાસ કરવા લાગે ત્યારે સંસારરૂપી નગરમાં ફરી વાર મોહરૂપી ઝાકળિયો વરસાદ વરસતો નથી. સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ શરદઋતુ પ્રાપ્ત થવાથી જ્યારે જડતારૂપી શીત ધ્રૂજવા લાગે છે, દોષરૂપી કાદવ સુકાઈ જાય છે, તૃષ્ણારૂપી ખાડો સુકાઈને પુરાઈ જાય છે, હૃદયરૂપી વનમાં વિષયોરૂપી પલ્લવોનો ફેલાવો મંદ પડી જાય છે, ઇન્દ્રિયોરૂપી કદંબો ફળ વગરનાં થઈ જાય છે અને મિથ્યા સમજણરૂપી મેઘ ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે જેમ પ્રભાતકાળમાં રાત્રિ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ મોહરૂપી વરસાદની ફરફર ક્ષીણ થઈ જાય છે, ત્યારે જડતારૂપી ટાઢ મંત્રથી હણાયેલા ઝેરની પેઠે ક્યાંય જતી રહે છે. ત્યારે દેહરૂપી પર્વતમાં ભયોરૂપી ક્ષુદ્ર નદીઓ અત્યંત બંધ પડી જાય છે અને આશારૂપી પાંખોવાળા સંકલ્પોરૂપી મોટા મયૂરો નાચતા નથી. ત્યારે જ્ઞાનરૂપી આકાશ અત્યંત નિર્મળ થઈ જાય છે અને પ્રબળ ઉદયવાળો જીવરૂપી

સૂર્ય પોતાના સાચા સ્વચ્છ સ્વરૂપથી અત્યંત શોભે છે, ત્યારે મોહના સમૂહરૂપી વાદળાંઓથી મુક્ત થઈને અત્યંત નકરી થયેલી તેમ જ રજ. (રજોગુણ અને ધૂળ)ના દોષોથી રહિત થયેલી આશાઓરૂપી છોટી દિશાઓ સમાધિ આદિ સમયમાં ઘણી શોભે છે. ત્યારે નિર્મળ તથા આનંદરૂપ પ્રફુલ્લિતપણું પામેલું ચિત્તરૂપી કાસડાનું ફૂલ અત્યંત શોભે છે અને સઘળી દિશાઓને શીતળ કરનારી વિચારરૂપી ચાંદની હૃદયરૂપી આકાશમાં પ્રકાશી રહે છે. ત્યારે સારી પેઠે સ્વચ્છ થયેલી વિવેકરૂપી પૃથ્વી સર્વ પ્રકારની સગવડોને જણાવનારા તથા પરમ આનંદને આપનારા આત્માના બોધરૂપી ધાન્યથી સફળ થાય છે. ત્યારે પર્વતોના તથા વનોના મોટા વિસ્તારો સહિત સઘળું ત્રૈલોક્ય આત્મારૂપી સૂર્યના પ્રકાશથી સુંદર, સ્વચ્છ કરતાં પણ સ્વચ્છ અને તાપથી રહિત થયેલા ચિદાભાસરૂપી શીતળ છાયાવાળું થઈ જાય છે. આ સમયમાં રજ (રજોગુણ અને પરાગ) વગરના હૃદયરૂપી કમળવાળા સ્વચ્છ થયેલા મનરૂપી સરોવરનો જો વિસ્તાર કરવામાં આવે (સર્વ દૃશ્યોમાં બ્રહ્મની ભાવનાવાળું કરવામાં આવે), તો તે વધારે શોભા ધારણ કરે છે. તેને જો વિવેકરૂપી જળથી વધારે પૂર્ણ કરવામાં આવે, તો તે સ્ફટિક જેવું થઈ જાય છે. પછી હૃદયરૂપી કમળના કોશમાં રજ નહિ રહેવાથી ચપળ થયેલો દેહાભિમાનરૂપી મલિન ભ્રમર પાછો ન જ દેખાય એવી રીતે પાછો ક્યાંય જતો રહે છે. આ પ્રમાણે થાય છે, ત્યારે પોતાના દેહરૂપી નગરનો રાજા એવો તે જ્ઞાની પુરુષ સંકોચ વગરનો, સર્વવ્યાપક, સર્વનો નિયંતા, વાસનાઓથી રહિત અને શાંત મનવાળો થાય છે. ગામ દોષોનો ત્યાગ કરી ધીરજભરેલી બુદ્ધિવાળો થયેલો, સંસાર સંબંધી સઘળી ગતિઓને જન્મ—મરણના પ્રવાહવાળી હોવાને લીધે સ્વાદ વગરની જોતો અને વિચારથી આત્મતત્ત્વરૂપી દીવો પામેલો તે પુરુષ પોતાનું મન અત્યંત ગળાઈ જતાં, સઘળા સંતાપોથી રહિત થાય છે અને દેહરૂપી નગરમાં વિલાસ કરે છે. ૧—૬૯

विचारणात्समधिगतात्मदीपको मनस्यलं परिगलितेव धीरधीः । विलोकयन्क्षयभयनीरसा गतीर्गतज्वरा विलसति देहपत्तने ॥६९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'ઉપશમવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો*

ચૈતન્યસ્વરૂપનું વર્ણન

राम उवाच

यथेदृशं स्थितं विश्वं विश्वातीते चिदात्मनि । तन्मे कथय हे ब्रह्मन् पुनर्बोधविवृद्धये ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! પરમાત્મા સર્વ દૃશ્યોથી રહિત છે. તેમાં આવું આ જગત જે પ્રકારથી રહ્યું છે, તે ફરી વાર પણ મને કહો. એટલે મને બોધની વૃદ્ધિ થાય.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ જળમાં ભવિષ્યતરંગો અસ્ફુટ રીતે રહ્યા છે અને પોતાની જુદી સત્તાથી રહિત હોવાને લીધે નથી પણ રહ્યા, તેમ પરબ્રહ્મમાં આ સૃષ્ટિઓ અસ્ફુટ રીતે રહેલી છે અને પોતાની જુદી સત્તાથી રહિત હોવાને લીધે નથી પણ રહી. જેમ આકાશ સર્વદા રહ્યું હોવા છતાં પણ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે પ્રતીત થતું નથી, તેમ અંશોથી રહિત ચૈતન્યતત્ત્વ સર્વમાં વ્યાપક હોવા છતાં પણ પ્રતીત થયું નથી. ઢંકાયેલા અથવા ખુલ્લા સ્ફટિકમાં રહેલું પ્રતિબિંબ જેમ સત્ય કહેવાય એમ પણ નથી અને અસત્ય કહેવાય એમ પણ નથી, તેમ આત્મામાં રહેલી આ સૃષ્ટિ સત્ય કહેવાય એમ પણ નથી અને અસત્ય કહેવાય એમ પણ નથી. આકાશમાં રહેલાં વાદળાંનો આધાર આકાશ જ છે, પણ જેમ તેમનો આકાશને સ્પર્શ નથી, તેમ ચૈતન્યમાં રહેલી

* આ છત્રીસમા સર્ગમાં 'ચૈતન્ય સર્વમાં રહેલું હોવા છતાં પણ કોઈથી સંલગ્ન નથી અને સર્વ પદાર્થોની સ્થિતિ ચૈતન્યની સ્થિતિથી જુદી નથી' એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

સૃષ્ટિઓનો આધાર ચૈતન્ય જ છે, પણ તેમને ચૈતન્યનો સ્પર્શ નથી. હે રામ! સૂર્યનાં કિરણો સર્વમાં પહોંચેલાં હોવા છતાં પણ જેમ જળમાં જ પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ ચૈતન્ય સર્વમાં રહેલું હોવા છતાં પણ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાંથી જ જીવરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે. એ મહાચૈતન્ય સઘળા સંકલ્પોથી રહિત છે, સઘળાં નામોથી રહિત છે અને અવિનાશી છે. જીવ, જગત તથા ઇન્દ્રિય ઈત્યાદિ નામો તેમ જ કલ્પેલાં છે. વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં એ ચૈતન્ય અંશોથી રહિત છે, સઘળા અનિર્વચનીય સંસારના સ્વરૂપભૂત છે અને તેમાં સર્વની એકતા જોવામાં આવે છે. જેમ સમુદ્રમાં દેખવામાં આવતો અનેક પ્રકારના વિકારોવાળો તરંગાદિરૂપ મોટો ભેદ સમુદ્રથી જુદો પડતો નથી, તેમ બ્રહ્મમાં દેખાતો અનેક પ્રકારોવાળો 'તું—પણું અને હું—પણું' ઇત્યાદિક રૂપ મોટો ભેદ બ્રહ્મથી જુદો પડતો નથી. જ 'ચૈતન્ય જગતને ઉત્પન્ન કરે છે' એમ માનતા હો તો તે માનવું ફેરવીને એમ જ માનો કે, 'ચૈતન્ય ચૈતન્યને જ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે જગત ચૈતન્યથી જુદું નથી.' આમ માનવાથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, 'ચૈતન્યથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી માટે ચૈતન્ય પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, પણ કોઈને ઉત્પન્ન કરતું જ નથી, આ વાત જ્ઞાનીઓ જ સમજે છે; પણ અજ્ઞાનીઓ તો એમ જ કલ્પના કરે છે કે, 'ચૈતન્યમાં સૃષ્ટિના સમયમાં કાંઈક કાંઈક જુદુ આવી પડે છે. અને તેમ હોવાથી જગત ચૈતન્યથી જુદું છે' પણ એ અજ્ઞાન છે: ખરી રીતે ચૈતન્ય સર્વદા એકરૂપ અને અખંડ છે, છતાં પણ અજ્ઞાનીઓને તે દુષ્ટ સ્વભાવવાળા ઉગ્ર સંસારોના સમૂહોવાળું પ્રતીત થાય છે અને જ્ઞાનીઓને તે કેવળ પ્રકાશરૂપ જ પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય અનુભવસ્વરૂપ છે, તેથી તે સર્વદા સૂર્યાદિકને પણ પ્રકાશ આપનાર છે, સર્વ પ્રાણીઓને વિષયોના સ્વાદમાં નિમિત્તભૂત છે અને જીવોનાં જન્માદિ થવામાં પણ નિમિત્તરૂપ છે. તે કદી પણ અસ્ત પામતું નથી, ઉદય પામતું નથી, ઊઠતું નથી, બેસતું નથી, જતું નથી, આવતું નથી અને કોઈ પણ જાતની ઇચ્છા કરતું નથી. હે રામ! નિર્મળ આકારવાળું અને પોતે પોતાનામાં જ રહેલું એવું એ ચૈતન્ય આ 'જગત' નામથી પટપટરૂપે પ્રતીત થાય છે. જેમ તેજ પોતાના સમૂહોથી ચલન પામતું હોય એમ જણાય છે. અને જળ પોતાના જ સમૂહોથી ચલન પામતું હોય એમ જણાય છે, તેમ ચૈતન્ય પણ પોતાનાથી અભિન્ન સૃષ્ટિના વિભ્રમોથી જ ચલન પામતું હોય એમ જણાય છે. એ ચૈતન્ય નામનો અનુભવ સર્વમાં વ્યાપક છે અને સર્વદા વાસ્તવિક રીતે પ્રકાશરૂપ છે, પણ અજ્ઞાનને લીધે પ્રકાશતો નથી. તે અંશોથી રહિત છે, છતાં પણ કલ્પનાથી અંશોને ધારણ કરે છે. તે પોતે સિદ્ધ જ છે. તે અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબરૂપ કૃત્રિમ વેશધારણ કરીને પોતાના અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. અને 'હું છું' એવી ભાવનાથી ધીરે ધીરે જીવપણું પામે છે. આમ, જીવપણું થવાને લીધે અનેકપણું આરૂઢ થઈ જાય છે. પછી અનેક જન્મ—મરણો થવાથી 'આ છે, આ નથી' 'આ લેવું અને આ છોડવું' ઇત્યાદિ વ્યવહારોના સ્થાનકરૂપ દેહાત્મભાવ દૃઢ થઈ જાય છે. એ જ ચૈતન્ય દેહમાં સેંકડો ચલનોથી સારાં—નરસાં કર્મો કરીને જગતને બનાવી લે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે બનાવતું જ નથી. પૃથ્વીરૂપ ચૈતન્યની કોતરમાં રહેલું અંકુરોના સમૂહરૂપ એ ચૈતન્ય અંકુર થઈ બહાર નીકળવા ધારે છે, ત્યારે સઘળા સાકાર પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યોનો સમાવેશ કરનારું આકાશરૂપ ચૈતન્ય તેને અવકાશ આપે છે. ચલનરૂપ ધર્મવાળું વાયુરૂપ ચૈતન્ય તેનું આકર્ષણ કરે છે; જળરૂપ ચૈતન્ય પોતાના રસથી તેનું પોષણ કરે છે, પૃથ્વીરૂપ ચૈતન્ય દૃઢતા આપીને તેના પર અનુગ્રહ કરે છે અને તેજરૂપ ચૈતન્ય પોતાનું રૂપ આપીને તેને પ્રગટ કરે છે. આ રીતે કારણપદાર્થરૂપ ચૈતન્યોને કાર્યપદાર્થરૂપ ચૈતન્યો પર અનુગ્રહ થવાથી સ્થિતિ

ચાલ્યા કરે છે. કાળરૂપ ચૈતન્ય અમુક વિરોધી પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યોની ઉત્પત્તિને રોકીને અમુક પદાર્થોરૂપી ચૈતન્યોને ઉત્પન્ન થવાની આજ્ઞા આપે છે અને તેમની ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. (જેમ કે હેમંતઋતુ જવના અંકુરોથી વિરુદ્ધ ખડ આદિની ઉત્પત્તિને રોકી જવના અંકુરોને ઉત્પન્ન થવાની આજ્ઞા આપે છે. સર્વ પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યોમાં ફેરફાર કર્યા કરવો, એ જ કાળરૂપ ચૈતન્યોનો સ્વભાવ છે.) પુષ્પોરૂપી ચૈતન્યોમાં કેશરારૂપી ચૈતન્યોનો ધીરે ધીરે જમાવ થતાં ગંધ નામનું ચૈતન્ય પ્રકટ થાય છે. માટીરૂપ ચૈતન્યોની અંદર રહેલું રસરૂપ ચૈતન્ય વૃક્ષોરૂપ ચૈતન્યનો જમાવ થાય ત્યારે તે વૃક્ષોનાં મૂળિયાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળિયારૂપ ચૈતન્યમાં રહેલું રસરૂપ પાતળું ચૈતન્ય ફળપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ રસરૂપ ચૈતન્ય નાની નાની શિરાઓરૂપ થઈને પાંદડાં આદિની રચનાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ ચૈતન્ય તે તે સમયમાં ઇન્દ્રધનુષના જેવા જુદા જુદા રંગો પકડી, જૂનાં વૃક્ષોમાં નવીનતા સંપાદન કરીને અનુગ્રહ કરે છે. નવીનપણાનું સંપાદન કરનારો જે જે અનુગ્રહ થાય છે તે તે અનુગ્રહને તે તે પદાર્થોરૂપી ચૈતન્યની સ્થિતિ પ્રમાણે અને વનરૂપ ચૈતન્યની સ્થિતિ પ્રમાણે થાયછે. ઋતુઓનું રૂપ ધરીનેચૈતન્ય પોતાપોતાના સમયમાં તે તે કાર્યોરૂપે દેખાવ આપે છે. જેમ કે વસંત ઋતુના સમયમાં પુષ્પોના તથા પલ્લવોના સમૂહોનો દેખાવ થાય છે, ગ્રીષ્મઋતુના સમયમાં સૂર્યના તેજની જે શક્તિઓનો ગરમીરૂપે દેખાવ થાય છે, વર્ષાઋતુના સમયમાં શ્યામ વાદળાંઓની પંક્તિઓનો દેખાવ થાય છે, શરદઋતુના સમયનાં સઘળી જાતનાં ધાન્યોનો દેખાવ થાય છે, હેમંતઋતુના સમયમાં દશે દિશાઓમાં હિમનો દેખાવ થાય છે અને શિશિરઋતુના સમયમાં જળને પણ કઠિન બનાવી નાખે એવા શીતળ પવનનો દેખાવ થાય છે. આમ સંવત્સરો તથા યુગો આદિરૂપે કાળ પોતાની મર્યાદાને છોડતો નથી અને તે પણ ચૈતન્યનો જ વિવર્ત છે. જેમ મોટી નદીમાં તરંગોના સમૂહો ઉત્પન્ન થયા કરે છે, તેમ ચૈતન્યમાં સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. કેટલાએક પદાર્થોને સ્થિર રાખવારૂપ ચતુરાઈ કરનારો સૃષ્ટિનો એક જાતનો નિયમ છે, તેથી સર્વ લોકોના આધારરૂપ પૃથ્વી પ્રલય પર્યંત ધરી ઉપર રહ્યા કરે છે. આ પણ ચૈતન્યનો જ વિવર્ત છે. ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ આ બ્રહ્માંડની અંદર પાતાળ આદિ ચૌદે લોકોમાં અનેક પ્રકારના આહાર—વિહારો કરનારાં અને અનેક પ્રકારની રચનાઓવાળાં પ્રાણીઓ વારંવાર મરે છે અને વારંવાર જન્મે છે, તે પણ ચૈતન્યનો જ વિલાસ છે. જેમ પાણીનો અભાવ થાય છે તો પરપોટાઓ જતા રહે છે, તેમ એક અજ્ઞાનનો અભાવ થાય છે તો જન્મ—મરણના પ્રવાહો મટી જાય છે. જેમને પૂર્વપૂર્વ જન્મોની વાસનાને લીધે કામનાઓ ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને મૂર્ખતાને લીધે સ્વરૂપના વિચારની વાતને પણ જેઓ જાણતા નથી, તે કાળથી પરવશ થયેલા તુચ્છ લોકો ઉન્મત્તોની પેઠે આ લોકમાં આવે છે, પરલોકમાં જાય છે, સ્થાવર થયા હોય તેમ ઊભા જ રહે છે, ભોગો ભોગવવાના કૌતુકને લીધે ધર્મ આદિ સ્વાર્થોને અત્યંત મેળવે છે, તેમ જ જન્મ—મરણોથી સંસારમાં ભમ્યા કરે છે. ૧—૩૩

आयाति याति परितिष्ठति लीलयाति- स्वार्थानुपार्जयति धावति जन्मनाशः। उन्मत्त- वद्विहितभावनमाहितेहा मुग्धा कृतांतविवशा जनता वराकी ॥३३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'ચિદાદિત્યસ્વરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૭ મો*

બોધ, અકામતા તથા કર્મરહિતતાથી આત્માની સ્વરૂપસ્થિતિ

वसिष्ठ उवाच

इत्थं स्थिरतराकाराः संसारावलयोऽभितः ।
स्वभावा ब्रह्मणः सर्वाः पुनरायांति यांति च ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ રીતે અજ્ઞાનની સ્થિતિ પર્યંત ચારે બાજુ અત્યંત સ્થિર આકારવાળી સંસારોની સઘળી પંક્તિઓ પોતાના સ્વરૂપભૂત બ્રહ્મમાં જ ઉદય પામે છે અને પાછી તેમાં જ અસ્ત પામે છે. આ સઘળું જગત વાસ્તવિક રીતે પોતાના અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાના અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં જ લય પામે છે. તેમાંથી સઘળી વસ્તુઓ એકએકથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એક-એકથી નાશ પામે છે. જેમ અગાધ જળની મધ્યમાં કોઈ પણ પ્રદેશ જળથી ખાલી નહિ હોવાને લીધે, તે પ્રદેશમાં થતું જળનું ચલન પણ વાસ્તવિક રીતે ચલન જ છે, તેમ સર્વવ્યાપક મહાચૈતન્યમાં જ જગતનો આકાર થવારૂપ જે ચલન જોવામાં આવે છે તે પણ વાસ્તવિક રીતે અચલન જ છે. કારણરૂપ કે કાર્યરૂપ જે કાંઈ જગત જોવામાં આવે છે, તે મહાચૈતન્ય જ જોવામાં આવે છે. જેમ નિરાકાર આકાશમાં સૂર્યની ગરમીને લીધે ઝાંઝવાની નદીઓ જોવામાં આવે છે, તેમ જ મહા ચૈતન્યનાં સ્વભાવને લીધે આ સઘળી સૃષ્ટિઓ જોવામાં આવે છે. જેમ પોતાનો દેહ ઘૂમતો ન હોવા છતાં પણ મદ પીવાથી તે ઘૂમતો હોય તેવો જણાય છે, તેમ જે મહાચૈતન્ય છે તે જ પોતાના સ્વભાવને લીધે જગત જેવું જણાય છે. આ જગત બ્રહ્મના જ વેષાંતર જેવું છે, માટે અસત્ નથી અને તે બાધિત થઈ જાય છે, માટે સત્ પણ નથી. જેમ કડાં વગેરે અલંકારો સુવર્ણથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે સુવર્ણરૂપ જ છે, પણ નામ—રૂપના ભેદને લીધે સુવર્ણથી ભિન્ન જેવાં જણાય છે, તેમ સઘળું જગત બ્રહ્મથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે બ્રહ્મરૂપ જ છે, પણ કલ્પિત નામ—રૂપના ભેદને લીધે બ્રહ્મથી ભિન્ન જેવું જણાય છે. હે રામ! જેમ આ જગત બ્રહ્મ છે, તેમ તમે જેથી શબ્દને, રસને, રૂપને તથા ગંધને જાણો છો, તે તમારો આત્મા (જીવ) પણ બ્રહ્મ જ છે અને તે સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા છે. નિર્મળ અને સર્વવ્યાપક પરમાત્મામાં બેપણું કે એકપણું કાંઈ છે જ નહિ, માટે તેમાં ક્યાંય કોઈ પ્રકારે બીજી કલ્પનાનો અવકાશ જ નથી. હે રામ! અન્ય વસ્તુનું હોવું, નહિ હોવું અને સારી—નરસી સૃષ્ટિઓ એ સઘળું વાસનાથી જ કલ્પાય છે; માટે તે સઘળું માયામાં જ છે અથવા આત્માથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે આત્મામાં જ છે. આત્માથી ન્યારી કોઈ વસ્તુ જો સિદ્ધ હોય તો તેને ઉત્પન્ન કરવાની આત્માને ઇચ્છા થવી સંભવે; પણ આત્માથી ન્યારી વસ્તુ છે જ નહિ, એટલે આત્મા કઈ વસ્તુને ઇચ્છીને અથવા કઈ વસ્તુનું સ્મરણ કરીને સૃષ્ટિ કરવાને માટે દોડે? અને દોડે તોપણ શું ફળ પામે? એટલા માટે 'આ સૃષ્ટિ આત્માની ઇચ્છાથી થાય છે' એમ કહેવું સંભવતું જ નથી. 'આત્માને અમુક વસ્તુ જોઈએ છે અને અમુક વસ્તુ જોઈતી નથી' એવી રીતના કોઈ પણ વિકલ્પો આત્મામાં લાગુ પડતા નથી. માટે આત્મા ઇચ્છાથી રહિત જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. કરનાર, કરવાનાં સાધનો અને કરવાનાં કાર્યો એ સઘળું એક જ છે; માટે આત્માને કાંઈ પણ કરવું સંભવતું નથી. વળી આધાર, આધેય અને આધાન એક હોવાથી આધાર તથા આધારમાં રહેનાર પણ જુદા નથી; માટે આત્માને ક્યાંય રહેવું પણ સંભવતું નથી, આત્મા ઇચ્છા વગરનો છે, તેને 'મોક્ષ જોઈએ છે' એમ પણ નથી; કારણ કે આત્મામાં બંધની કે મોક્ષની

---

* **આ સાડત્રીસમા સર્ગમાં અવિદ્યા, કામ તથા કર્મો—એમનાથી આત્માનું આત્માપણું થયું છે; અને બોધથી, અકામપણાથી તથા કર્મરહિતપણાથી આત્માને સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેવામાં આવશે.**

કલ્પના જ સંભવતી નથી. હે રામ! બ્રહ્મની સ્થિતિ આ પ્રમાણે જ છે; બીજા કોઈ પ્રકારની પણ નથી; છતાં તમારા સમજવામાં બ્રહ્મની કોઈ બીજી સ્થિતિ હોય, તો ભલે તમે સુખી છતાં પણ દુઃખી થાઓ અને કામ, ક્રોધ આદિ સઘળાં દ્વન્દ્વોથી રહિત હોવા છતાં પણ તમે કર્તા થાઓ. હાથે કરીને પોતાની ભૂલથી જ દુઃખી થશો. તેમાં મારો કોઈ ઉપાય નથી. હે રામ! બીજું પણ કહું છું તે તમે સાંભળો. તમે પોતાનામાં કર્તાપણાના અભિનિવેશથી વારંવાર ઘણા પ્રકારનાં કર્મો કરશો, તોપણ વિષયોથી દેહનાં પાંચ ભૂતોને પુષ્ટ કરવા સિવાય તમને બીજું કયું સ્વરૂપોચિત કહેવાય એવું ફળ મળવાનું છે? તમે શાસ્ત્રના અને સદ્‌ગુરુના સંગવાળા છો, તો તમને અકર્તાપણામાં જ વિશ્વાસ બેસે તો બહુ સારું. તમે પોતાના અકર્તાપણાનો વિશ્વાસ રાખી વાયુ વગરના સમુદ્રની પેઠે 'નિશ્ચલ થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ અને સ્વચ્છ થાઓ.' આ સંસારમાં પૂર્ણકામપણું પ્રાપ્ત કરાવે એવું સાધન ઘણા યત્નથી તથા ઘણા વેગથી દિશાઓના છેડાઓ સુધી ભમતાં પણ મળે એમ નથી. માત્ર પોતાના વિચારથી જ મળે એમ છે.' આવો નિશ્ચય રાખીને તમે મનથી બાહ્ય પદાર્થોના સમૂહમાં દોડો નહિ; પણ તમે તમારા સ્વરૂપના જ વિચારો કરો. તમે દેહરૂપ નથી, કારણ કે તમે રામ નથી, પણ વાસ્તવિક રીતે ચિદાનંદ સ્વરૂપ જ છો. ૧-૧૪

गत्वा सुदूरमपि यत्नवता जवेन नासाद्यते येन सुपूर्णतति । मत्वेति मा व्रज पदार्थगणान्धिया त्वं न त्वं त्वमेव परमार्थतया चिदात्मा ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'આત્મસ્વરૂપસ્થિતિ' નામનો સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મો*

જ્ઞાનીને કર્તાપણું, ભોક્તાપણું બંધ કે મોક્ષ નથી

वसिष्ठ उवाच

(गद्यम्) एवं स्थिते तु तज्ज्ञानां यदेतत् कर्तृत्वं दृश्यते सुखदुःखादिषु योगादिषु वा तदसन्न तु मूर्खाणाम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે સુખ-દુઃખ આપનારાં કર્મોમાં અથવા સમાધિના અભ્યાસ આદિમાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષોનું જે કર્તાપણું જોવામાં આવે છે, તે મુક્ત છે નહિ અને મૂર્ખ લોકોનું કર્મમાં જે કર્તાપણું જોવામાં આવે છે તે છે જ; કારણ કે 'અમુક પદાર્થ લેવા યોગ્ય છે' એવી ઈચ્છારૂપ 'વાસના' નામનો અંદર રહેલી મનની વૃત્તિનો જે નિશ્ચય છે, તે જ 'કર્તાપણું' કહેવાય છે. મનની એવા પ્રકારની નિશ્ચયરૂપ ચેષ્ટાને લીધે જ તેવા પ્રકારનું ફળ ભોગવવું પડે છે. પુરુષ પોતાની વાસના પ્રમાણે ક્રિયા કરે છે અને ક્રિયા કર્યા પ્રમાણે ફળ ભોગવે છે. માટે જો વાસનાથી ક્રિયા કરવામાં આવે, તો જ કર્તાપણું થાય છે અને કર્તાપણું હોય તો જ ભોક્તાપણું થાય છે; એવો સિદ્ધાંત છે. કહ્યું છે કે 'પુરુષ શરીરથી ક્રિયા કરતા હોય કે ન કરતો હોય, તોપણ મનમાં જે વાસના હોય તે પ્રમાણે તેને સ્વર્ગમાં કે નરકમાં ફળ ભોગવવું પડે છે.' આમ હોવાથી જેમણે આત્મતત્ત્વ જાણ્યું નથી એવા પુરુષો ક્રિયા કરતા હોય કે ન કરતા હોય તોપણ તેઓ વાસનાવાળા હોવાને લીધે તેમને કર્તાપણું છે; પણ તત્ત્વવેત્તાઓ તો વાસના વગરના જ હોય છે, તેથી તેમને કર્તાપણું નથી. જેણે તત્ત્વ જાણ્યું હોય એવા પુરુષની વાસના શિથિલ થઈ ગયેલી હોય છે,

* આ આડત્રીસમા સર્ગમાં પોતાના અસંગ સ્વરૂપને નહિ જાણનારા પુરુષને કર્તાપણું તથા ભોક્તાપણું છે અને જાણનારા પુરુષને કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું નહિ હોવાથી બંધ-મોક્ષ પણ નથી એમ કહેવામાં આવશે.

એટલા માટે તે પુરુષ ક્રિયા કરતો હોય તોપણ તે ક્રિયાના ફળનું અનુસંધાન કરતો નથી. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તો આસક્તિ વગરની બુદ્ધિવાળો હોવાને લીધે કેવળ શરીરનું ચલનમાત્ર કરે છે અને તેમ કરતાં કદાચ તે ચલનરૂપ કર્મનું ફળ થાય, તોપણ 'આ સઘળું કર્મફળ આત્મા જ છે' એમ સમજીને તેનો અનુભવ કરે છે. માટે એવો પુરુષ ક્રિયા કરતો હોય છતાં પણ અકર્તા છે અને આસક્તિવાળો અજ્ઞાની પુરુષ તો ક્રિયા ન કરતો હોય તોપણ મનમાં વાસનાવાળો હોવાને લીધે કર્તા જ છે. મન જે કામ કરે તે જ કામ કર્યું કહેવાય છે અને મન જે કામ ન કરે તે કામ ન કર્યું કહેવાય છે. એટલા માટે મન જ કર્તા છે, દેહ કર્તા નથી. સંસાર ચિત્તથી જ આવેલો છે, ચિત્તમય જ છે, ચિત્તમાત્ર જ છે અને ચિત્તમાં જ રહ્યો છે. એવા જ્ઞાનથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષને વિષયો તથા વાસના એ સઘળું ઉપશાંત થયેલું જ હોય છે. એટલા માટે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતે એકલો જ છે, પણ વાસનાના સંબંધવાળો નથી. જેમ ઝાંઝવાનું પાણી વર્ષાઋતુમાં લીન થઈ જાય છે અને હિમનો કણ પ્રચંડ તડકામાં લીન થઈ જાય છે, તેમ આત્મવેત્તાઓનું મન પરમ શાંતિ પામીને બ્રહ્મમાં જ લીન થઈ જાય છે અને બ્રહ્મપણાથી જ રહે છે. જ્ઞાની પુરુષનું સ્થિર થયેલું મન વિષયોના આનંદવાળું હોતું નથી, સ્વરૂપના આનંદથી રહિત હોતું નથી, ચંચળ હોતું નથી, પાષાણ આદિની પેઠે જડ પણ હોતું નથી, 'છે' એમ પણ જણાતું નથી, 'નથી' એમ પણ જણાતુ નથી અને 'એ સ્થિતિઓમાંની કોઈ સ્થિતિઓની સંધિમાં છે' એમ પણ કહી શકાતું નથી. જેમ હાથી નાના ખાબોચિયામાં ખૂંચી જતો નથી, તેમ જ્ઞાનીનું મન આ વાસનામય તુચ્છ સંસારમાં ખૂંચી જતું નથી. મૂર્ખનું મન તો વિષયોની રચનાને જ દેખે છે, પણ આત્મતત્ત્વને દેખતું જ નથી. આ વિષયમાં એક બીજું દૃષ્ટાંત કહું છું તે તમે સાંભળો. જેના મનમાં ખાડામાં પડવાની વાસના લાગી રહી હોય છે, તે માણસ ખાડામાં ન પડ્યો હોય તોપણ અને શયનમાં સૂતો હોય છતાં અથવા આસન પર બેઠો હોય છતાં પણ ખાડામાં પડવાના દુ:ખનો અનુભવ કરે છે. જ્ઞાની માણસ સાક્ષાત્ ખાડામાં પડતો હોય, તોપણ પોતાનું મન અત્યંત શાંત હોવાને લીધે શય્યાના તથા આસનના સુખનો અનુભવ કરે છે. આ બે માણસોમાં પહેલો માણસ પોતે ખાડામાં પડવાનો અકર્તા છે, છતાં પણ મનને લીધે ખાડામાં પડવાનો કર્તા બન્યો છે, ત્યારે બીજો માણસ ખાડામાં પડવાનો કર્તા છે, છતાં પણ મનને લીધે ખાડામાં પડવાનો અકર્તા બન્યો છે. માટે 'પુરુષનું (પોતાનું) મન જેવું હોય તેવો જ તે થઈ જાય છે, એવો સિદ્ધાંત છે.' હે રામ! આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે તમે કોઈ ક્રિયા કરો કે ન કરો, તોપણ તેમાં તમારા મનને સર્વદા આસક્તિરહિત જ રાખજો. આત્મતત્ત્વથી ન્યારું બીજું કાંઈ છે જ નહિ કે તેમાં આસક્તિ રાખવી સંભવે. તમે તમારા ચિત્તની શુદ્ધિના પ્રભાવથી એમ જ સમજો કે, 'જે કાંઈ આ જગત સંબંધી છે, તે સઘળું આભાસમાત્ર જ છે.' તત્ત્વવેત્તા પુરુષને નિશ્ચય થાય છે કે 'આત્માને સુખ—દુ:ખ લાગુ જ પડતાં નથી, આધાર કે તેમાં રહેનાર એ કોઈ આત્માથી જુદાં છે જ નહિ. હું સઘળા પદાર્થોથી ન્યારો છું, મોવાળાના છેડાના હજારમા ભાગ જેવો સૂક્ષ્મ છું, અકર્તા છું, તથા અભોક્તા છું, અથવા જે કાંઈ આ દૃશ્ય છે તે સઘળું હું જ છું, અથવા સર્વ જગતનો પ્રકાશક તથા સર્વવ્યાપક હું જ છું.' ત્યારે તેને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિની અને અનિષ્ટના નાશની ચિંતારૂપી જ્વર શમી જાય છે. તે તત્ત્વવેત્તાના ચિત્તની વૃત્તિ પ્રારબ્ધના ભોગને માટે કેવળ લીલાથી જ વ્યવહારોમાં રહે છે. જ્ઞાની પુરુષના ચિત્તની વૃત્તિ સંકટોના સમયમાં પણ આત્માનંદથી ભરપૂર રહે છે. જેમ ચાંદની પોતાના ઉજાસથી જગતને શણગારે છે, તેમ તે ચિત્તની વૃત્તિ બ્રહ્મભાવથી જગતને શણગારે છે. જ્ઞાની પુરુષ મનમાં વાસનાઓથી રહિત હોવાને લીધે ક્રિયાઓ કરતો

હોય તોપણ અકર્તા જ છે, કારણ કે કર્મોનો લેપ કરવો એ મનની વાસનાઓનું જ કામ છે. જ્ઞાની પુરુષ પોતાના યત્નથી હાથ—પગ આદિ ચલાવવારૂપ કર્મ કરે છે, તોપણ તેનું મન વાસનાઓથી રહિત હોવાને લીધે તે જ્ઞાની કર્મનાં ફળનો અનુભવ કરતો નથી. આ રીતે મન કે જે સઘળાં કર્મોનું, સઘળી ઈચ્છાઓનું, સઘળા પદાર્થોનું, સઘળા લોકોનું અને સઘળી ગતિઓનું બીજ છે, તેનો જ ત્યાગ કરવામાં આવે, તો સઘળાં કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે, સઘળાં દુ:ખો ક્ષય પામે છે અને સઘળાં પુણ્ય—પાપો લય પામે છે. જ્ઞાની પુરુષને પોતાથી જુદું કાંઈ હોતું જ નથી. તેથી તે પુરુષ માનસિક કર્મોમાં કે શારીરિક કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી. આમ તે આસક્ત હોતો નથી, તેથી તે કર્મોનાં સાધનોને વશ થતો નથી. આ પ્રમાણે તે કર્મોનાં સાધનોને વશ થતો નથી, તેથી તે તે કર્મોના ગુણ—દોષથી પણ તે દબાતો નથી. કોઈ બાળક મનથી નગરને રચે છે અને તેને શણગારે છે. આમ તે લીલામાત્રથી કાંઈક સુખ પામે છે. છતાં 'જે મતે કરેલું છે તે નથી જ કર્યું અને આ સુખ ખરું બનેલું નથી, માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી' એમ સમજીને તે સુખથી લેપાતો નથી. પછી મનથી જ તે નગરને નષ્ટ કરી નાખે છે અને લીલામાત્રથી કાંઈક દુ:ખ પામે છે, છતાં 'મનવી જે થયું તે નથી જ થયું' એમ સમજીને તે દુ:ખથી લેપાતો નથી. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યક્ષ રીતે કર્મો કરતો હોય તોપણ 'આ સઘળું સ્વરૂપમાં કલ્પિત જ છે' એવી બુદ્ધિને લીધે તે કર્મોનાં ફળોથી લેપાતો નથી. જગત સંબંધી સઘળા પદાર્થોમાંના કેટલાક ત્યાજ્યતાથી તેમ જ ગ્રાહ્યતાથી વ્યવહારમાં લેવામાં આવે છે, પણ તેઓમાં દુ:ખનું કારણ કોઈ પણ નથી, કારણ કે કોઈ પણ પદાર્થ અવિનાશી અને આત્નાથી જુદો સંભવતો નથી. માટે તેઓમાં પણ ત્યજવા યોગ્ય પણ નથી અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પણ નથી. આમ હોવાથી આ આત્મા અકર્તા છે તથા અભોક્તા છે અને તે આત્મામાં આ જે કર્તાપણું જોવામાં આવે છે, તે ખોટી રીતે કેવળ આરોપિત જ છે. 'દેહધારીથી સઘળાં કર્મોનો ત્યાગ બની શકે જ નહિ' એ ન્યાય પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષથી પણ ભોજન આદિ આવશ્યક ક્રિયાઓનો ત્યાગ બની શકે જ નહિ. પણ આત્મજ્ઞાનના પ્રભાવને લીધે 'આ ક્રિયાઓ વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ' એમ જ્ઞાની પુરુષ સમજે છે. માટે જ્ઞાનીને કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. આત્મતત્ત્વનો યથાર્થ વિચાર કરતાં કોઈ ક્રિયાઓ જ નથી, એમ હોવાથી કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું પણ છે જ નહિ. જેમની બુદ્ધિને ઈન્દ્રિયોએ, વિષયોમાં રાગ—દ્વેષ આદિએ અને તેમનાં કારણભૂત પુણ્યપાપોએ પરવશ કરી નાખેલી હોય છે, તેવા અજ્ઞાનીઓને જ કર્તાપણું તથા ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, પણ સ્વતંત્ર વિચારવાળા જ્ઞાની પુરુષોને કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થતાં નથી. જેમનું મન સંસારમાં આસક્ત નથી, તેમને બંધ જ નથી અને બંધ નહિ હોવાથી મોક્ષ પણ નથી, પરંતુ જેમનું મન સંસારમાં આસક્ત હોય છે, તેમને તો બંધ તથા મોક્ષ આદિ સઘળું છે. જ્ઞાની પુરુષને યથાર્થ રીતે સઘળું આત્મતત્ત્વરૂપ જ જોવામાં આવે છે, માટે જ્ઞાની પુરુષ પોતાની દૃષ્ટિથી કોઈ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કરતો નથી અને કોઈ પદાર્થમાં બેપણું કે એકપણું ગણતો નથી. તે તો એમ જ સમજે છે કે 'આત્મતત્ત્વ સઘળી શક્તિઓવાળું હોવાને લીધે તે જ આ પ્રવૃત્તિ—નિવૃત્તિ આદિ સઘળું દેખાડે છે.' કોઈ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ અથવા કોઈ પદાર્થમાં બેપણાની કે એકપણાની બુદ્ધિ જ્ઞાની પુરુષને સ્વરૂપથી ભિન્ન દૃષ્ટિથી હોતી નથી, પણ બીજાઓને ભ્રાંતિને લીધે જ્ઞાની પુરુષમાં 'તે છે' એમ પ્રતીત થાય છે. બંધ પણ નથી, મોક્ષ પણ નથી, બંધનનું સાધન પણ નથી અને મોક્ષનું સાધત પણ નથી, બંધ—મોક્ષ આદિની પ્રતીતિરૂપ દુ:ખ અજ્ઞાનને લીધે જ છે, માટે તે જ્ઞાનથી ટળી જાય છે. હે

રામ! જગતમાં મોક્ષ પણ કલ્પિત હોવાને લીધે મિથ્યા છે અને બંધ પણ કલ્પિત હોવાને લીધે મિથ્યા જ છે, અર્થાત્ બંધ અને મોક્ષ મિથ્યા કલ્પ્યા છે. આથી તમે સર્વ કલ્પનાઓનો ત્યાગ કરી, અહંકારથી રહિત થઈ, ધીર થઈ, વ્યવહાર કરવા છતાં પણ બુદ્ધિથી આત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખીને પૃથ્વીમાં રહો. ૧—૨૩

संकल्पिता जगति मोक्षमतिर्मुधैव संकल्पिता जगति बंधमतिर्मुधैव । संत्यज्य सर्वमनहंकृतिरात्मनिष्ठो धीरो धिया व्यवहरन्भुवि राम तिष्ठ ॥२३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'ઉપશમવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯ મો*

રામને પ્રબોધ કરવા માટે વસિષ્ઠનો વિચાર

राम उवाच

(यद्यम्) भगवन्नेवंस्थिते परब्रह्मण्येव विद्यमाने कुत एताभित्तिचित्ररूपायाः सृष्टरागम इति कथय महात्मन् ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે ભગવન્! આમ છે તો એક અને નિર્વિકાર એવા બ્રહ્મમાં ભીંત વગરના ચિત્ર જેવી આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કયાંથી થઈ? હે મહાત્મા! આ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રાજકુમાર! જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે, તે જ આ જગતરૂપે દેખાવ આપે છે. એ બ્રહ્મ સર્વશકિતમાન છે, એટલા માટે કાર્યપણું, કારણપણું, એકપણું, અનેકપણું, આદિપણું અને અંતપણું ઈત્યાદિક સઘળી શકિતઓ બ્રહ્મમાં દેખાય છે. જે શકિતઓ છે તેઓ પણ બ્રહ્મ જ છે, બીજું કોઈ નથી. જેમ સમુદ્રના જળનું પૂર ચંદ્રના ઉદયને લીધે પ્રફુલ્લિત થઈ તરંગોના નાચ આદિ અનેક આકારો દેખાડતું જોવામાં આવે છે, તેમ પરમાત્મા પણ પોતાના ચૈતન્યપણાને લીધે જીવપણાને અને કર્મમય, વાસનામય તથા મનોમય સઘળી શકિતઓને એકઠી કરે છે, દેખાડે છે, ધારી રાખે છે, ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી તિરોહિત કરી દે છે, સઘળા જીવોની સઘળા દેખાવોની અને સઘળા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સર્વદા બ્રહ્મથી જ થયા કરે છે. જેમ સમુદ્રના તરંગો સર્વદા સમુદ્રમય જ છે, સમુદ્રમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા સમુદ્રમાં જ પ્રવેશ કરે છે, તેમ સઘળા પદાર્થો સર્વદા બ્રહ્મમય જ છે, બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા બ્રહ્મમાં જ સમાઈ જાય છે.

રામ બોલ્યા: હે ભગવન્! આ આપનાં વાકયોનો સંદર્ભ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ જણાય છે, આથી તેનો અભિપ્રાય મારા સમજવામાં આવતો નથી. જેને છયે ઈન્દ્રિયો પહોંચતી નથી એવું ચૈતન્યાત્મક બ્રહ્મ કયાં અને જડરૂપ આ પ્રપંચની રચના કયાં? ચૈતન્યમાંથી જડ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવું જ સંભવતું નથી. જો આ પ્રપંચ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તો બ્રહ્મ જેવો જ હોવો જોઈએ. 'જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય, તે તેવું જ હોવું જોઈએ' એવો નિયમ દેખાય છે. જેમ કે દીવામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો દીવો દીવા જેવો જ હોય છે, પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ પુરુષ જેવો જ હોય છે અને ધાન્યથી ઉત્પન્ન થયેલું ધાન્ય ધાન્ય જેવું જ હોય છે. આમ છે તેથી પ્રપંચ જો નિર્વિકાર બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તો નિર્વિકાર જ હોવો જોઈએ, પણ જડ ન હોવો જોઈએ. હવે જગત બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયું છે, એટલે પ્રપંચ તો જડ જ છે, આમ જયારે તે જડ છે, ત્યારે તે પરમાત્માથી જુદો છે. આથી નિષ્કલંક પરમાત્મામાં જડ પદાર્થની ઉત્પત્તિરૂપ કલંક પ્રાપ્ત થાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જે કાંઈ આ જગત દેખાય છે તે બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મમાં કોઈ પ્રકારનો મેલ છે જ નહિ. સમુદ્રમાં તરંગોના સમૂહોરૂપે જળ જ સ્ફુરે છે, પણ ધૂળ સ્ફુરતી નથી, તેમ બ્રહ્મમાં પ્રપંચરૂપે ચૈતન્ય જ સ્ફુરે

* આ ઓગણચાળીસમા સર્ગમાં બ્રહ્મનું સર્વશકિતમાનપણું, રામના મોહનો વિસ્તાર અને રામને સમજાવવા સારુ વસિષ્ઠે કરેલો વિચાર કહેવામાં આવશે.

છે પણ જડ સ્ફુરતું નથી. હે રઘુવર! જેમ અગ્નિમાં ઉષ્ણપણા વિના બીજી કોઈ કલ્પના જ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં ચૈતન્યપણા વિના બીજી કોઈ કલ્પના જ નથી.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! બ્રહ્મ તો દુઃખ-રહિત છે ત્યારે બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત દુઃખમય જ છે, માટે બ્રહ્મની અને જગતની એકતા ન જ હોવી જોઈએ. આમ છતાં આપ એકતા કહો છો, માટે આપના વચનનો અર્થ મારાથી સમજાતો નથી.

[વાલ્મીકિ બોલ્યા : આ પ્રમાણે રામ-ચંદ્રજીએ શંકા કરી, ત્યારે મુનિવર વસિષ્ઠજીએ રામને ઉપદેશ કરવાના સંબંધમાં વિચાર કર્યો કે, 'હજી આ રામની બુદ્ધિ અત્યંત પ્રફુલ્લિત થઈ નથી, પણ કંઈક નિર્મળ થયેલી છે અને તેથી તે જગત સંબંધી તર્કોમાં તણાતી જાય છે. જે પુરુષ બ્રહ્મવિચારમાં પ્રવીણ થયો હોય, જાણવા-નું જાણી ચૂક્યો હોય અને જે પુરુષ વિવેકના બળથી મોહના ઉપાયરૂપ એવી વાણીના પારને પહોંચ્યો હોય, તે પુરુષની દૃષ્ટિથી તો બ્રહ્મમાં કોઈ પણ દોષ નથી, કારણ કે ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મમાં ક્યાંય પણ જગતરૂપી મેલ છે જ નહિ. આ વિષય જ્યાં સુધી રામને ચોખ્ખેચોખ્ખો કહેવામાં આવશે નહિ, ત્યાં સુધી રામને વિશ્રાંતિ મળશે નહિ. પરંતુ રામની બુદ્ધિ હજી સુધી પૂર્ણ વ્યુત્પન્ન (પ્રવીણ) થઈ નથી. તે અર્ધવ્યુત્પન્ન થઈ છે. માટે રામની પાસે ચોખ્ખેચોખ્ખી વાત કહી દેવી પણ અનુકૂળ પડે તેમ નથી. રામ હજી સુધી ભોગદૃષ્ટિથી જ દૃશ્યોની જ ભાવના કરે છે, એટલે તેમનો બોધમાં પ્રવેશ થતો નથી.. જેને બ્રહ્મદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તેને ભોગની ઇચ્છા થાય જ નહિ. જ્યારે ભોગની ઇચ્છા કાંઈ પણ ન રહી હોય, ત્યારે જ સઘળું બ્રહ્મ છે, એવા સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે. પ્રથમ તો ગુરુએ શમ, દમ, આદિ ગુણોથી શિષ્યને શુદ્ધ કરવો જોઈએ અને પછી 'સઘળું બ્રહ્મ છે' અને 'તું પણ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે' એવો બોધ કરવો જોઈએ. જે શિષ્ય અજ્ઞ હોય અને અર્ધું સમજેલો હોય તેને જે ગુરુ 'સઘળું બ્રહ્મ છે' એવો બોધ આપે છે. તે ગુરુ શિષ્યને મોટાં નરકોના સમૂહમાં જ નાખે છે. જેને ભોગોની ઇચ્છા ટળી ગઈ હોય, મનોરથો ન રહ્યા હોય અને જેની બુદ્ધિ વ્યુત્પન્ન થઈ હોય, તેવા મહાત્મા શિષ્યને જ 'બ્રહ્મમાં અવિદ્યારૂપ મેલ છે જ નહિ' એમ ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે. શિષ્યની બુદ્ધિની પરીક્ષા કર્યા વિના જે ગુરુ તેને બોધ આપે છે, તે મૂઢ બુદ્ધિવાળો ગુરુ જ જગતનો પ્રલય થતાં સુધી નરકમાં પડ્યો રહે છે. અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને તોડનાર પૃથ્વીના સૂર્યરૂપ મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે વિચાર કરીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.]

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે નિષ્પાપ રામ! બ્રહ્મ-માં પ્રપંચની કલ્પનારૂપ કલંક છે કે નહિ, એ વાત તમે પોતાની મેળે જ સમજશો, અને નહિ સમજો તો તે વિષય સિદ્ધાંતના સમયમાં (નિર્વાણ—પ્રકરણમાં) તમને કહેવામાં આવશે, પણ હમણાં કહેવામાં નહિ આવે. હમણાં તો તમે એટલું જ સમજો કે 'બ્રહ્મ સઘળી શક્તિઓ-વાળું છે, સર્વવ્યાપક છે, અપરિચ્છિન્ન છે અને જે સર્વ છે તે હું જ છું. તમે કેટલાએક ઇન્દ્રજાળ કરનારા લોકોને જુઓ છો. તેઓ માયાથી વિચિત્ર ક્રિયાઓ કરીને સાચાનું ખોટું કરી દે છે અને ખોટાને સાચું કરી દે છે, તે જ પ્રમાણે આ આત્મા પણ માયાથી રહિત હોવા છતાં પણ માયાવી જેવો છે, તે મોટી ઇન્દ્રજાળ કરનારો છે, તે ઘડાને લૂગડું કરી નાખે છે, લૂગ-ડાને ઘડો કરી નાખે છે, પથરામાં લતાને ઉત્પન્ન કરે છે, લતામાં પથરાને ઉત્પન્ન કરે છે, મેરુ પર્વતના સુવર્ણના શિખરમાં નંદનવન બનાવે છે, કલ્પવૃક્ષોમાં રત્નોના ગુચ્છો ઉત્પન્ન કરે છે અને ગંધર્વનગરમાં બગીચાની પેઠે આકાશમાં વાડી વાવે છે. તે ભવિષ્યના આકાશમા કલ્પનાથી નગરપણું કરી દે છે. જેમ ગંધર્વ-નગરના રાજાના અંતઃપુરમાં તે ઘણી રાણી-ઓને લાવી મૂકે છે, તેમ આકાશને નીલતાથી

રહિત કરીને ધરતી પર લાવી મૂકે છે. જગતમાં જે કાંઈ છે, જે કાંઈ થશે અને જે કાંઈ થઈ ગયું છે, તે સઘળું માણિક્યોથી બાંધેલી ભૂમિકાઓમાં પડેલા આકાશના પ્રતિબિંબ જેવું છે. પરમાત્મા પોતે જ માયાથી વિચિત્રતા પામીને સર્વ દૃશ્યોરૂપે પોતાનો જ દેખાવ આપે છે, એટલા માટે સર્વ સ્થળોમાં સર્વ પ્રકારોથી સઘળું જગત સંપૂર્ણ રીતે સંભવે છે અને વાસ્તવિક રીતે એક જ વસ્તુ છે. તો હે રામ! હવે હર્ષનો, ક્રોધનો કે વિસ્મયનો અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો? આથી ધીરજવાળા પુરુષે સર્વદા સમતાથી જ રહેવું જોઈએ. સમતાથી સંયુક્ત થયેલો જ્ઞાની પુરુષ કદી પણ વિસ્મય, ગર્વ, મોહ, હર્ષ તથા ક્રોધ આદિ વિકારોને પ્રાપ્ત થતો નથી. જો સમતા પ્રાપ્ત ન થાય તો આ દેશ--કાળવાળા જગતમાં વિચિત્ર રચનાઓ જોવામાં આવે છે. જેમ સમુદ્ર યત્ન વગર જ પોતામાં તરંગોની રચના કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલી રચનાનો તે તિરસ્કાર કરતો નથી, તેમ આત્મા યત્ન વગર જ પોતાનામાં આ બ્રહ્માંડોની રચના કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલી રચનાનો તિરસ્કાર કરતો નથી. આથી સિદ્ધ થયું કે જેમ દૂધમાં ઘી રહ્યું છે, માટીમાં ઘડો રહ્યો છે, તંતુમાં વસ્ત્ર રહ્યું છે અને બીજમાં વડ રહ્યો છે, તેમ આત્મામાં જ સઘળી શક્તિઓ રહેલી છે અને તેઓ પ્રકટતા પામીને વ્યવહારમાં આવે છે. આ જે વ્યવહાર દૃષ્ટિ કહી તે એક જાતની કલ્પના જ છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જગત તરંગોની પેઠે રચાયેલું જ નથી, માટે જગતમાં કોઈ કર્તા પણ નથી, ભોક્તા પણ નથી અને કોઈનો વિનાશ પણ નથી. કેવળ આત્મતત્ત્વ સાક્ષી છે, નિષ્કલંક છે અને સમતાને લીધે કાંઈ પણ ગરબડ નહિ પામતાં સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું છે. એ આત્મતત્ત્વની સત્તાથી જ આ સઘળો પ્રપંચ બને છે. જેમ દીવાની સત્તાથી પ્રકાશ પોતાની મેળે જ થાય છે, જેમ સૂર્યની સત્તાથી દિવસ પોતાની મેળે જ થાય છે અને જેમ પુષ્પની સત્તાથી સુગંધ પોતાની મેળે જ થાય છે, તેમ આત્માની સત્તાથી જગત પોતાના મેળે જ થયું છે. આ જગત આભાસ માત્ર જ છે અને દેખાયા કરે છે એટલું જ છે, પણ તે બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળું નથી. જેમ વાયુનું ચલન વાયુથી ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્ન પણ નથી, તેમ આ જગત બ્રહ્મથી ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્ન પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય (નિરૂપણ કરી શકાય નહિ એવું) છે. જગત આત્માના સામીપ્યમાત્રથી પ્રકટ થાય છે અને તેના દોષોનો આત્માને વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ લેપ નથી, તે છતાં આત્મા જાણે જગતનો કર્તા—હર્તા હોય, એમ આપણા અજ્ઞાનને લીધે જણાય છે. આમાં કેવળ એટલું જ સમજવાનું છે કે, જેમ પુષ્પો જેવા તારાઓ આકાશમાં કોઈ સમયે પ્રકટ થાય છે, કોઈ સમયે થોડા પ્રકટ થાય છે અને કોઈ સમયે પ્રકટ થતા જ નથી. તેમ આત્મામાં આ બ્રહ્માંડો અજ્ઞાનના સમયમાં પ્રકટ થાય છે, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયમાં થોડાં પ્રકટ થાય છે અને જ્ઞાનની પાક દશાના સમયમાં પ્રકટ થતાં જ નથી. જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો હોય તેનો નાશ થવો સંભવે, પણ જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાઓવાળો ન હોય તેનો નાશ થવો કેમ સંભવે? જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો હોય તેની ઉત્પત્તિ થવી સંભવતી નથી, પણ જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો ન હોય તેની ઉત્પત્તિ થવી સંભવે છે. માટે જો જગતને ઉત્પન્ન થયેલું માનીએ, તો આત્માથી જ ઉત્પન્ન થયેલું અને આત્માથી જ સત્તા પામેલું માનવું જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જે પદાર્થની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો ન હોય, તેની ઉત્પત્તિ માનવી પણ અયોગ્ય છે. એટલા માટે જગતની ઉત્પત્તિ જ થઈ નથી ને ઉત્પત્તિ કે નાશ નથી, એટલા માટે જગતની જુદી સ્થિતિ હોવી એ પણ સંભવિત નથી જ. આમ હોવાથી સમજવાનું એ છે કે, બીજી કોઈ સામગ્રીથી નહિ પણ

વાસ્તવિક સત્ચિત્સ્વરૂપના બળથી જ સર્વે પદાર્થોનો દેખાવ થાય છે. દેખાવ થતાં જ આત્માને તે તે પદાર્થોમાં અભિમાનનો ઉદય થાય છે. તે અભિમાન કાળે કરી દૃઢ થાય છે અને તેનું દૃઢપણું થતાં તરત જ લાખો સ્કંધોવાળું, વિચિત્ર શુભાશુભરૂપ ફળોના સમૂહોવાળું અને ઘણી ઘણી શાખાઓવાળું સંસારરૂપી વૃક્ષ ઘણું વિસ્તીર્ણ તથા ઘણું ઉન્નત થાય છે. હે રામ! આત્માના બંધનરૂપ આ સંસારરૂપી વૃક્ષ આશાઓરૂપી માંજરોવાળું છે. દારુણ દુઃખાદિકરૂપી ફળોવાળું છે, ભોગોરૂપી પલ્લવોવાળું છે, જરારૂપી ધોળાં પુષ્પવાળું છે અને તૃષ્ણાઓરૂપી લતાઓથી શોભી રહ્યું છે. તેને વિવેકરૂપી ખડ્ગથી કાપી નાખીને તમે જીવન્મુક્ત થાઓ અને થાંભલાથી છૂટા થયેલા મોટા હાથીની પેઠે અહીં વિહાર કરો.

आशामंजरिताकृतिं विफलितं दुःखादिभिर्दारुणैर्भोगैः पल्लवितं जराकुसुमितं तृष्णालताभासुरम्। संसाराभिधवृक्षमात्मनिगडं छित्वा विवेकासिना मुक्तस्त्वं विहरेह वारणपतिः स्तंभादिवोन्मोचितः ॥५१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સર્ગ કત્વ-પ્રતિપાદન.' નામનો સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો*

જીવ અને ઉપાધિનું બ્રહ્મપણું

राम उवाच

उत्पत्तिः कथमेतेषां जीवानां ब्रह्मणः पदात् । कियती कीदृशी चेति विस्तरेण वद प्रभो ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે પ્રભુ! બ્રહ્મના સ્વરૂપમાંથી આ જીવોની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ છે? એ ઉત્પત્તિ કેટલા પ્રમાણવાળી છે અને કેવા પ્રકારની છે, એ આપ વિસ્તારથી કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબાહુ! આ વિચિત્ર પ્રાણીઓની જાતિઓ જે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, જે રીતે નાશ પામે છે, જે રીતે મુક્ત થાય છે, જે રીતે વધે છે અને જે રીતે તિરોહિત થઈને રહે છે, તે સંબંધમાં હું સંક્ષેપથી તમારી પાસે કહું છું. હે નિષ્પાપ! તમે તે સાંભળો. નિર્મળ પરબ્રહ્મ સંબંધી ચૈતન્યશક્તિ પોતાનામાં રહેલી વાસનાઓના અનિયમિત જાગવારૂપ યદૃચ્છાથી કલ્પના કરવા લાગતાં પોતે સર્વશક્તિમાન હોવાને લીધે પ્રથમ ભવિષ્ય આકારોના સૂક્ષ્મ સ્ફુરણરૂપે ગોઠવાય છે. એ સૂક્ષ્મ—સ્ફુરણ ચૈતન્યશક્તિ ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થઈને પાછળથી કાંઈક વધારે કલ્પના કરવા લાગે છે, ત્યારે મનરૂપે ગોઠવાય છે અને તે મન જીવની ઉપાધિરૂપ કહેવાય છે. એ મન પોતાની બ્રહ્મપણારૂપ સ્થિતિને જાણે છોડી દેતું હોય એવું થઈને પોતાના સંકલ્પમાત્રથી જરાવારમાં આ ગંધર્વનગર (પ્રાતઃકાળે ઝાકળનાં સૂર્યનાં કિરણોના સંપર્કથી દેખાતા હરચંદનાં હાટડાં) જેવા મિથ્યા દૃશ્યને બનાવે છે. આ બનાવના આરંભમાં ચૈતન્ય સ્વયંપ્રકાશ હોવા છતાં પણ શૂન્ય જેવું પ્રતીત થાય છે અને તેવી આસ્થાવાળું જ રહીને અનુભવમાં આવતાં જ એ જ આકાશ કહેવાય છે. મનરૂપ ચૈતન્ય પોતાની અંદર પોતે જ બનાવેલા એ આકાશમાં બ્રહ્માનો સંકલ્પ કરીને પોતાને જ બ્રહ્મા થયેલું દેખે છે અને તે બ્રહ્મા દક્ષ આદિ પ્રજાપતિઓ સહિત જગતની કલ્પના કરે છે. હે રામ! ચૌદ લોકમાં રહેનારા અનેક પ્રાણીઓના કોલાહલોથી ધૂધવતી આ સૃષ્ટિ એ રીતે મનની જ બનાવેલી છે, મનરૂપ જ છે, પોતાની સત્તાથી રહિત છે, સંકલ્પથી ઊઠેલી નગરી જેવી છે, ભ્રાંતિમાત્ર જ છે અને અધિષ્ઠાનથી કાંઈ પણ જુદી પડે એમ નથી. આ પ્રપંચમાં પ્રાણીઓની કેટલીક જાતિના મોટા મોહમાં જ પડેલી છે, કેટલાંએક પ્રાણીઓને જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થયું છે અને કેટલાંએક પ્રાણીઓ મોક્ષને માટે યત્ન કરવા છતાં પણ વૈરાગ્યની દૃઢતા નહિ હોવાને લીધે વારંવાર વચમાં જ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. પૃથ્વીમાં રહેનારી પ્રાણીઓની સઘળી

* આ ચાળીસમા સર્ગમાં ઉપાધિઓને લીધે જીવોની ઉત્પત્તિ થયાનું અને જીવોના તથા ઉપાધિઓના બ્રહ્મપણાનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

જાતિઓમાં જે મનુષ્યજાતિ છે, તે બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનું પાત્ર છે, કારણ કે એ જાતિ ઘણી ચિંતાવાળી છે, દુઃખોથી ઘેરાયેલી છે અને મોહથી, દ્વેષથી તથા ભયથી આતુર છે. આથી તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. એ મનુષ્યજાતિમાં તમોગુણવાળાં મનુષ્યો તો ઉપદેશને પાત્ર જ નથી, એટલા માટે તેમના નિરૂપણને છોડી દઈને રજોગુણવાળાં તથા સત્ત્વગુણવાળાં મનુષ્યોનું આગળ જતાં નિરૂપણ કરીશ. વળી જે પરબ્રહ્મ આદિથી, અંતથી તથા ભ્રાંતિથી રહિત છે, સર્વવ્યાપક છે અને નિર્દોષ છે. તે જે રીતે જીવરૂપ થયું છે તે પ્રકારે પણ ત્યાં જ કહીશ. જેમ નિશ્ચળ મહાસાગરના એક પ્રદેશમાં તરંગોરૂપે ચંચળતા થાય છે, તેમ અવિચળ સ્વરૂપવાળા સત્તારૂપ પરમાત્માના એક પ્રદેશમાં જીવરૂપે ચંચળતા થાય છે. તે શી રીતે ઘાટી થાય છે, તે પણ તે પ્રકરણમાં જ કહેવામાં આવશે.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! પરમાત્મા અખંડ છે અને પૂર્ણ છે, તો તેમાં પ્રદેશનું હોવાપણું સંભવે જ કેમ? એ પરમાત્મામાં વિકારનો સંભવ અને બીજા પદાર્થનું સંક્રમણ ઘટે જ કેમ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જીવની તથા બ્રહ્મની એકતા વાસ્તવિક છે. તે વિષયમાં શિષ્યોની બુદ્ધિને વ્યુત્પન્ન કરવા માટે આ એક પ્રદેશમાં ચલન થવા આદિ વ્યવહાર શાસ્ત્રમાં કલ્પેલો છે એટલે વાસ્તવિક રીતે કશો વિરોધ છે જ નહિ. 'જગત બ્રહ્મરૂપ નિમિત્તથી થયું છે અને બ્રહ્મરૂપ ઉપાદાનથી થયું છે' ઈત્યાદિ વચનોની રચના શાસ્ત્રના વ્યવહારને માટે જ છે, પણ વાસ્તવિક નથી. વિકારીપણું, અવયવીપણું, દિશાઓ તથા એક પ્રદેશ ઈત્યાદિક પ્રકારો પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવે છે, તોપણ તેઓ આત્મસ્વરૂપમાં સંભવતા જ નથી. પરમાત્મામાં ચૈતન્યના પ્રકાશ વિના બીજી કોઈ કલ્પના છે નહિ અને થશે પણ નહિ. આમ છે ત્યારે કાર્ય શબ્દનો અર્થ અને બીજી પણ વ્યવહાર સંબંધી વાતો તથા કલ્પનાઓ તેમાં ક્યાંથી જ આવે? અહીં જે જે કલ્પના, જે જે શબ્દ, જે જે અર્થ અને જે જે વાક્યો છે, તે સઘળાં બ્રહ્મથી થયેલાં છે અને બ્રહ્મમય જ છે, માટે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત (શૂન્ય અથવા ભિન્ન) છે જ નહિ એમ સમજવું. જેમ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ અગ્નિ જ છે, તેમ જે પદાર્થ જેથી ઉત્પન્ન થયો હોય તે તે જ હોય છે. 'આ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને આ ઉત્પન્ન થયેલો છે' એ બધું તો કેવળ ભેદની કલ્પના કરીને જ કહેવામાં આવે છે. જગતમાં 'અમુક પદાર્થ અમુક પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે' એમ જે વ્યવહાર ચાલે છે, તે તો એક પદાર્થમાં પોતાનાં અનેક રૂપો બતાવવાની જે ક્રિયાશક્તિ છે તેનો જ એક જાતનો ચમત્કાર છે. માટે જે એક પદાર્થ છે તે જ ઉત્પન્ન કરનાર અને ઉત્પન્ન થયેલો એમ બે પ્રકારે ભાસે છે. 'આ પદાર્થ જુદો છે અને એ પદાર્થ જુદો છે' એ રીતનો નામ—રૂપના વ્યવહારરૂપ શ્રમ તો કેવળ બોલવ માત્રમાં જ છે, પણ પરમાત્મામાં નથી. જો પરમાત્મામાં એ ભેદ હોય, તો પરમાત્માનું અખંડપણું તૂટી જાય છે. મન ક્રિયાશક્તિથી ઉત્પન્ન થયું છે અને એ મનની શક્તિથી નામોના વ્યવહાર ચાલે છે અને નામોના વ્યવહારમાં દૃઢ અભ્યાસ થવાથી જ બીજો જોઈતો વ્યવહાર નિષ્પન્ન થાય છે. જેમ 'અગ્નિની એક શિખામાંથી બીજી શિખા ઉત્પન્ન થઈ' એમ બોલવું, એ એક જાતની બોલવાની જ વિચિત્રતા છે પણ તેના અર્થમાં કાંઈ સત્યતા નથી, તેમ 'પરમાત્માથી અમુક ઉત્પન્ન થયું અને પરમાત્માએ અમુકને ઉત્પન્ન કર્યું' ઈત્યાદિ જે કહેવામાં આવે છે, તે એક જાતની બોલવાની જ વિચિત્રતા છે પણ તેના અર્થમાં કાંઈ પણ સત્યતા નથી. પરમાત્મામાં જન્ય અને જનકની ઉક્તિઓ સંભવતી જ નથી. પરમાત્મા એક જ છે અને પૂર્ણ છે, માટે કયા પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે અને કેમ ઉત્પન્ન કરે? એકમાંથી બીજાની અને બીજામાંથી ત્રીજાની ઉત્પત્તિ થવાનું કહેવું એ એક જાતનો વાણીનો સ્વભાવ જ છે, પણ તેમ

કહેવાથી મૂળતત્ત્વમાં કાંઈ ભેદ કે સંખ્યા આદિ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ. સમુદ્રમાં જોવામાં આવતા કલ્લોલો જેમ સમુદ્ર છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં જે જે નામ—રૂપો જોવામાં આવે છે તે બ્રહ્મ છે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે. જીવ બ્રહ્મ છે, મન બ્રહ્મ છે, બુદ્ધિની વૃત્તિઓ બ્રહ્મ છે, સઘળા પદાર્થો બ્રહ્મ છે, તે તે પદાર્થોનાં નામો બ્રહ્મ છે, ઈશ્વર બ્રહ્મ છે અને અહંકાર તથા પાંચ ભૂત આદિ તત્ત્વો પણ બ્રહ્મ છે. આ સઘળું જગત બ્રહ્મ છે અને તે છતાં જેમ દોરડીથી સર્પ ન્યારો છે, તેમ બ્રહ્મ જગતથી ન્યારું છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ જગત છે જ નહિ, પણ જે કાંઈ છે તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે. પરમાત્મામાં 'આ પદાર્થ અન્ય છે અને આ પદાર્થ અન્ય છે' એવી રીતના વિભાગોની કલ્પના કરીને બોલવું એ એક જાતની અજ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિથી જ છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ બોલવામાં શી સત્યતા છે? જેમ અગ્નિમાંથી શિખા થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી આ જગત થયું છે, તો જેમ અગ્નિમાં અને શિખામાં ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં અને જગતમાં ભેદ નથી. તે છતાં જે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોની કલ્પના થઈ છે, તે સઘળી મનની ચપળતાથી જ થઈ છે. બ્રહ્મ નિત્યસિદ્ધ છે અને કૂટસ્થ છે, તેમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ સિદ્ધ જ થતો નથી. જે વાત—પિત્તાદિક દોષથી ચંદ્રમાં બેપણાનું જ્ઞાન થાય છે અને તે જ્ઞાનથી 'બે ચંદ્ર છે' એમ કહેવામાં આવે છે એ મિથ્યા જ છે. તેમ અજ્ઞાનરૂપ દોષથી આત્મામાં પદાર્થોના ભેદનું જ્ઞાન થાય છે અને તે જ્ઞાનથી 'પદાર્થો જુદા જુદા છે' એમ કહેવામાં આવે છે, એ સઘળું મિથ્યા જ છે. જેમ દૃષ્ટિના દોષવાળાઓને એક ચંદ્ર જ બેરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ અજ્ઞાનના દોષવાળાઓને બ્રહ્મ જ દ્વૈતરૂપે પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપ સર્વરૂપ છે, સર્વવ્યાપક છે અને અંતવર્ગનું છે, તેથી જુદું કંઈ પણ સંભવતું નથી. બ્રહ્મથી જે ઉત્પન્ન થયેલું જાણવામાં આવે છે, તે પણ બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મતત્ત્વ વિના બીજું કાંઈ પણ હોવું સંભવતું નથી. 'જે કાંઈ આ જગત છે, તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે' એમ સમજવું એ જ વાસ્તવિક છે. હે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્ર! ઘણોખરો આવા પ્રકારનો સિદ્ધાંત જ્યારે તમારી બુદ્ધિમાં લાગુ થશે, ત્યારે જ તમારી પાસે સિદ્ધાંત સંબંધી અનેક રહસ્યો કહેવામાં આવશે. જગતમાં માયા આદિ કોઈ પણ પદાર્થો બ્રહ્મથી ભિન્ન ઉત્પન્ન થયા નથી, તોપણ જ્યારે તમને તે તે વિષયનું અજ્ઞાન મટશે, ત્યારે સઘળાં રહસ્યો સંપૂર્ણ રીતે તમારા જાણવામાં આવશે. જેમ રાત્રિના અંધકારનો ક્ષય થાય ત્યારે સ્થાવર–જંગમ જગત સ્ફુટ જોવામાં આવે છે, તેમ મિથ્યા પદાર્થનો બાધ થાય ત્યારે બ્રહ્મતત્ત્વ યથાર્થ રીતે જાણવામાં આવે છે. હે રામ! જ્યારે અજ્ઞાનથી દૂષિત થયેલી દૃષ્ટિવડે આ જે સઘળું જગત સઘળી દિશાઓમાં વિસ્તીર્ણ થયેલું જોવામાં આવે છે, તેનો અને અજ્ઞાનનો નાશ (સંપૂર્ણ બાધ) થશે, ત્યારે નિર્મળ દર્પણ જેવા અને વાસ્તવિક સત્યતાવાળા નિર્મળ પરમ પદમાં તમને અખંડ નિર્મળતા જ જણાશે એ વાતમાં કશો સંશય નથી. ૧—૩૯

यदिदमखिलमाततं कुदृष्ट्या तदुपशमे तव राम निर्मलाभे । अवितथपदनिर्मले भविष्यत्यवितथमेव न संशयोऽत्र कश्चित् ॥३९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'બ્રહ્મૈવેદં સર્વં જગદિતિ પ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૪૦મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૧ મો*

અનિર્વચનીય માયા અવિચારણીય અને ટાળવા યોગ્ય છે

राम उवाच

**क्षीरोदकुक्षितुल्याभिः शीतलामलदीप्तिभिः ।
तवोक्तिभिर्विचित्राभिर्गभिराभिरिवामितः ॥१॥**

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! શીતળ, નિર્મળ, પ્રકાશમાન, અત્યંત ગંભીર અને ક્ષીરસાગરના

* આ એકતાળીસમા સર્ગમાં સ્ફુરણ **અથવા** કલ્પના આદિ વિશેષોનું મૂળ માયા જ છે **અને તે**